

ԳԷՈՐԳ ՄԵԼԻՏԻՆԵՑԻ

ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ

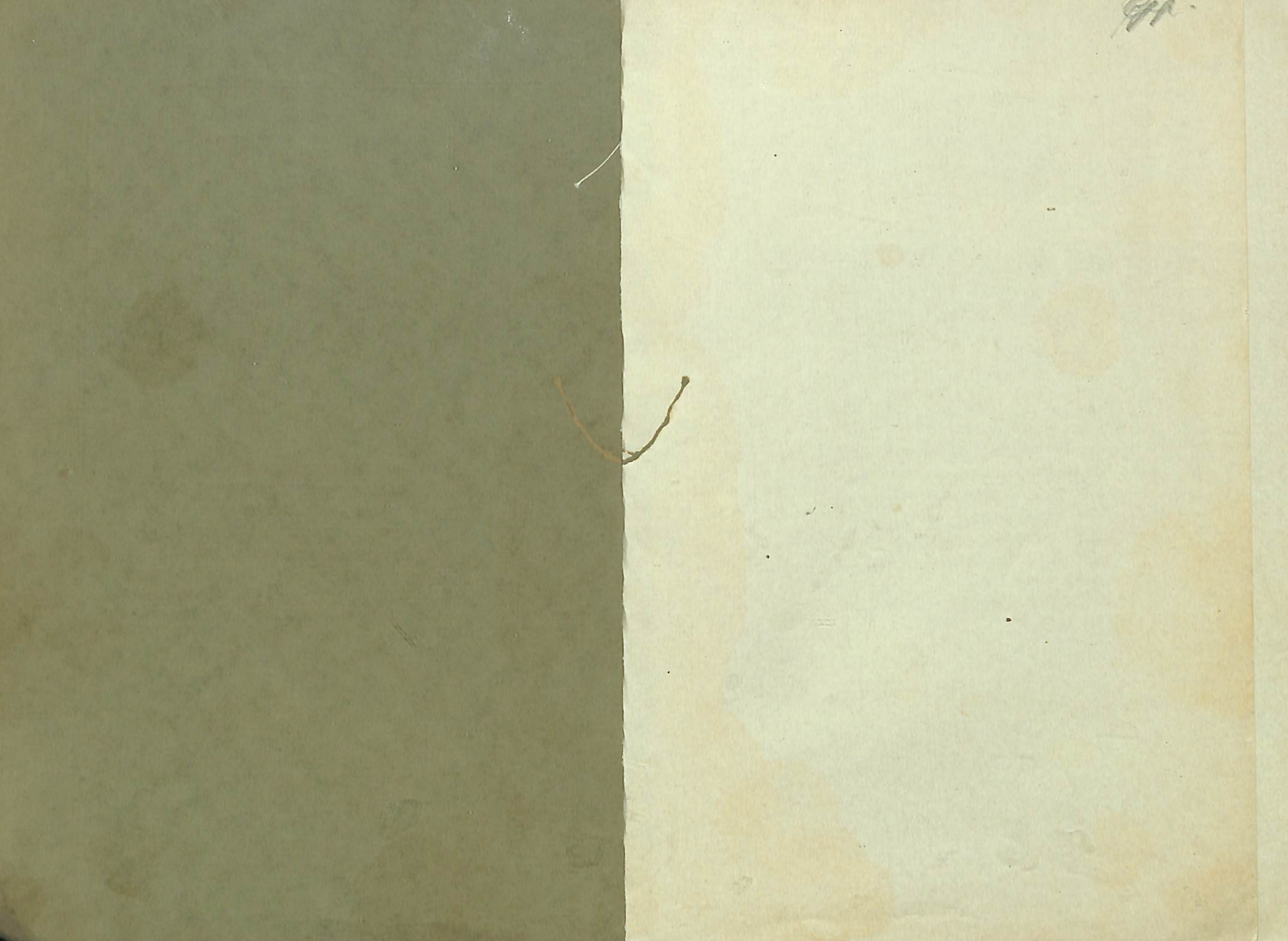
(1915—1918)

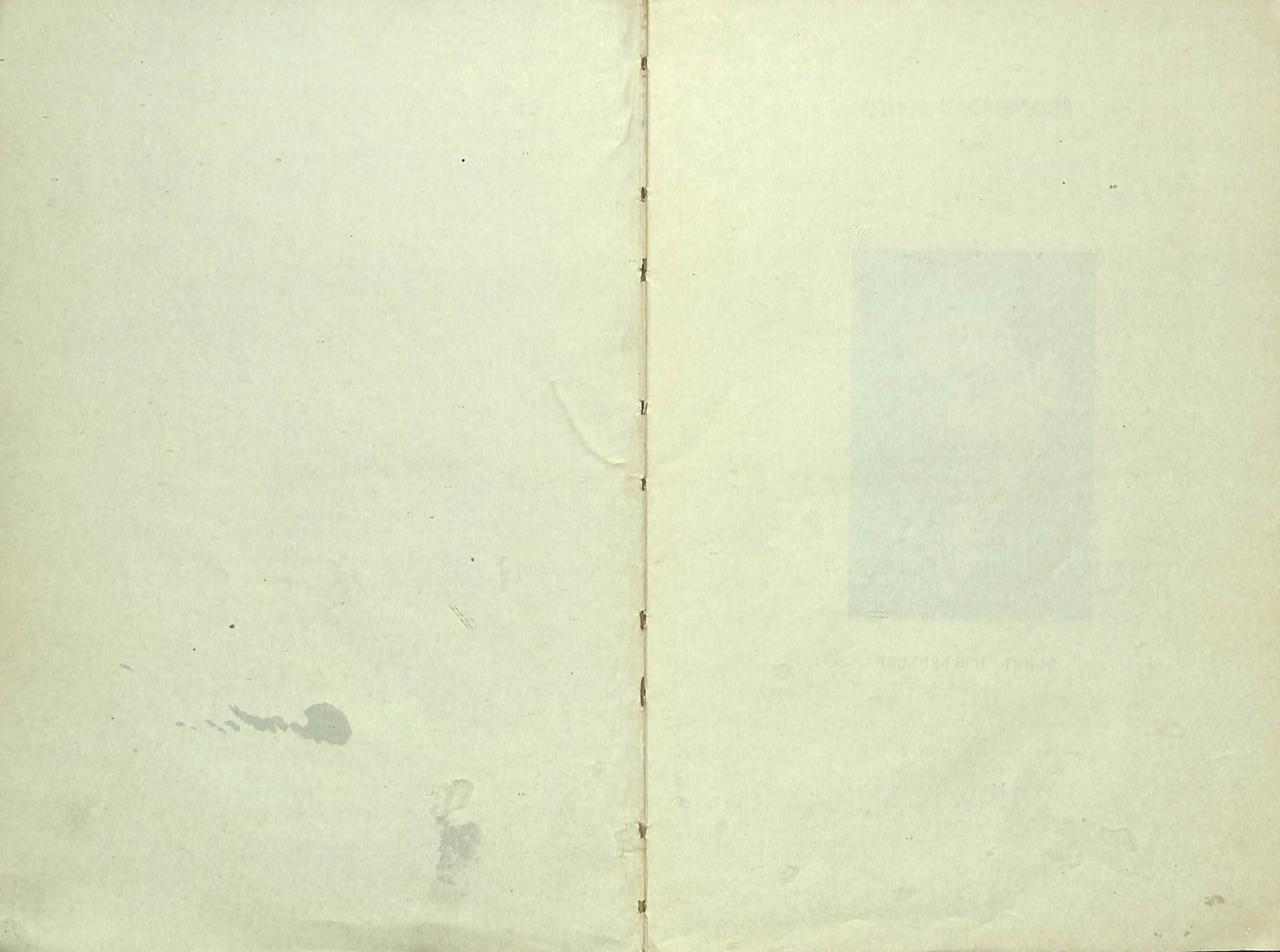
ՊՍՏՄԱԿԱՆ ԱԿԱՐԿ ՄԸ
ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔԸ
ԿԼԻՄԱՆ ԵՒ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹԻՒՆ
ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ 1895-Ի
ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿՈՒՒՆԵՐԸ
ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԲՆԱԶՆՋՈՒՄՆ
ՈՒ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆԸ
ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԿՐԹԱՍԻՐԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

1 9 2 9

ՏՊԱՐԱՆ «ՀԱՅՐԵՆԻՔ»

Պ Ո Ս Տ Ո Ն

ԳԷՈՐԳ ՄԵԼԻՏԻՆԵՑԻ

ԳԷՈՐԳ ՄԵԼԻՏԻՆԵՑԻ

ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ

(1915—1918)

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ

ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔԸ

ԿԼԻՄԱՆ ԵՒ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ 1895-Ի

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿՈՒԻՆԵՐԸ

ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԲԵԱԶՆՋՈՒՄՆ
ՈՒ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԿՐԹԱՊԻՐԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

1929

ՏՊԱՐԱՆ «ՀԱՅՐԵՆԻՔ»

Պ Ո Ս Տ Ո Ն

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Տառապանքի վիշտը լացի ու ցաւեր,
Քանի դար է լռի վիշտ ու սուգ ենք ապում.
Այժմ ամէժք դանկներին մարդակեր,
Վրէժ միայն, լռի վրէժ եմ պահանջում.
Այսօր չարիք քէ Զեզ անքեն մեր որդիք,
Թո՛ղ ողջ աշխարհ հայուն կարդայ նախադիմք:

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

Հազար ու մի եղեռնագործութեանց աղեխարշ տեսարաններէ... արիւնկղակ բորենիներու հոգեհանձիրաններէ, վերջապէս, ճիւղ «Խթթիհատի»*) սեւ, պփռալի՛ ծրագրէն ազատուելէ վերջ, շանթահար սիրտս անգամ մը եւս տոկունութիւնը կ'ունենայ վերլիչելով դրի առնել ու ձեզ պատկերացնել այն սրտածմլիկ տեսարանները, այն անլո՛ւր ոճիւրները, այն վայրագ խժդժութիւնները, որոնք գործընցան մեր սիրելի հայրենիքին մէջ, մեր պապենական օճախներուն վրայ:

Եթէ կ'ուզէք ապրիլ ձերիններու ճգնաժամային ընկերներու մէջ անցուցած դժբախտ կացութիւնը, եթէ կ'ուզէք լսել արիւնաշաղախ կիսամեռներու բարձրացուցած վրէժի դառն ձայնը, ներեցէ՛ք ինձ, որ ձեր ուշադրութիւնը հրաւիրեմ իմ գրքոյկին վրայ, ուր պիտի տեսնէք զուլումը իր թանձրացած

*) Ժէօն Թուրքերու այն կուսակցութիւնը, որ հայկական կոտորածները սարքեց:

11-195959/1

խաւերով, ոճիւրը իր սրտածմլիկ տեսարաններով, եւ մեր հայրենի օճախները՝ մոխրակոյտերու տակ:

Գրեթէ 12-էն 13 տարիներ սահեցան անցան այն օրէն ի վեր, երբ հայութեան մեծաւոյն հատուածը խաչուեցաւ իր հայրենի հողին վրայ, ու ես այդ խաչելութեան դժբախտ ականատեսներէն մին, խոցուած սրտիս խորերէն ու երկիւղածօրէն հաւատքը ունէի (եւ ունիմ) որ այդ բիւրաւոր դիակներու եւ ծով արեան մէջէն աստուածային երկունքով պիտի ծնէր ու հասակ քաշէր հայ Շէյքսպիրը, երգելու համար մեր ցեղի ցաւն ու տառապանքը, որ Տանդէի Դոփքէն ալ աւելի ահաւոր ու սարսափեցուցիչ էր:

Բայց այդ Գերմարդը դեռ չեկաւ. մինչ այդ, սպասումիս մէջ հաստատ ու հաւատաւոր, թո՛ղ ներէ ինձ ընթերցողը, որ յանդիմութիւնը կ'ունենամ լոյս ընծայել այս դրժոյկը, որ ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ ճիշ մը, ցաւի հառաչանք մը այն զուլումի աշխարհէն, ուր ապրեցայ իմ պատանեկան օրերուս, վայոդ բուերուն պէս շրջելով հայրենի աւերակներուն վրայ, 1915-1918-ը:

Նկատի ունենալով որ Մալաթիոյ հայութիւնը 1895-ի կոտորածներու ժամանակ հերոսական դիմադրութիւն ցուցադրած է, եւ ցարդ իր մղած կըռիւններու մասին որեւէ բան դրուած չէ. նկատի ունենալով որ 1895-ի կռիւններու կենդանի ներկայացուցիչները վերջին մեծ եղեռնէն արդէն նօսրացած, եւ այժմ իրենց ալեւոր տարիքի ու զարիպութեան դժբախտ բերումով օտար երկինքներու տակ օր ըստ օրէ աւելի կը նօսրանան, իրենց հետ տանելով այնքա՛ն թանկագին յուշեր. վերջապէս, նկատի ունենալով որ Մալաթիոյ վերջին կոտորածներու ենթա-

կայ հայութիւնը սերտօրէն կապուած է հին դէպքերու եւ դէմքերու հետ, նուիրական պարտք համարեցի համառօտ ակնարկով մը պատկերացնել նաեւ 1895-ի կոտորածը եւ հայութեան հերոսական ինքնապաշտպանութիւնը, միշտ օգտուելով կենդանի վերապրողներէ (մեծ մասամբ ականատեսներ), անձամբ եւ թղթակցութեամբ ստացած յուշերէս:

Տրուած կարելի եւ հնարաւոր պայմաններու մէջ ջանք չինայելով հանդերձ պատմութեան ճշգրիտ արձանագրութեան, թո՛ղ ներէ ինձ ընթերցողը, եթէ գտնուին թուականներու անճշգրտութիւններ, դէպքերու ետ առաջ յիշումներ եւ մոռացումներ դործօն դէմքերու, որոնց յիշատակին առջեւ կը խոնարհիմ երկիւղածօրէն:

Գեղեցիկ պարտականութիւն մը կը համարեմ իմ սրտադին շնորհակալութիւնը յայտնել հայրենակիցներ Սարգիս Տ. Շահրիկեանին, Սենեքերիմ Ափալազեանին, Նազարէթ Սուքիասեանին, Ալէքսանդր Էմինեանին, Ռափայէլ Առփաճեանին, Առաքել Գարօղլանեանին, «Հայրենիք» Ամսագրին անխոնջ աշխատակից պատմախոյզ ու հայագէտ Մ. Մինասեանին, որոնք իրենց օգտակար յուշերով ու թելադրութիւններով սատարեցին դրժիս որոշ մասերու լրացման:

Շնորհակալութիւն նաեւ անոնց, որ իմ տասնեակ դիմումներուս չար հեղինքով ու նախանձոտ ծաղրանքով պատասխանեցին:

ԳԷՈՐԳ ՄԵԼԻՏԻՆԵՑԻ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ ՄԵ

Համաձայն հայոց պատմութեան, օտար պատմադէտներու եւ մասնաւորապէս հայադէի ցեղաբան-հնախոյզ Մ. Մինասեանի փաստացի վկայութեանց, Փոքր Ասիոյ պատմութեան արշալոյսին իսկ Մալաթիան (Մելիտինէ) եղած է կեդրոնը կանխագոյն քաղաքակրթութեան մը, որու հոսանքները տարածուելով դէպի արեւմուտք հասան մինչեւ Քեփտական կամ Հատեան կայսրութեան մայրաքաղաքը, Պօղոս Քէօյ, ներկայ կոչումով:

Հատեան արձանագրութիւններ կը վկայեն թէ Հատեան թագաւորութեան մայրաքաղաքը նախապէս Կեսարիոյ մօտերն էր, ուր միշտ մնաց եւ կրօնական մայրաքաղաքը՝ Արնինա: Քեփտական մեհեաններու եւ այլ աւերակներու մանրակրկիտ քննութիւններէն հնախոյզներ կ'եզրակացնեն, որ Մալաթիա-Մարաշ գաւառներու մէջ կը գտնուէին կանխագոյն տիպերը Հատեան կրօնական շինութեանց: Քրիստոսէ երկու հազար տարի առաջ, Հատեան կայսրութեան շրջանին Մելիտինէն թագաւորութիւն մըն էր նոյն կայսրութեան մէջ: Ըստ Մ. Մինասեանի, Հատեան կայսրութիւնը դաշնակցութիւն մըն էր զանազան դրացի թագաւորութեանց, բոլորովին տարբեր Ասորաբաբելական միապետական դրութենէն: Մելիտինէն իր ամբողջութեամբ որպէս թագաւորութիւն, միշտ դաշնակիցը եղած է նոյն կայսրութեան:

Համաձայն պատմադէտ-ցեղաբաններու փա-

տացի տուեալներուն, Գրիստոսէ առաջ տասներկու-
երորդ դարուն, կատարուեցաւ Փռիւթիական Մեծ
Գաղթաշարժը, երբ Քեոտական Կայսրութիւնը քայ-
քայուեցաւ եւ անոր՝ յաջորդեց Ուրարտական կամ
Վանեան Թագաւորութիւնը։ Վերջնոյն սկզբնա-
կան շրջանին՝ Մելիտինէն պահած է իր ինքնուրոյ-
նութիւնը, յետոյ եղած է դաշնակից Ուրարտական
Թագաւորներուն ընդդէմ Ասորեստանի։ Ըստ Մ.
Մինասեանի, եօթերորդ դարուն Ուրարտական Թա-
գաւորութիւնն ալ կործանեցաւ Սկիւթական եւ Կիւ-
մերական արշաւանքներու տակ։ Նոյն շրջանին՝
պատերազմական ահեղ ցնցումներէ յետոյ, Մալա-
թիան մաս կազմեց Հայկական Թագաւորութեան
երբեմն, եւ յաճախ Պարսկական գերիշխանութեան
տակ, ապա Հռովմէական։

Բիւզանդական Կայսրութեան շրջանին փոխն ի
փոխ անցաւ մերթ Բիւզանդիոնի եւ մերթ Սրբիոյ
իշխանութեանց։ յետոյ դրաւուեցաւ Սելճուքներ-
քէն, Թաթարներէն, որոնք համաձայն իրենց կո-
չումին, կողոպտեցին ամէն հարստութիւն, ջարդե-
ցին ու կոտորեցին բնակչութեան հոծ մասը, եւ ի
լրումն ամենայնի, քանդեցին, աւերեցին դարերու
կերտած հնութիւնները։ Սելճուքներուն ու Թաթար-
ներուն յաջորդեցին Օսմանցիները, որոնք կողո-
պուտի ու քանդումի մրցման մէջ գերազանցեցին
բոլոր նախորդները, կոտորածի ու արեան մէջ խեղ-
դելով իրենց տիրապետութեան ենթակայ բոլոր ժո-
ղովուրդները։ Օսմանեան իշխանութեան տակ Մե-
լիտինէն կորսնցնելով իր պատմական արժէքը, կո-
ղոպուելով իր բոլոր հարստութիւններէն, վերած-
ուեցաւ ջարդարարներու որջի մը, որոնց մահաչունչ
ներկայութենէն տակաւ առ տակաւ չքացան շինա-

րար ու ստեղծագործող ընկի ժողովուրդները։

Պատմագէտ-հնարաւորներու տուած այս Թան-
կադին տեղեկութիւններէն կ'եզրակացնենք որ Մե-
լիտինէն իր աշխարհադրական դիրքի շնորհիւ, յա-
րաբերութեանց կեդրոնաւայր մըն է եղած, Ասորա-
Բաբելոնական ու Հատեան, Սուրիական ու Հայկա-
կան, Բիւզանդական ու Սրբական, Հռովմէական
ու Պարսկական աշխարհալուծութեանց շարժման
ժամանակ։ Անոր հին պատմութիւնը սերտիւ կապ-
ուած է տիրող ժողովուրդներու պատմութեանց
հետ, որոնց մանրամասն ուսումնասիրութիւնը իմ
նիւթէն դուրս է եւ կարողութենէս վեր։

ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԴԻՐԲԸ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

Մալաթիան, Փոքր Հայքի այս հին ու ամենա-
կարեւոր քաղաքը, աշխարհադրականօրէն առած,
ունի բնական ամրոցի մը բոլոր առաւելութիւնները։
Ճիշդ է, որ մասնաւորապէս քաղաքի բնակութեան
վայրը դաշտային է, բայց եթէ դիտողը քիչ մը իր
տեսողութեան սահմանը ընդլայնէ, դիւրութեամբ
պիտի տեսնէ նմանութիւնը ա'յն պարտէզին հետ,
որ իր մշակելի հողին, ծառերուն եւ ծաղիկներուն ե-
տին ունի հաստ ու ամուր ցանկապատ՝ իբրեւ վա-
հան իր պաշտպանութեան, բնութեան եւ մարդկու-
թեան աւերիչ տարրերուն դէմ։ Նրեւակայեցէք մի-
ջին հաշուով ութը ժամ*) երկայնութեամբ ու լայ-
նութեամբ տարածութիւն մը, օժտուած արգասաբեր
հողով, ինքնարուեստ ջուրի առատ հոսանքներով,
բարձրաբերձ ու սաղարթախիտ ծառաստաններով,

*) Ուտուլ քայի մէկ ծայրէն միւսը։

չըջապատուած երեք կողմերէն երկնասլաց լեռներով ու մէջ կողմէն ջուրով, եւ դուք կ'ունենաք Մալաթիոյ ամբողջական պատկերը: Անճիւղէ է ու սխալ այն կարծիքը, թէ Մալաթիան դաշտային քաղաք է. նոյնպէս դոյզն քննադատութեան չի դիմանար այն վարկածը, որով կը պատճառաբանեն. «Եթէ Մալաթիան լեռնային քաղաք է, օժտուած բնական ամրութիւններով, ապա ինչո՞ւ կառուցուած են վարի քաղաքի պարիսպները»: Նախ, եթէ Մալաթիան լեռնէր առաւելապէս դաշտային քաղաք, ապա բնականօրէն չէր կրնար ունենալ ինքնարուի ջուրերու առատ երակներ որ իր ամբողջ տարածութիւնը կ'ափսեան, պարզեւելով կեանք ու կենդանութիւն: Յետոյ ի՞նչ անուն տալ Պէկ Տաղի-ի, Աղնատաղի-ի եւ այլ լեռնաշղթաներու դոյութեան, որոնք օձային դալարոտներով իրար շղթայուած, մշտարթուն պահակներու պէս ցցուած են քաղաքի դիմացն իւրեւ: Ճիշդ է, որ Մալաթիան ունի դաշտային հսկայ տարածութիւն, յայտնի ճիշդ հող է արդէն անոր բնական առաւելութիւնը, որու վրայ յենուած՝ փրոֆ. Որբերեան արդարացիօրէն կը մականուանէ զայն Կանաչի Աւազան. եւ հող է նոյն թիւրիմացութեան աղբիւրը որ, շատեր կորսուելով անոր անծայրածիր դաշտերուն ու սաղարթախիտ ծառաստաններուն մէջ, կ'անտեսեն հսկայալիթխար լեռներու դոյութիւնը եւ կը կոչեն զայն դաշտային քաղաք:

Բնաւ սխալ չէ, որ վարի քաղաքը (հին Մելիտոնէն) հին հայկական ու պարսկական տիրապետութեան շրջաններուն իսկ ամրացուած քարակիր լայն պարիսպներով. քայքայ այս վերջինը, իր դոյութեամբ, բնաւ հակադրութիւն մը չունի հանդէպ բնական ամրութիւններուն, եւ երբեք չի ժխտեր:

ու չի կրնար ալ ժխտել անոնց դոյութիւնն ու առաւելութիւնը: Ընդհակառակը, պատմութիւնը ուսումնասիրողը դիւրութեամբ կրնայ պնդել որ, ինչպէս այժմ, նոյնպէս եւ հին ատեններ, պատերազմիկ կողմեր իրենց ահեղ մարտերը մղած են նախ յենուած բնական ամրութիւններուն, ապա, անոնց կորուստէն վերջ, քաղաքային պարիսպներու ետեւ, որ միշտ եղած է աղիտաբեր ներսիններու, տարբեր բառով՝ պաշարուողներու համար: Եւ այս՝ շատ հասկնալի պատճառներով, որոնց թուումն մասանցը աւելորդ է: Թզրակացնելով, անգամ մը եւս չենք թէ Մալաթիոյ բնական առաւելութեանց խարխիւր կը կազմեն իր բարեբեր դաշտերը ու անծայրածիր ծառաստանները, երեք կողմէն օղակուած երկնասլաց լեռներով, որոնք լեռնային քաղաքի անյեղլի կնիքը կը դնեն իր վրայ եւ մէջ կողմէն ջուրով, որու երկու եզերքներէն գրեթէ անպակաս են զանազան լեռներու հեռաւոր դօտինները: Օգտակար է այստեղ յիշել, որ հեռաւոր Պիլալ Ուշաղիի*) սահմաններէն սկսեալ մինչեւ Իւզ Օղլիի վերջաւորութիւնը տարածուող բնական բարձրութիւններն են, որ Եփրատին կ'ընծայեն մակերեսային խիստ ցածութիւն. երբ ասոր վրայ բարդենք նաեւ ջրաբաշխական մեքենաներու իսպառ բացակայութիւնը, միանգամ ընդմիշտ հասկնալի կը դառնայ բոլորին թէ, ինչո՞ւ Եփրատը ռառգման տեսակէտէ անօգուտ է Մալաթիոյ: Բնական դիրքերու յարուցած դժուարութիւնները անյաղթելի չեն. Եփրատի ջուրերը

*) Եփրատը Պիլալ Ուշաղիի քովիկ Ս. Արփէն լեռան ու Տէվէ Պօյնուի առջեւէն է որ կը մտնէ Մալաթիոյ սահմանը:

գլխաւորութեամբ կը նուաճուին ու կը դառնան օգտակար, եթէ միայն փոխուին այսօրուան տէրերը, որոնք, իրենց ամբողջ գոյութեան ընթացքին, ոչ թէ միայն եղած են պատրաստիմ աղօթարար, այլ եւ քանդած են դարերու քաղաքակրթութեան կտակած բոլոր առաւելութիւնները: Եփրատի Մալաթիոյ սահմանամուտ տեղէն, Պիլալ-Ուշաղիի, եւ մասնաւորապէս Ս. Աֆրէն լեւան ստորոտը գտնուող Տէփէ Պօյնուի առջեւէն կարելի է համեմատական փոքր ծախքերով վերցնել հսկայ առուներ՝ ոռոգելու համար Եագլը Խանի տարածութիւնը: Բայց դարերու քաղաքակրթութեան կողոպտիչ թուրք-մոնղոլական ցեղը մինչեւ այսօր ալ կը սպասէ որ Եփրատի ջուրերը իր ոտքը դան, փոխանակ ինք բերելու զանոնք իր ոտքը: Եւ ասոր համար է որ գերմանացի երկրաբաններ ցաւով դիտելով Մալաթիոյ խիստ առատ ջուրերու ամուլ հոսումը, թուրքերուն ըսած են կատակախառն իրենց ցատումը.

«Պու սու պէօյլէ ագար
Սիգ տէ էշէկ կիպի պագար»:

«Այս ցուրը ասանկ կը հոսի,
Եւ դուք կը նայիք նման աւանակի»:

Մալաթիան օսմանեան տիրապետութեան չրջանին, 1880 թուականներէն առաջ, կապուած է Տիգրանահերտի հետ իրրեւ գլխաւոր քաղաք. յետոյ, եւ ցարդ գլխաւոր քաղաքը կը կազմէ Խարբերդի կուսակալութեան: Սահմաններն են՝ արեւելքէն Եփ-

րատ գետ, որ Տէփէ Պօյնուի*) եղերքը քերելով Ս. Արֆէն լեւան առջեւէն կը կարէ Պիլալ Ուշաղիի, էյրի Պիւքի, Պօսանի հեռաւոր սահմանները, կը հասնի Իւզ Օղլի, բաժնելով Խարբերդը Մալաթիայէն, ապա օձապտոյտ գալարումներով կը հակի հարաւ, անցնելու համար Տիգրանահերտի սահմանները: Հարաւէն կ'երկարին Պէկտաղիի լեռնաշղթաները, որոնց կոյս գաղաթները գրեթէ տարուան չորս եղանակներուն կը մնան ձիւնապատ, նման Մեծն Մասիսի: Արեւմուտքէն՝ Պէկտաղիներու հեռաւոր շարունակութիւնը կազմող զանազան լեռներ ու Աղճատաղի լեռնաշղթաները իրար մէջ օղակուած: Հիւսիսէն՝ դարձեալ Աղճատաղի լեռնաշղթաները, որոնց հեռաւոր շարունակութիւնը կը միանայ Տրիթանի ու Սինանի քոչուորներու կոռալնձոր Սարը Զիշէֆլիի լեռներուն: Աղճատաղիի եւ մասնաւորապէս Պէկտաղիի գլխաւոր լեռնաշղթաներու բնակչութեան 99 տոկոսը քիւրդեր են, կիսափայրենի, անգութ, ու անգիտակից: Եթէ քիւրդերու կենցաղային այս վիճակը վերագրելի է որոշ չափով իրենց լեռնային գիրքին, առաւելապէս ալ արդիւնքն է թուրք գիշատիչ քաղաքականութեան, որու դարերու ձգտումն է եղած խոր քունի ու խաւարի մէջ պահել իրեն եթակայ ժողովուրդները, տեւականացնելու համար կողոպուտը:

Մալաթիոյ դրացի քաղաքներ են՝ Սերաստիա, հինդ օր. Արաբկիր՝ չորս օր. Խարբերդ՝ երկու օր. Ուրֆա՝ վեց օր. Ալպիստան՝ 4-5 օր եւ Տէրէնտէ:

*) Ժայռուտ բլուր մըն է ճիշդ ուղտի սապատի ձեւով, եւ իր նմանութենէն առած է Տէփէ Պօյնու անունը:

Օրերու այս հեռաւորութիւնները հաշոււած են կարաւանի դնացքէն, որ միջին հաշուով կը քալէ օրական տասը ժամ:

Իբրեւ գաւառի կեդրոն, Մալաթիա ունի հինգ գլխաւոր գաւառակներ. ա) Պէհէսնի, բ) Ատիեաման, գ) Գեաղթա, դ) Արղա, ե) Կէօղէնէ:

Վերջինը աւելի ճիշդ «միւտիւրլիկ» է կամ նահիյէ, ուրիշ խօսքով, գիւղախումբ:

Արուարձաններէն պէտք է յիշել Ատաֆի, Պանաղի, Պարդուղի, Օրտուղի, Խաթուն Սուի, Չըրմըտի եւայլն: Իսկ բաղմաթիւ գիւղերէն գլխաւորները՝ Պօրան, Հասիքլի, Էյրիպլիք, Պալապան, Տրիժան, Սինան: Աղճատաղ իր բաժանումներով — Խաչովա, Հիլան, Դիլէկ, Քիւնտիւպէկ, Պալեան, Ջէյտանլի, Պուտալ, Ճան Պէկ, Հայտարան, Հասէն Պատըրլի, Փօրղա, Թէժտէ, Չամուրլի, Իւզ Օղլի, որ թէեւ կը պատկանի Խարբերդի, բայց սերտօրէն կապուած է Մալաթիոյ հետ: Եւրօ եւ Պէկտաղի լեռնաշղթաներու մէջ տարածուող բաղմաթիւ գիւղեր, որոնց թուումը դանց կ'ընենք: Նոյնպէս եւ աշիրէթական բաժանումներն ու կեդրոնները, որոնք կը յիշուին իրենց կարգին:

Նախ քան համաշխարհային պատերազմը, կային երկու հայ գիւղեր, Մշովկա եւ Անսուր, որոնց լեռնաշղթաները այժմ բնաջնջուած եւ տունները քար ու քանդ եղած են:

ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԶՈՒՐԵՐԸ

Մալաթիոյ ամենէն կարեւոր ջուրի հոսանքը, զոր կարելի էր օգտագործել, Եփրատ գետն է, որ ութը ժամ հեռաւորութեամբ (միջին հաշուով) իր արե-

ւելեան ոահմանը կը դժէ, բաժնելով Մալաթիան Խարբերդէն, եւ սակայն ոռոգման տեսակէտէն որեւէ օգտակարութիւն չունի, եւ չի ալ կրնար ունենալ, քանի տիրողը թուրքն է: Ատելութենէ չի բըխիր այս կարծիքը: Իրականութիւն է, անողոք փաստ, որ թուրք տիրապետութեան վեց հարիւր տարիներու շրջանին Եփրատէն առուակ մը իսկ վերցուած չէ, դէթ իր անմիջական եղերքը ոռոգելու համար:

Երկրորդ կարեւոր ջուրի հոսանքը Թոխմա գետակն է, կը բխի Այսլիստանի քարուտ կողերէն, կը հոսի քաղաքի հիւսիսային կողմէն, ութէն մինչեւ երեք ժամ հեռաւորութեամբ: Այս գետակը զիկ-զակ պտոյտներով հետզհետէ իր մէջ կ'առնէ Սուլթան Սուլլի եւ այլ կարեւոր առուներ, ու կը միանայ Եփրատին, Գորան գիւղէն գրեթէ կէս ժամ հեռաւորութեամբ: Թոխմա գետակը Եփրատի կարեւոր ճիւղերէն է, աշխարհագրութեան մէջ կը յիշուի որպէս Այլա:

Տէրմէսի, իր կարգին կարելի է կոչել գետակ. կը բխի քաղաքին հարաւարեւմտեան կողմը պարսպող Պէկտաղիի հեռաւոր եւ ապառաժուտ կողերէն. սիւքը տարածութեան մը մէջ եռացող հազարաւոր ակերու միացումով կ'առատանայ ու կը բաժնուի երկուքի: Առաջինը կ'ոռոգէ Վարի Պանագիի, Չըրմըգտիի, Պարդուղի, եւ այլ զանազան տեղերու մշակելի հողերը եւ կը միանայ Սուլթան Սուիին, ապա կը թափի Թոխմայի մէջ: Երկրորդը, գիրքի բարձրութեան առաւելութեամբ, կ'ոռոգէ Քիւնտիւպէկի, Վերի Պանագիի, Թէժտէի, Ատաֆիի, Ջէքիլիկէի դաշտապատներն ու ծառաստանները, ապա բաղմաթիւ մանր երակներ հոսեցնելով քաղա-

քին մէջ, կը շարունակէ իր դնացքը Գարնակի առջեւն ուր որուն հետքերն ունենային Պէկ Բէօրփիւսի, ձիակէնիքի, Կամուրջ Բերան, Ալմա Սուի, Վարի Քաղաք, ու կը միանայ Թաթմային(*) : Քաղաքին մէջ տարածուող բազմաթիւ երակներ, կատարելով իրենց գերազանցապէս մաքրութեան դերը, հետզհետէ կը միանան ու դուրս հոսելով կ'ոռոգեն քաղաքի ծայրամասերը :

Հին թէ նոր ատեններ Մալաթիոյ համեմատական բարդաւաճման մէջ Տէրմէսի ջուրին բացառիկ կարեւորութիւնը ըմբռնելու համար կարելի է նմանցնել զայն կենդանական օրգանիզմի ակնադրութեանը եղող սրտին, ուրիշ, արիւնը կը փխի, եւ հազարաւոր երակներու միջոցով կեանք ու կենդանութիւն կը ճամբէ մարմնի բոլոր մասերուն : Այս, հաւաքելով անմաքուր տարրերը, կը վերադառնայ կեդրոն. միակ սա տարրերութեամբ, որ մինչ Տէրմէսին կեդրոնախոյս է, սիրտը՝ կեդրոնածիւղ : Առաջինը անսպառ է ու անվերադարձ. երկրորդը սահմանափակ է եւ կը վերադառնայ կեդրոն, դարձեալ շարունակելու համար իր ընթացքը : Տէրմէսի ջուրը քնութեան շնորհած գերազանց բարիքն է. կենսաբաշխ աղբիւրը քնակչութեան բոլոր խաւերուն անխռտիւր : Մալաթիան անոր կը ստանայ գերազանցապէս բուսական կեդրոն մը, կանաչի աւազան մը լինելու իր առաւելութիւնը : Եթէ փոխուի տիրող իշխանութիւնը եւ Տէրմէսի ջուրը օժտուի ջրաբաշխական արդիական առաւելութիւններով, Մալա-

*) Ամառուան երեք ամիսներուն, առատ ոռոգումներու պատճառով ջուրերը կը նուազին ու կը ցամփին դեռ չհասած Թաթմային :

թիան կը դառնայ նոյն ինքն «Երկիր դրախտաւայր»ը :

Գարնակ պէտք է յիշել Վերի եւ Վարի Պապուխտիներու ջուրը, որ կը բխի քաղաքի հիւսիսային կողմը տարածուող այգեստաններու մէջէն : Այս ջուրերը ուռղելով բաւականին կարեւոր թուով դաշտադէտիններ, մասնաւորապէս ձմեռները կը միանան այլ առուներու եւ կը թափին Թաթմայի մէջ : Զոյգ Պապուխտիները իրենց բնական դիրքի գեղեցկութեամբ, կանաչադարձ պարտէզներու առաւելութեամբ, ամառները կ'ունենան մեծ թուով այցելուներ, որոնք քաղաքի տաքէն ու սոթէն փախստական կ'ապաստանին սաղարթախիտ ծառաստաններու զով հովանիին տակ գլգլացող առուակներու եղերքը :

Գարնակ. այս ջուրը կը բխի քաղաքի հարաւարեւելեան կողմը բարձրացող լեռներու ստորոտէն ջրաղաց մը դարձնելու առատութեամբ, կը հոսի միայն չորս ամիս (Ապրիլ, Մայիս, Յունիս եւ Յուլիս) ու կը ցամքի : Գարնակի ջուրի առատութիւնը (եւ ժամանակի փոքրիկ փոփոխութիւնը) սերտիւ կապուած է լեռներու ձիւնի քանակէն, եւ ուղիղ համեմատութեամբ կ'աւելնայ ու կը պակսի :

Ինտէրէի ջուր. կը բխի նոյնանուն լեռներու մէջէն. ժամանակի տեղութեան ընթացքին բուն ակը խորացած է լեռան կողին մէջ, կաղմելով խոռոչ մը (մուղարա) հինգ ոտք խորութեամբ. այցելուներ երբ դնան խոռոչի խորը, յստակօրէն կը լսեն խորարմատ ապառաժներու մէջէն ջուրի ձայնական ու հնչեղ գլգլումը, եւ իրենց վզերուն կը դգան վերի ապառաժներէն ծորացող ջուրի սառ կաթիլները : Ինտէրէի ջուրէն մի քիչ դէպի արեւելք բարձրացող սէղ ապառաժներու մէջ է նաեւ Մազ Կամուրջ կոչ-

ուած աւանդատեղին, ուր կը պատմուի թէ Գրիգոր Լուսաւորիչ ապաստանած է իր հայածական շրջանին: Մեծ պատերազմի ընթացքին ճրի հայ դործաւորներու եւ արհեստաւորներու ծով քրտինքով թուրք կառավարութիւնը Խնտէթէի ջուրը հողաշէն լայն խողովակներու մէջ առնելով բերաւ մինչեւ քաղաքի զօրանոցին առջեւ:

Փուլար Պաշիի ջուրը. կը բխի քաղաքի հարաւարեւելեան լեռներու ստորոտէն. հինգ վայրկեանի տարածութեան մէջ բազմաթիւ ակերու միացումով կը վերածուի Վոքր գետակի մը, ոռոգելով Օրտուզիի, Վարի Գաղաքի եւ Ստորին Պօրանի որոշ մասերը եւ կ'երթայ կը միանայ Եփրատին:

Խօրաքա. կը բխի քաղաքի հարաւային կողմը բարձրացող Պէկտաղիի հեռաւոր լեռնագօտիներէն. կ'որոգէ Վերի Պանաղիի եւ Գարնակիի որոշ մասերը ու ամառ ժամանակ կը սղառի: Այս ջուրը ձմեռները երկու երեք ճիւղերու բաժնուելով կը միանայ Տէրմէսիին: Խօրաթայի ջուրը աւելի կարեւոր է որակով, քան քանակով. թեթեւ է ու խիստ առողջարար, համաձայն բժշկիներու եւ քիմիագէտներու վկայութեանց:

Վերեւ յիշուած գլխաւոր ջուրերէն զատ, Մալաթիան հարուստ է նաեւ հազարաւոր աղբիւրներով ու երկրորդական առուներով, որոնք տունէ տուն ամբողջ քաղաքը կ'ակօսեն, ոռոգելով տնական պարտէզներն ու այգիները: Մալաթիոյ ջաղացքները, բոլորն ալ անխտիր, կը դառնան վերոյիշեալ ջուրերով:

ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԿԼԻՄԱՆ

Մալաթիա իր աշխարհագրական դիրքով մօտ լինելով Միջերկրականին, օժտուած է բարեկառն կլիմայով: Տարուան չորս եղանակները միայն ամիսներու անուններով կամ օրացոյցի մատնանշումով չէ որ կ'որոշուին, այլ անոնց մուտքը քնակամօրէն կը զգացնէ մարդոց՝ եղանակի փոփոխութիւնը:

Շատ տեղեր կան քարտէսի վրան, որ դարնան եղանակին կարծես ձմեռն է որ կը շարունակուի, կամ ամառն ու աշունը խառնուած են իրար: Այսպէս չէ սակայն Մալաթիոյ կլիման: Փոքր Հայքի այս դրախտավայր քաղաքին մէջ երբ դարունը դայ, մարդիկ կը զգան ու կ'ապրին որպէս գարուն, որովհետեւ եղանակի մուտքին հետ անյայտաբար բոլոր դաշտերը կը կանանչանան: Արեւի մեղմ ճառագայթներուն տակ յղի ու յուռի հողի ծոցէն հազարաւոր բոյսեր կը բողբոջին, պտղատու ծառատաններ զոյնզոյն շապիկներ կը հազնին, սար ու ձորեր ծաղկի բոյրով կ'օծանուին, մէկ վսօսքով, ողջ բնութիւնը կ'առնէ գեղածիծաղ ու հանդիսաւոր երեւոյթ մը, որ տօնակատարութիւնն է, կենսատու մուտքը դարունին: Այսպէս նաեւ տարուան միւս եղանակները, որոնք իրենց մուտքը զգալի կը դարձնեն իրենց մասնաշատուկ գոյնով, համով ու հոտով, առանց իրարմէ ժամանակ գողնալու: Եթէ պատահի, որ այսինչ կամ այնինչ եղանակը իր սահմանէն դուրս ելլէ, կամ օրինակ, ձմեռը իր մետասաներորդ ժամուն պահած ձիւնն ու կարկուտը տեղայ աստուածային օրհնութեամբ յղի դարնան գլխուն, ու թօշնեցնէ կոկոնն ու ծաղիկը, որ գիւղացիին յոյն ու արեւն են, — բարի եւ հաւատաւոր ժողովուրդը

երկնից նդովքը կը համարէ այդ, ու կը կրկնապատկէ աղօթքն ու աղաչանքը աղէտի վերացման, չըքացման համար:

Այժմ աւելի քան երբեք հասկնալի կը դառնայ, թէ ինչո՞ւ փրոֆ. Որբերեան իր «Գիւղիս Ճամբան» բանաստեղծութեան մէջ Մալաթիան կ'անուանէ «կանաչի աւազան», բառին լայն իմաստով:

Իրաւ ալ, Մալաթիան բարեխառն կլլիմայի չորս կանոնաւոր եւ ճշգրիտ եղանակներ ունի, ստղատու անլերջ ծառաստաններ, մշակելի առատ հողեր (ինքնաբաւ), նոյնքան առատ ջուրի երակներով աւելցուած, եւ այս բոլորը պարսպուած երեք կողմէն երկնասլաց լեռներով ու մէկ կողմէն Նիրաա դէտով. այս է Մալաթիան, սլատմական մեծ Մելիտանէն, որ իր ծոցին մէջ թաղած է իմ նախահայրերու սրբազան աճիւնը, եւ այժմ որբացած հին տէրերէն, ողբալիօրէն բարբարոսներու մահաբեր ու աւերիչ կրունկներուն տակ կը տքայ...

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԱՅՐԵՐ

Մալաթիան լինելով Փոքր Հայքի գլխաւոր քաղաքը, ու աւելի հին ատեններ յաճախ թաղաւորանիստ քաղաք դանաղան իշխանութեանց, շատ բնականօրէն իր ծոցին մէջ ունի թանկագին հնութիւններ, բայց դժբախտաբար տիրող իշխանութեան լուծին տակ անոնք կը մնան թաղուած ու մոռացուած: Հինգ հարիւր տարիներու տիրապետութեան շրջանին թուրք կառավարութիւնը ոչ թէ միայն չէ ցուցադրած որեւէ պեղման նախաձեռնող ոգի, այլ եւ դաժանօրէն պատժած է այն բոլոր համէստ խուղարկուները (հայեր), որոնք յանդգնութիւնը ունե-

ցած են հետաքրքրուելու իրենց նախնեաց աճիւնով, լոյս աշխարհ բերելու դարերու քաղաքակրթութեան կտակը, որ, աւա՛ղ, տմարդի մոռացութեան ու ոճրադործօրէն թաղման, անյայտացման դատապարտուած է:

Հնութեանց գլխաւոր վայրերն են.

Ա) Ասլան Տէփէսի^{*)}, որ կը գտնուի քաղաքէն երեք ժամ հեռաւորութեամբ Վարի Քաղաքի արեւելեան կողմը: Միջակ բարձրութեամբ բլուր մըն է, որու կողերէն դեռ մակերեսային խորութեամբ գտնուած են քարի վրայ քանդակուած դանաղան նկարներ (մեծ մասամբ անասնոց) եւ այլ սեպածեւ դրութիւններ որոնցմէ տեղական ժողովուրդը ոչինչ հասկցած է: Ո՞ր շրջաններէն մնացած են հոն թաղուած հնութիւնները, եւ ի՞նչ արժէք կը ներկայացընեն քաղաքակրթական տեսակէն: Ասոնք հարցեր են, զորս կրնան լուծել միայն գիտնական հնախոյճները, եթէ միայն արտօնուին անոնք կատարելու իրենց պեղումները:

Բ) Իմնիրլիք Տէփէսի. կը գտնուի Վարի Քաղաքի դարձեալ արեւելեան կողմը առաջինէն քառասուն վայրկեան հեռաւորութեամբ. ասոր ստորոտներէն եւս գտնուած են քարէ ու հողէ ամաններ, որոնք ակնրախ կը վկայեն հոն թաղուած հնութեանց մասին:

Գ) Վարի Քաղաք. քաղաքատմամբ առաջիններուն աւելի նոր, ունի եկեղեցիներու, պարիսպներու եւ այլ շէնքերու կիսակործան փլատակներ, որոնք

^{*)} Անշուշտ որ այս վայրերը ունեին իրենց հայկական անունները. բայց ժամանակի ընթացքին մոռցուած են:

կը կրեն հայկական ու առաւելապէս Բիւզանդական դրոշմ: Լէնկթիմուր եղած է պարսիսպի գլխաւոր քանդողը, որու երկայնքին փորուած խորութիւնը (ջուրով լեցնելու համար) կը վկայէ քաղաքի երկար ժամանակ պաշարուած մնալը: Գլխաւոր վայրերն են՝ Ալաճա Կափու, Ջօտ Տը Բօղ, Ուլու Ճամի, Ս. Ստեփաննոսի եկեղեցին, Թուփ Կափու եւայլն: Ուլու Ճամին նախապէս եղած է յունական եկեղեցի, ապա օսմանեան տիրապետութեան շրջանին վերածուած է մզկիթի: Պատերը զարդարուած են կանաչ, կարմիր ու ճերմակ, եռանկիւն ու քառանկիւն նուրբօրէն տաշուած քարերով, որոնք ցարդ անաղարտ կը պահեն իրենց գոյները:

Դ.) Օրտուգի. կը կրէ ամբողջովին հայկական դրոշմ. մինչեւ համաշխարհային պատերազմը անցեալի փառաց միակ կոթող՝ կանգուն կը մնար եկեղեցի մը Ս. Փրկչայ նուիրուած: Ասիական բարբարոսներու արշաւանքներէն շատ առաջ, հին նախահայրեր Փուղար Պաշի ջուրին ակերուն վերեւ կառուցած են Անարծաք Բժիշկ եկեղեցին (որու հիմերը դեռ ցցուն են հողի երեսին՝ մասամբ), որ ունի եղեր քառասուն խորան, քառասուն սուրբերու նուիրուած: Լէնկթիմուր տեսնելով այս սրբատեղիի պաշտելի նուիրականութիւնը, ժողովրդեան վրայ հիմնայաւոր քանդած է, եւ անթիւ զօրքերու ու զերիններու տաժանակիր աշխատութեամբ քարերը*) թափած եփրատ գետը, խալառ ջնջելու հա-

*) Պէտք է հասկնալ գլխաւոր եւ սրբատաշ քարերը. մնացեալ մասերը աւելի հաւանական է որ քուրք բնակչութիւնը գործածած լինի ալիւտայ շինութեանց:

մար անոր յիշատակը: Կը պատմուի թէ հին աստեններ Օրտուգիի Ս. Փրկչայ եկեղեցին եւ Անարծաք Բժիշկ վանքը յարակից եղած են իրենց ընդարձակ բաժանումներով:

Ձանց ընելով նուազ կարեւոր տեղերու թուումը, անգամ մը եւս չեչտենք որ՝ հակառակ Մալաթիոյ հին ու պատմական քաղաք մը լինելու հանգամանքին, ցարդ ոչինչ կամ դրեթէ ոչինչ լոյս աշխարհ հանուած է իր ծոցին մէջ թաղուած թանկագին հրնութիւններէն, եւ այս վերադրելի է թրքական բարբարոս բէժիմի մը դոյութեան, որ վեց հարիւր տարիներու ընթացքին ճիւղի մը պէս չոքած մեր հայրենիքի կրծքին, բիրտօրէն կտրած է պրպտող, խուզարկող ձեռքերը:

ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ ՈՒ ՎԱՆՔԵՐ

Դեռ նախապատերազմեան տարիներուն Մալաթիոյ հայ ժողովուրդը ջերմեռանդօրէն կը հաւատար կրօնքին, եւ մեծ երկիւղածութեամբ կը դուրս դուրս իր եկեղեցիներուն ու վանքերուն վրայ, իբրեւ սրբատեղիներ: Եկեղեցին ու վանքը հաւատար ժողովուրդին համար ապաշխարութեան, ակոփանքի եւ բժշկութեան վայրեր էին: Առաւօտուան մթնշաղին, երբ կոչնակի հեռաւոր ու արձագանդող զօղանջները տարածուէին հորիզոնէ հորիզոն, մութին մէջ տարածուող տուններու լուսամուտներէն ճրագի աղօտ լոյսեր կը պլլալին, ապա դռներ ճռնչալէն կը բացուէին ու հաւատաւոր ժողովուրդը շարի շար կը դիմէր դէպի Աստուծոյ տունը, դիչերուան չարը խափանող աղօթքի մրմունջը չըրթունքին:

Անբախտ մամիկը կմախացած, ծունկերուն վերայ չորքած Մայր Աստուածածնայ պատկերին առջեւ, սրբադան երկիւղածութեամբ կ'աղօթէր, «Հայր մեր որ յերկինս ես», խաչակնքելէ վերջ՝ «Հաւատով խոստովանիմ»։ ասլա իր զգացումներուն մէջ բիւրեղացած սիրտը կը բանար Ամենակարողին առջեւ, հոն կուտակուած վիշտն ու ցաւը պատմելու, սպեղանի խնդրելու համար։ Մեծ էին իր տարտն ու ցաւը ու անհատնում, — ինչպէս հաւատքն ու յոյսը։ Փոքրիկ տղան հիւանդ էր, անխիղճ հարկահաւաքը կը սպառնար կովը տանիլ պարտքերուն տեղ։ Հարսը սղաւոր էր եւ տխուր, երամէն բաժնուող թռչունին պէս, ու այս ամէնը կապարի ծանրութեամբ կը ճնշէին իր սիրտն ու հոգին, արցունքները կը հոսէին նիհար աչտերն ի վար, տալով իրեն կենդանի սուրբի մը կերպարանքը։ ան եկեղեցւոյ պաղ սալայատակին վրայ ծնկաչոք, զարկալ գաւկին վերադարձը կը հայցէր պատկեր սուրբեկէն, զարկալին վերադարձը, — խօսք հասկցնելու համար դրամատէրին, ուրախացնելու հարսին, ու վառ պահելու իր մոխրացած օճախը։

Երբ իր վառած մոմը հատնէր, երբ տէրտէրը «օրհնեալ եղբորուք» ի վերջին բառերը արտասանէր, մամիկը սփոխանքով ու նոր յոյսով կը վերադառնար տուն, վստահ իր փնդրանքի կատար ածման։

Եկեղեցին ու վանքերը ժողովրդեան անմեղ հաւատքին մէջ բռնկութեան վայրեր են։ տարիներ հիւանդութենէ տառապողներ վանք կ'երթային, դանադան կենդանիներ ու թռչուններ մատաղ ընելով աղքատներուն կը բաժնէին, ի դին իրենց բռնկութեան։ Լրումն եկեղեցւոյ, դանադան հաւատացեալ-

ներ իրենց մեղքերուն համար նուէր քնելով «Տէր ողորմեա» կը խնդրէին, եւ ժողովուրդը «ի խորոց սրտի» կ'արտասանէր «Տէր ողորմեա»ն։

«Դեղնութիւն» կոչուած հիւանդութենէ տառապողներ Ս. Փրկչայ եկեղեցին կ'երթային. իրենց հետ տարած ամուր խաչուած հաւկիթներու ճերմակը զատելով, հոն թաղուած սուրբի դերեզմանին հոգին կը թաթխէին ու կ'ուտէին, իսկ դեղնուցը հոն կը թողէին։

Ձերմէ տառապողներ Օրտուղիի Չինարին մատաղ կ'ընծայէին, ու ջերմերին կը կապէին այդ հսկայ ծառին։ Եւ այս ամէնը կը կատարուէին ջերմեռանդ երկիւղածութեամբ, «հաւատք քո կեցուցէ դեղ»։

Օգտակա՞ր էր հաւատքի այս խորութիւնը, աւելի ճիշդ, անմեղ ձեւապաշտութիւնը, ազգային չահերու տեսակէտէն։ Միայն եկեղեցի՞ն պահած է մեր դոյութիւնը։ Կամ ըստ ոմանց, եկեղեցի՞ն եղած է մեր դժբախտութեան աղբիւրը։ Մասնք հարցեր են, և ճիշդ ու անճիշդ, միանգամայն մեր նիւթէն ալ դուրս։ Միայն նախ քան եկեղեցիներու նկատմամբ խօսիլս, սաչափ ըսենք, որ՝ եկեղեցին մեր դոյութեան պահպանման մէջ ունեցած է իր բարեբար դերը, իսկ հաւատքի (կրօնքի) սխալ աւանդումը հայ կղերականութեան կողմէ, այսինքն՝ «մէկ երեսիդ դարնեն միւսն ալ դարձուր», «արիւն մի՛ թափեր», «թշնամիիդ ներէ՛» եւայլ կոյր ու ստըրկապնող ասութիւններ կոտրած են մեր ժողովուրդի հաւատաւոր զանդուածներու ինքնապաշտպանութեան թափը։ Ժողովուրդը մէկդի չպրտած է սուրը, եւ խաչը բարձրացուցած թշնամիին դէմ պայքարելու համար։ Եւ վերջնոյն անդօրութեան

անմիջական հետեւանք, հոսած է հայ արիւնը առատ եւ ի զուր: Ծշմարիտ է, որ մենք ունեցեր ենք Ղեւոնդներ, որոնք արի արանց Վարդաններու կողքին նահատակուած են յանուն հայրենիքի ազատութեան, բայց դժբախտաբար հակառակ անոնց որակի ազնուութեան, խիստ նուաղ եղած է քանակը, արդարացնելու համար հայ կղերականութեան կոչումը: Մէկ ծաղիկով դարուն չի դար:

Երեւակայեցէք եկեղեցիներու բազմահազար ցանցը մեր հայրենիքին մէջ, որոնց ծով քրտինքով կառուցումը սպառած է ժողովրդեան թափն ու կորովը. երեւակայեցէ՛ք հազարաւոր վանքերու բազմահազար կղերականութիւնը, (բացառութիւնները միշտ յարգելի են) որ առանց դոյզն ստեղծադործութեան, մակարոյծներու պէս ծծած է իր չըջապատի աւիւնն ու արիւնը: Երեւակայեցէ՛ք այն զարհուրելիօրէն ընկղեցուցիչ պատկերը, ուր բարի ու հաւատաւոր ժողովրդեան անթիւ բանակներ ոչխարային համակերպութեամբ մորթուած են յանուն «երկնից արքայութեան»:

Բարդեցէ՛ք ասոնց վրայ հազար ինը հարիւր տասնը հինգեան մեծ եղեռնի մէկ միլիոն զոհերը, որոնց իննըսուն տոկոսը մեռաւ նոյն մտայնութեամբ, առանց ձեռք բարձրացնելու թշնամիին դէմ, եւ դուք կ'ունենաք լրիւ պատկերը կրօնքի սըփալ դասաւանդումին:

Թշնամին սպաննած է մեր ֆիզիքական դոյութիւնը, մեր շօշափելի մարմնական դոյութիւնը. մենք չենք ծառայած, յաճախ բնադաշային ինքնապաշտպանութիւն իսկ չենք ցուցադրած, որովհետեւ նախապէս կրօնքի սփալ դասաւանդումը կաշկանդած, ստրկացուցած է մեր հոգին: Սեփական աչ-

քերով տեսած եմ տասնեակ հազարէն աւելի գաղթականութիւնը, որ քշուած է դէպի անյայտ տասնեակ մը ոստիկաններու կողմէ: Սեփական աչքերով տեսած եմ շարանը մարդկային զոհերու՝ սպանդանոցներու եղբին: Անոնք մորթուած են անտրտունջ քանի մը հառարակ ոճրագործներէ կամ ժանտարմներէ. եւ դեռ յիշե՞լ հազար ու մէկ հաւաքական ջարդերը, երբ մէկ կողմէ ճիւղներու եաթաղանը կեանքեր կը հնձէր, հաւատաւոր ժողովուրդը կը շարունակէր մոխիր ցանել իր գլխուն ու աղօթել... Աղօթք՝ երբ եկեղեցին է քանդուած, աղօթք՝ երբ աւետարանն է սրբապղծուած, աղօթք՝ երբ փառն է ջախջախուած. եւ դեռ աղօթք, երբ իր գոյութիւնն է փշրուած...

Մեր արիւնոտ պատմութիւնը կը փաստէ, որ ունեցեր ենք երկար, երկար ու մահաբեր շրջաններ, երբ ազգային հաւաքական գայութիւնը ոչ թէ իբրեւ նպատակ, այլ միջոց եղած է քրիստոնէական վարդապետութեան կոյր ըմբռնումին, այնպէս ինչպէս մեր օրերուն, երբ հայ ժողովուրդը իր իսկ ոճրագործ ու դաւաճան դաւակներու ձեռքով քաւութեան նոխաղ կը դառնայ յանուն համաշխարհային կարմիր յեղափոխութեան:

Ծիւղ է, տարբեր են դէպքերն ու դէմքերը, բայց դժբախտաբար արդիւնքը միեւնոյնն է. հարուածը թէեւ տարբեր տեղերէ, բայց շեշտակի կը հասնի իր նպատակին. հայ մայրը կը շարունակէ իր ողբը, հայ արիւնը կը հոսի ուղիւօրէն, յանձն:... յանուն ուրիշին չարախնդրութեան, յանուն եղծանուած, սրբապղծ կարմիր վարդապետութեան:

Բայց, մենք չեղեցանք. շարունակենք եկեղեցիներու թուումը:

Անարծաթ Բժիշկ. ծանօթ եկեղեցիներու մէջ ամենէն հինն է. 1250-էն 1350 թուականները եղած են իր սխառքի ու հարստութեան շրջանը. օսմանեան ու թաթարական առաջին արշաւանքներուն կողոսկուրած են իր բոլոր դանձերը, ապա Թիմուրլէնկի բարբարոս ու մահաշունչ ներկայութիւնը աւերակի վերածած է դայն. եւ այժմ հաղիւ իր դոյութիւնը յիշեցնող նշաններ մնացած են:

Սուրբ Փրկչի եկեղեցի. կը դռնուի Օրտուղիի մէջ. շինութեան մասին ստույգ տեղեկութիւններ կը պակսին, բայց ըստ ժողովրդական աւանդութեան քիչ տարբերութեամբ ժամանակակից կը թուի Անարծաթ Բժիշկին, որու քանդումէն վերջ ստացած է աւելի կարեւորութիւն, իբրեւ ուխտատեղի: Թրքական տիրապետութեան շրջանին յաճախ կողոսկուրած ու որոշ մասերը քանդուած են, բայց հաւատաւոր ժողովուրդը ծով քրտինքով ու յաճախ իր դոյութեան դնով դարձեալ նորոգած է դայն*): Օրտուղիի եկեղեցին ունի պատմական չինարի ծառ մը, որու անուան հետ ժողովուրդը կապած է շատ մը առասպելական բժշկութիւններ. օրինակ, ջերմ ունեցողներ մատաղ զոհարելով ու իրենց վրայէն կտոր մը զգեստ կտրելով անոր ճիւղին կը կապեն ջերմերնին:

Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչայ եկեղեցի, որ ժողովուրդը կարճ ձեւով վանք կ'անուանէր: Ըստ պատմական աւանդութեանց, կառուցուած է 1675-էն 1700 թուականներուն, Ինտէրէի արեւելեան կողմը երկարող լեռնադօտիի ստորին դադաթը: Հին սխառ-

*) Շարունակական նորոգութեանց ընթացքին, աստիճանաբար նուազած է անոր շէնքութիւնը:

քի օրերուն իբրեւ խորհրդանիշ կանգուն մնացած է մատուտ մը, որուն յարակից՝ ժողովրդեան կողմէ շինուած է երկյարկանի շէնք մը՝ Ընդունելութեան համար: Հակառակ իր դիրքի բարձրութեան, Վանքը ունէր սեփական ջուր եւ հարուստ էր կալուածներով: Տէր Եղիշէ քահանայ Սաչատուրեանի անխոնջ ջանքերով յարգարուած էր լեռնային ճամբան, եւ օժտուած այգիներով, որթատունկի, թթենիի, ծիրանի եւ նուշի ծառերով:

Երբ ձմեռուան ձիւները հալէին եւ կանաչի սաւանը ծածկէր սար ու ձոր. երբ հայրենի արադիւններ վերադարձի երջանիկ կղկղոցներով դարնանամուտը աւետէին, ջերմեռանդ ու հաւատաւոր ուխտաւորներու կարաւանը կ'ուղղուէր դէպի Վանք, իր զոհը մատուցանելու հոն ապաստանող Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչին, եւ բժշկութիւն, իղձ ու մուրատ հայցելու համար: Մենեւորներ մատաղ կը բերէին խոյեր ու ոչխարներ. միջին դասու պատկանողներ՝ դառնուկ եւ ուլիկներ. իսկ աղքատներ՝ աքաղաղներ ու աղանիներ: Եւ Վանքը կենդանութեամբ կը լեցուէր. մատուռին մէջ դարերու մեծ խորհուրդը մարմնացնող խորանին առջեւ քահանան բաղկատարած՝ պատարագ կը մատուցանէր, դուրսը բակին մէջ զոհերը կը մորթուէին. ապա կը սկըսէին ուխտակատարման ուրախութիւնները: Քաղաքի ճնշող, ստրկացնող մթնոլորտէն շղթայազերծ րազմութիւնը պահ մը ինքզինքը ազատ զգալով ոստիկանութեան մահաշունչ ներկայութենէն, հայրենի լեռներուն պէս մերկ ու տարտոտ իր սիրտը կը բանար մայր բնութեան առջեւ, եւ ցաւի ու ուրախութեան կանչերը կը լեցնէին սար ու ձոր:

Հայ երիտասարդը թէկուզ կարճ ժամանակուան

համար՝ զինք կաշկանդող կապանքները փչերելով, գինիէն, երգէն ու սրինդէն հարրած, կը պարէր ազատ, կը պարէր անկուշտ ու անյաղ, հրաւէր կարգաւոր իր սիրած աղջկան: Հայ աղջիկը, հայրենի լեռներու եղնիկներուն պէս անմեղ ու ամչկոտ, տա-կաւ առ տակաւ մէկդի կը նետէր քաղաքի իր սեւ քողերը, խենթացնող գեղեցկութիւնը ցուցնելով իր սիրած տղային: Բայց Վանքը, լերան կատարը կառուցուած դարերու այդ մենաստանը իր հողով ու ջուրով, իր ծառ ու ծաղիկներով, կը դառնար կենդանի դրախտավայր մը, երբ սար ու ձոր արձադանդող մեր դռն երգերով Սահակեան վարժարանի երեք հարիւր (300) աշակերտներս լեցուէինք իր մէջ:

Երեք հարիւր չար ու խենթ տղաներ, հակառակ ուսուցիչներու խրատին, կ'ուզէինք վանքի լեռն ի վեր մառլցիլ հասնելու համար արծիւներու բոյները՝ կ'ուզէինք աղատ խայտալ, աղատ բնութեան ծոցին մէջ, ի՞նչ փոյթ, թէ բիրտ ժայռերէն կ'արիւնոտէին մեր ոտքերն ու ձեռքերը. կամ ի՞նչ փոյթ, թէ ձիգ բարձունքէն պղտիկ սայթաքում մը համահաւասար էր անխուսափելի մահուան: Պաղի, պըտոյտի ու վերելքի ընդմէջէն օրը կ'անցնէր վայրկեանի մը պէս կարճ. ուսուցիչներ, ուշը մնացած հովիւներու պէս, ի դուր ետ ու առաջ կը վազէին կարգի բերելու հօտը, ու մենք անկուշտ, աղատ ապրումի խենթ տղաներ, բեկուած սրտով ու արցունքոտ աչքերով կը բաժնուէինք Վանքի հողէն ու ջուրէն, ծառէն ու ծաղիկէն:

Պատանեկութիւն, դպրոցի օրե՛ր ևւ վա՛նք. ինչքա՛ն դիւթիչ, ինչքա՛ն պաշտելի յիշատակներ ունիք իմ մէջ: Զեր հեռաւոր թոյրին ու բոյրին կա-

րօ՛տը ունիմ: Զեր վերջիչումն ու վերապրումը միակ սիրտարար պահերն են իմ դարիսի սեւ օրերուն...

Վանքը ժամադրավայրն էր Հ. Յ. Դաշնակցութեան երիտասարդական խումբերու, որոնք աղատ համարձակ զինավարժական փորձեր կը կատարէին:

Ս. Սարգիսի եկեղեցի. — այլ անունով Մայր եկեղեցի. կը գտնուէր քաղաքին մէջ շուկային մօտիկ, հայոց թաղի ծայրամասը: Կառուցուած է 1835 թուականներուն, երբ Վարի Քաղաքի հայութիւնը տեղահանուած է*) Վերի Քաղաք կամ Նոր Քաղաք, որ մինչև այդ ժամանակները կը գիտցուէր իրբեւամառանոց: Մայր եկեղեցին ունէր մագաղաթի վրայ գրուած ձեռագիր Աւետարան մը որ հին կոտորածներու ժամանակ քանիցս կողոպտուած եւ ժողովրդեան առատ նուիրատուութիւններով նորէն ետ դնուած էր թուրքերէն: Աւետարանի գրխատառերը գրուած էին ռսկեղօծ: Այս թանկագին մատեանը միշտ կը պահուէր եկեղեցւոյ մէջտեղի խորանին յատակը չորս կղպանքներով սնտուկի մը մէջ, որուն չորս բանալիները կը պահուէին տեղական Առաջնորդին եւ երեք երեսփոխաններու կամ թաղականներու քով: Մեծ եղեռնի աւերումէն յետոյ, ցարդ յայտնի չէ, թէ ուր մնաց ձեռագիր աւետարանը: Զիշդ է, կողոպտուեցաւ, բայց նոյնքան կըրնայ ճիշդ ըլլալ, եւ կարելի է պնդել այս մասին, որ ան կը մնայ անվթար պահուած քաղաքի հարուստ թուրքերուն քով, որոնք գիտէին Աւետարանի հնու-թիւնն ու արժէքը: Մայր եկեղեցին ունէր քառա-

*) 1835 թուականէն առաջ ալ եղած են սակաւաթիւ տեղափոխուողներ, հին քաղաքէն նոր քաղաք գաղթողներ:

սունէ աւելի վարձու խանութներ, առաջնորդարան, դպրոց եւ այլ կալուածներ: Մալաթիոյ հայութեան եկեղեցական ու ազգային մարմիններու պաշտօնական ժողովատեղին էր Մայր եկեղեցւոյ Առաջնորդարանը, ուր կը մնար նաեւ տեղւոյն վարդապետը կամ փոխանորդը:

Ս. Երբարդաթիւն եկեղեցի.— Կառուցուած է 1870-ական թուականներուն հայոց թաղերու կեդրոնը: Շինութենէն քանի մը տարի վերջ, Մալաթիոյ մեծ երկրաշարժէն*) վնասուած, եւ ապա նորոգուած է ժողովրդեան կողմէ: 1895-ի կոտորածին պատճառաւ դըլիաւոր դմբէթի շինութիւնը մնացած էր կիսաւարտ. հազիւ տասը տարի անց, չարիքէն ազատած ժողովուրդը, գեռ իր վէրքը չսպիացած, դարձեալ նուիրուած է շինարարութեան եւ ծով քրտինքով աւարտած Երբարդութիւն եկեղեցւոյ դմբէթը: Երեք խանութներու վերնայարկի եւ այլ զարդարանքներու աշխատանքը հազիւ լրացած, վերայ հասան հազար ինը հարիւր տասնըհինգեան Մեծ Եղեռնի սեւ օրերը...:

Ս. Յարութիւն եկեղեցի.— Կառուցուած է քաղաքի հիւսիս-արեւմտեան կողմը, մօտաւորապէս 1840-1850 թուականներուն:

Հայ կաթոլիկներու եկեղեցի.— Կը գտնուէր հայոց թաղերու մէջտեղը. կառուցուած է 1850 թուականներուն. ունէր դպրոց եւ բաւականին կարեւոր կալուածներ:

Հայ բողոքականաց ժողովարան.— Կը գտնուէր

*) Նոյն դէպքը ծանօթ է մեծ երկրաշարժ անունով, որ քանդած է հարիւրէ աւելի տուններ, փլատակներուն տակ քաղելով 450-500 գոհ:

Խարազախ փողոցին մէջ. հին չէնքը փոքր էր եւ համեստ. նոր կառուցուած քարէ ու աղիւսէ չէնքը մնաց կիսաւարտ, երբ վրայ հասաւ վերջին պատերազմը:

Հայ լատինական եկեղեցի (Ապոնաներու եկեղեցի).— Կը գտնուէր Ս. Երբարդութիւն եկեղեցիէն քիչ հեռու դէպի արեւմուտք. ունէր լաւ կառուցուած դպրոցի չէնք մը եւ ընդարձակ պարտէզ-ծաղկանոց:

Յիշեալ եկեղեցիներէն զատ Մալաթիոյ հայութիւնը հինէն ունեցած է նաեւ չատ մը եկեղեցիներ վարի քաղաքի եւ կարեւոր գիւղերու արուարձաններուն մէջ, բայց թրքական աւերիչ ձեռքը քանդած անյայտացուցած էր դանոնք:

ՅԱՐԱՆՈՒԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հազար ութը հարիւր քառասուն թուականներէն առաջ Մալաթիոյ հայութիւնը, առանց բացառութեան, պատկանած է Լուսաւորչական եկեղեցիին: Նոյն թուականներէն քանի մը տարի անց, նորեկ վարձկան աղանդաւորներ, օգտագործելով ժողովուրդի թշուառութիւնը, դրամի ուժով սկսած են իրենց մարդոսութեան: Հիմը դնելով յարանուանութեանց, անոնք մեր ազգային միաձոյլ մարմնոյն վրայ բացած են վէրք մը, որ խորանալով պիտի դառնար ժահրոտ ու կսկծալի: Այս վէրքին եպերելի աւերումները ցարդ չեն սալիացած: Գառնաղգեստ գայլեր մետասաներորդ ժամուն «նոր» քրիստոնէութիւն կը քարոզէին այն ժողովուրդին՝ որ եկեղեցիին ու Աւետարանին համար դարեր շարունակ զոհուած ու իր գոյութիւնն էր վտանգած, խաչին ու Քրիստոսին համար քանիցս էր խաչուած...: Անոնք քրիստոնէութեան անունով ու «բաժանեայ որ տիրես»ի քաղաքականութեամբ, թունաւոր որոմ կը ցանէին հողեպէս մահացնելու համար դարերու մեծ կտակ—հայ ժողովուրդի ցաւատանջ ու պարտասած բեկորները:

Եւ դժբախտաբար, պառակտումի տխուր ասպետները մասամբ յաջողեցան: 1860-ական թուականներուն եւ մասնաւորապէս «Համիտ»եան սարսափի չըջաններուն, երբ համատարած չարիքը կը տիրէր չորս կողմ, երբ օրհասական ջարդի մղձաւանջը կապարի ծանրութեամբ կը ճնշէր բոլոր գի-

տակից հոգիներուն վրայ, եւ վերջապէս, երբ հաւաքական գոյութեան սպառնացող մոնկոլական չարիքը եթէ ոչ կանխելու՝ գէթ մեղմացնելու համար համազգային կուռ ճակատի մը ստեղծումը օրուան միակ նշանախօսը պիտի ըլլար,— անոնք՝ յարանուանութիւնները՝ խոր ճեղքուածներ բացին համարիւն զանգուածներու միջեւ, եւ նոյնքան խորացուցին վիճը որ պահ մը անոր երկու եզրին կեցող եղբայրներ, մոռնալով իրենց գոյութեան գերազոյն իմաստը, նկրտեցան իրար մահացնել նոյն վիճին մէջ...:

Եղան ժամանակներ, երբ մոլեռանդ աղանդաւորներ իրենց չղաւանած եկեղեցիի դրան առջեւէն անցնիլն իսկ մեծագոյն չարիքը համարեցին, մոռնալով իրենց ծագումը որ մէկ խմոր էր: Դրացիին իր դրացւոյն դէմ, եղբայրն՝ իր եղբոր եւ հայրն՝ իր զաւկին, եւ այս՝ այն ժամանակ, երբ աստուածավախ հայ ժողովուրդի հոծ զանգուածները կը խարխափէին խաւարի մէջ, անգիտակ զանազանելու չարն ու բարին, մասնաւորապէս ազգային տեսակէտէ:

Եւ դարանակալ ճիւղը քրքջաց խաւարին մէջէն. մահուան գերանդին դաժանօրէն հնձեց եւ Լուսաւորչականը, եւ կաթոլիկը, եւ բողոքականը, բոլորը, բոլորը...:

Սաջն ու աւետարանը առանձինն անգոր էին փրկելու գիրենք պաշտողներու գոյութիւնը: Որոմ ցանողներ նենգամիտօրէն խոյս տուած էին փրկելու համար իրենց կաշին. սգաւոր լուծեան մէջ անյայտացած էր պառակտումի ոգին. եւ հազարաւոր զոհերու լճացած արիւնէն, բոսոր հողէն մէկ ձայն կը բարձրանար դէպի երկինք, ահաւոր ու ըզ-

գաստացուցիչ, ուղղուած բոլոր հաստուածներուն. «Թողէ՛ք եղբայրասպան պայքարը, միացէ՛ք չարիքին դէմ մականտելու համար. մեր գոյութիւնն է գերագոյն նպատակը, ուրկէ պիտի ծնին բոլոր մըշմարտութիւնները»:

Մալաթիոյ մէջ մինչեւ 1915 գոյութիւն ունէին հետեւեալ յարանուանութիւնները. — լուսաւորչական, կաթոլիկ, բողոքական, լատին (ապոնա) եւ շարաթապահ:

Լուսաւորչական կամ Մայր եկեղեցին մուտք գտած եւ իր գոյութիւնը պահպանած է այն օրէն ի վեր, երբ հայ ժողովուրդը պետականօրէն յարած է քրիստոնէական վարդապետութեան:

Այրումի եւ աւերումի յաջորդական դէպքերուն պատճառաւ անյայտ կը մնան անունները անոնց, որոնք 1840 թուականներէն առաջ հովուած են եկեղեցին ու ժողովուրդը:

Թաթարական ու արաբական աւերիչ արշաւանքները տեւականացած են օսմանեան տիրապետութեամբ: Ոչ միայն տակաւ առ տակաւ քանդուած են դարերու հրաշակերտ եկեղեցիները, այլ եւ եղած է շրջան մը ուր հաւատացեալներ գետնափոր նկուղներու մէջ կատարած են իրենց պաշտամունքը:

1800 թուականներէն վերջ դարձեալ սկսած է եկեղեցւոյ մակընթացութիւնը յամբարար: Ըստ տուեալներու, տիրողներու ժամանակաւոր բարեացակամութենէն քաջալերուած, հաւատաւոր ժողովուրդը կը նորոգէ աւերակները եւ կը կառուցանէ նորերը, շարունակելու համար դարերու պաշտամունքը: 1860 թուականներէն վերջ, Առաքել վար-

դապետ*) իր անվախ բնաւորութեամբ ու յանդուգն պահանջներով կը բարձրացնէ առաքելական եկեղեցւոյ վարկը յաշտ կառավարութեան, եւ իր շինարար գործունէութեամբ օգտակար կը հանդիսանայ իր հօտի ծով ցաւերուն:

Թուրք ժողովուրդն ու ժամանակուան տեղական կառավարութիւնը ապշած այս հայ եկեղեցականին թէպէտ շատ համեստ պահանջներէն, զայն որակած էին «Տէլի մուրախազ» (խենթ առաջնորդ, վարդապետ) մակդիրով:

Ճորտատիրական կարգերու անմիջական վաղորդայնին, ո՛չ թէ միայն թուրք հասարակութեան, այլ եւ «ղարգացած» մտաւորականութեան համար անբնական երեւոյթ էր, որ հայը խօսէր իր գոյութեան եւ իրաւունքի անունէն, թէկուզ ծայրայեղ հաւատարմութեամբ: Հայը «րայա» էր, պէտք էր աշխատէր, գերիի մը պէս, ստրուկի մը պէս եւ առանց տրտումնջի: Բայց ի՞նչ խօսք, որ Մեծ Համբը խօսիլ սկսած էր «Տէլի մուրախազ»ի բերնով: Աւելին. ան հեռադիրներ կը տեղար թէ՛ Պապը Ալին եւ թէ Պատրիարքարան, խնդրելով որ հոգեհան «հարկերը քիչ մը նուազեցունին». «անմեղ բանտարկեալները ներում ստանան» եւ «մարդասպանները սանձուին»:

Դարերու ստրկութեան կապանքներէն կորած քամակ ժողովուրդը, թէեւ հասած մահաբեր անդունդի եզրին, բայց կանգ առած էր ապրելու որոշումով, որովհետեւ իր երակներու մէջ սրբազան ժառանգն ունէր վարդաններու կամ Մամիկոնեաններու արիւնին. այս էր «Տէլի մուրախազ»ի գոյու-

*) Մակամուր ինձ անծանօթ կը մնայ հակառակ ջանքերու:

թեան բացատրութիւնը, որ չէին ուզեր հասկնալ լոկ աւերածի համար ստեղծուած մոնկոլական հորդաներու հարազատ ժառանգները:

Այս շրջանէն է որ կը սկսին տակաւ առ տակաւ գոյութիւն առնել տեղական «մեծատունները», որոնք մինչեւ 1890-ական թուականները մեծ հարըստութիւն դիզելով կը դառնան Մալաթիոյ հայութեան «աղնուականութիւնը» (էշրաֆ): Ի հարկէ, այս բարձրացումը տեղի կ'ունենայ աստիճանաբար, եւ հայութեան ընդհանուր դատի զարգացման ուղիղ համեմատութեամբ: Առաջել վարդապետին կը յաջորդեն Սրապիոն եւ Սահակ եպիսկոպոսները*):

Կարգով աւելի բարձր այս երկու կղերականները իրենց պաշտօնէութեան շրջանին շարունակելով առաջնոյն կիսատ թողուցած գործը, ընթացք կուտան նաեւ դպրոցի անկանոն գոյութեան: Նոյն ատեններ կանոնաւոր դասընթացներով դպրոց գոյութիւն ունեցած չէ. ժողովրդեան խիստ համեստ ուժերուն հետ եկող ու դացող կղերականներ, ըստ կարելոյն իրենց ուսերուն վրայ տարած են կրթական բեռը: Սակաւաթիւ եղած է կանոնաւոր յարատեւութեամբ դպրոց յաճախող աշակերտութեան թիւը: Իսկ բախտաւորներ եղած են անոնք, որ կը սորվէին Նարեկի սահուն ընթերցանութիւնը, կամ գոց կ'ընէին զանազան շարականներ, ժողովրդեան աչքին դառնալով մէյմէկ «վարժապետ» ու «ուսումնական», եւայլն:

Դժբախտութիւն է, որ տեղական սովորութեան համաձայն, այսպիսի համեստ ուժերէ ձեռնադրած

են բոլոր քահանաները, որոնք հասկնալի պատճառներով չեն կրցած արժանաւորապէս ծառայել իրենց կոչումին, դաւազան դառնալով այսինչ կամ այնինչ հարուստին ձեռքը: Այս ճախող սովորութեան վընասները աւելի զգալի կը դառնան, երբ նկատի ունենանք որ նոյն ատեններ քահանաներ թէ՛ հոգեւոր հովիւ էին եւ թէ՛ «վարժապետ», թէ՛ քաղաքական գործիչ էին եւ թէ՛ ազգի ներկայացուցիչ: Հետեւա՞նքը: Կարիք չկայ բացատրել... «վա՛յ քեզ քաղաք, որ թաղաւորդ մանուկ է»: Զիչդ է, գտնուած են յարգելի բացառութիւններ, որոնք իրենց կոչումին համապատասխան գիտակցութեամբ օգտակար հանդիսացած են տառապող ժողովրդեան, բայց անոնց թիւը խիստ աննշան եղած է եւ անգոր սթափեցընելու տիրող ընդհանուր թուլութիւնը, մեղկութիւնը:

Սրապիոն եպիսկոպոս վախճանած է 1888-ին. ժողովուրդը ի յարգանս անոր կարգին ու վաստակաւոր անցեալին, զայն թաղած է Մայր եկեղեցւոյ մէջ:

Սահակ եպիսկոպոս 1894-ին, նենգամիտ ու եսապաշտ անհատներու սադրանքին զոհ դառնալով կ'աքսորուի Սսոյ վանքը: Դրդապատճառներուն կ'անդրադառնանք պատմութեան ընթացքին:

1894-1897 Առաջնորդական աթոռի փոխանորդ կարգուած է Տէր Ստեփան քհնյ. Քէչիշեան (Աղա տէրտէր):

1897-1899 Մալաթիա այցելած են Թաթուլ եւ Մուշեղ վարդապետները:

1900-1904, Խաչատուր վարդապետ Տէր Ղազարեան:

*) Երկուքին ալ մականունները անծանօթ:

1904-1908, Գէորգ Ծ. վարդապետ Արսլանեան:

1908-1910, Եղիա քհնյ. Տէր Կարապետեան:

1910-1912, Հմայեակ վարդապետ Տէր Պաղտա-
սարեան:

1912-1913, Մեսրոպ վրդ. Երէցեան:

1913-1914, Տէր Եղիշէ քհնյ. Խաչատուրեան:

1914-1915, Տէր Նազարէթ քհնյ. Մուշեղեան:

Եթէ յետադարձ ակնարկ մը նետենք Մալաթիոյ լուսաւորչական եկեղեցւոյ 1880-1915 թուականներու պատմութեան վրայ, յակամայից մեր ուշադրութիւնը պիտի դրաւն երկու դէմքեր, որոնք իրենց ուրոյն դրոշմը դրած են ժողովրդեան վրայ, զգալապէս առաջնորդելով զայն դէպի ինքնադիտակցութիւն ու ազատութիւն: Առաջինը՝ Առաքել վարդապետ (Թուրքերու կողմէ որակուած «Տէլի մօւրախաս»), թէեւ զուրկ բարձր կրթութենէ, բայց բնաւորութեամբ խիզախ ու յանդուգն, դեռ 1880-ական թուականներուն եկեղեցւոյ բեմէն քարոզած է խաւարի մէջ խարխալող ժողովրդեան, որ սթափի խոր քունէն, թօթափէ ստրկութեան շղթաները, եւ իբրեւ ազատ մարդ տէր դառնայ իր տունին ու օճախին: Համարձակութեամբ կարելի է ըսել, որ Մալաթիոյ մէջ ազատ խօսքի նախակարապետը Առաքել վարդապետն է եղած: Ան սիրուած է ժողովրդեան լայն զանգուածներուն կողմէ, որոնք իր խօսքը ընդունած են իբր պատգամ: Յիշենք անէք-քառ մը, երեւան բերելու համար ժողովուրդի անշեղ հաւատարմութիւնը հանդէպ իր յանդուգն առաջնորդին:

1882-ի Մեծ Պահքէն վերջ, երբ ժողովուրդը կը պատրաստուի Զատիկուան բրինձ բիլաւը, տապկը-

ւած սպանախը (չոմին) եւ մածունով պատրաստուած ճաճեղը ուտելու, Թուրք վաճառողները սպանախին դինը կը բարձրացնեն կարգ մը վիրաւորիչ վերադրումներ ընելով հայերու հասցէին: Առաքել վարդապետ խորապէս վրդովուած, կը յորդորէ ժողովուրդը, որ չոմին չգնեն: Ինչ խօսք, որ կայծալի արագութեամբ կը տարածայնուի պատուէրը ու կը դործադրուի տառացիօրէն: Թուրք վաճառողներ ի դուր սպասումէ վերջ, զղջումով կուգան «Տէլի մուրախազին» ոտքը եւ ներողութիւն կը խնդրեն իրենց անվայել ընթացքին համար:

Առաքել վարդապետ թէեւ պարզ ու անպաճոյճ, բայց իր խիզախ ու ըմբռնացնող քարոզներով, գործնական կեանքի յանդուգն օրինակներով, դերադոյն ճիւղեր թափած է իր հօտին ներշնչելու մէկ բան՝ որ «ինք ուրիշ ստեղծուած չէ» եւ «Թուրքը իրաւունք չունի յափշտակելու իր արդար վաստակը»:

Առաքել վարդապետ 1880-ական թուականներուն՝ իբրեւ ասոսպ՝ խաւարը ակօսող կայծալի աւելցնելով եկած ու անցած է Մալաթիոյ հորիզոնէն, բայց իր «Տէլի մուրախազ»ի յիշատակը միշտ վառ պիտի մնայ Մալաթիացիներու սրտին մէջ, որպէս ազատ խօսքի առաջին պատգամաբեր:

Երկրորդը՝ Գէորգ վարդապետ Արսլանեան, թէեւ զուրկ առաջնոյն յանդուգն շողումէն, բայց կրթական-մշակութային մարզին մէջ մտցուցած է այնպիսի փոփոխութիւններ, որոնք յեղաշրջած են Մալաթիոյ հին կարգ ու սարքը: Գէորգ վարդապետ պայքարած է ամէն կարգի սնոտիապաշտութեանց դէմ: Անոր անխոնջ ջանքերուն շնորհիւ եկեղեցին

օժտուած է արդիական կարգերով եւ երաժշտութեամբ, Հողարարձուական եւ Թաքական մարմինները, եթէ ոչ ամբողջովին, գէթ մասամբ, հին աղա-թայֆայական տարրերէ փոխանցուած են համեմատաբար աւելի աղատամիտ տարրերու: Անոր միշտ խարսղանող ու զգաստացնող քարոզներուն շնորհիւ տակաւ առ տակաւ սկսած է վերջ դնել ժողովրդեայ չիք փաթեթելու (եղիմա ֆէսլին շուրջ) սովորութիւնը, տեղի տալով կոկոսած հազուելու ձեւին: Վերջ դրած են ընտանեկան բնոյթ կրող կարգ մը շուշլ բարձր: Իր օրով հիմնովին նորոգուած են Մայր եկեղեցւոյ երեք խորանները եւ վերնատունը. նորոգուած ու վերջացած են Ս. Երրորդութեան եկեղեցւոյ դմբէթը եւ վերնատունը, ժողովսերդի բուռն զոհողութեամբ ու ծով քրտինքով:

Բայց Գէորգ վարդապետ, չբաւականալով եկեղեցւոյ բարեկարգութեամբ, կրթական մարզին մէջ լիովին կատարած է իր բարերար դերը, անմիջական դուրդուրանքի ու հողածութեան առարկայ դարձնելով դպրոցը: Նախ տունէ-տուն պատելով ամէն դուռ բխած է աղահուլելու համար կրթական սիւստէ մը: Այլա տակաւ առ տակաւ փոփոխութեան ենթարկած է ուսուցչական կազմը, օժտելով զայն կարող ուժերով — Եփրատ գոյէճէն ու մանաւանդ Սանասարեան վարժարանէն: Իբրեւ աղագլին ու տոհմային ուրոյն դաստիարակիչներ, Սանասարեանցիներուն յանձնած է տեսչական պաշտօնը, (Գաբրիէլ Անսուրեան՝ Մալաթիացի. Ս. Շիշմանեան՝ Գարնեցի. Մ. Միրէքեան՝ Մալաթիացի. Պօղոս Տէր Պօղոսեան՝ Ակնցի): Ասոնք խղճմտօրէն կատարած են իրենց վստահուած գործը: Սահակեան դպրոցը նախակրթարանի մակարդակէն բարձրա-

ցուցած է վարժարանի, երկու քարճրադոյն կարգերու յաւելումով: Բարեկարգած է աղջկանց վարժարանը եւ իր նախաձեռնութեամբ բացած մանկապարտէզ մը:

Գէորգ Ծոյրադոյն վարդապետ Արսլանեան պաշտօնավարած է մինչեւ 1907-ի վերջերը: Համեմատաբար կարճ ժամանակուան ընթացքին եկեղեցական մշակութային եւ կրթական մարզերուն մէջ թափած աշխատանքն ու անխոնջ ջանքերը յաւէտ անմոռանալի պիտի մնան Մալաթիացիներու վերադարձումի պատմութեան մէջ:

ԲՈՂՈՒՄԱՅԱՆՈՒԹԻՒՆ

Բողոքականութիւնը Մալաթիոյ մէջ մուտք դրած է 1860-ական թուականներուն: Շարժումը իր սկզբնական շրջանին հանդիպած է ժողովուրդի բուռն դիմադրութեան: Նորընծաներ քարկոծուած են փողոցներէն մինչեւ տունները. հայրեր անխիղճով իրենց «Հաւատուրաց» դաւանները, ժառանգութեան զրկած են: Պահ մը ամբոխի մոլեռանդութիւնը այնչափ դերադրուած է, որ անոնք յարձակելով ժողովարանի վրայ, փչրած են բոլոր ապակիները եւ արդիւրած պաշտամունքը:

Առաջին բողոքական հովիւը եղած է Պատուելի Մ. Կիրակոսեան (Արարկիրցի), որ պաշտօնավարած է մինչեւ 1890-ական թուականները: Անոր յաջորդած է Պատուելի Տրդատ Թամզարեան (Խարբերդցի), 1890-1898-ը: Վերջոյն յաջորդած է Պատուելի Կիրակոս Խաչատուրեան, 1890-1914-ը: Դժբախտ դուրսդիպութիւն մը: Հայ. բողոքականներու գերադոյն զոհողութեամբ եւ ծով քրտինքով շինուած

առաջին ժողովարանը աւարտած է 1894-ին. վրայ հասած է 95-ի կոտորածը եւ ամբողջութեամբ այրւած, քանդուած է: Երկրորդը գրեթէ աւարտած է 1914-ին եւ իսկոյն վրայ հասած է մեծ եղեռնը: Թուրքերը գրաւելով այս նորաւարտ ժողովարանը, զայն գործածած են իբրեւ զօրանոց եւ այլ պէտքերու յատկացուցած: Երկու անգամին ալ դժբախտ հաւատացեալները պատեհութիւն չեն ունեցած բացման աղօթքը կատարելու ժողովարաններուն մէջ:

ԿԱԹՈՒԼԻԿՈՒԹԻՒՆ

Կաթոլիկութիւնը մուտք գտած է Մալաթիոյ մէջ 1850-1860 թուականներուն: Գլխաւոր դերակատարը եւ հիմնադիրը եղած է Խորխորունեան (Խորխորունի) եպիսկոպոսը (Բրզնիբցի): Անոր յաջորդած է Միքայէլ եպիսկոպոս Խաչատուրեան (Պարբերդցի), որ պաշտօնավարած է մինչեւ 1914-15-ի մեծ եղեռնը: Երկու եպիսկոպոսներ եկեղեցական եւ իրթական գործերու մէջ ունեցած են հետեւեալ օգնական մարդասպանները. — Հայր Ղեռնդ Խորխորունի, Հայր Թադէոս Թովմաճեան, Հայր Յովսէփ Խաչատուրեան:

Խորխորունեան եպիսկոպոս հիմնադիրը եւ Հարաքաշ գործաւորը եղած է քարաչէն եկեղեցւոյ, որու շինութեան ընթացքին վնասուած է ծանր քարեր կրելուն հետեւանքով:

Հայր Թադէոս Թովմաճեան (այժմ Վենետիկ) մեծ օգտակարութիւն ունեցած է կրթական մարդին մէջ, գերազանցելով իր բոլոր պաշտօնակիցները: Կաթոլիկ եւ բողոքական յարանուանութիւնները միշտ պահած են ուրոյն դպրոցներ թէ՛ տղայոց եւ թէ՛ աղջկանց համար:

ՇԱՐԿԱԹԱՊԱՀՆԵՐ

Շարթապահներ Մալաթիոյ մէջ քարոզչութեան սկսած են 1908-էն վերջ: Համարձակ կարելի է ըսել, որ անոնց ճիւղերը անցած են ապարդիւն, եթէ չհաշուենք մատի վրայ համրուող 4-5 ընտանիքները, որոնք դաւանափոխ եղած էին ինչ ինչ շէն նպատակներով: Նորընծաներ կ'ենթարկուէին ժողովրդեան եւ մասնաւորապէս իրենց բաժնուած եկեղեցւոյ անդամներու արհամարհանքին, եւ զգուշութեամբ կ'ընտրէին իրենց աղօթատեղիները, փողոցի տղաքներու կողմէ չքարկոծուելու համար:

Բողոքականներու, Կաթոլիկներու եւ Շարթապահներու ընդհանուր թիւը հազիւ կը կազմէր Մալաթիոյ հայութեան քսան սու հարիւրը, ութսուն տոկոսը կը պատկանէր Լուսաւորչական եկեղեցւոյ:

ԱՅԼԱՆԴԱՊԱՆ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հալառակ հարիւրաւոր տարիներու դերութեան, բիրտ հալածանքին ու արիւնոտ կոտորածներուն, Մալաթիոյ հայութիւնը դեռ պահած էր նուիրական աւանդութիւններ, կտակուած իր նախնիքներէն:

Ծննդաբերութեան ժամանակ այլ բժշկներ չէին արտօնուել հիւանդին մօտ, կին դայեակներ՝ որ տասնեակ տարիներու դործնական փորձառութիւնը ունէին՝ կը կատարէին բժշկին պաշտօնը: Յղի մայրեր թէեւ չէին արտօնուել ծանր աշխատանքներու, կամ ծանր առարկաներ վերցնելու, բայց տնական աշխատանքները կը տանէին մինչեւ վերջին չաբաթը, յաճախ մինչեւ վերջին օրը, որ պէտքի տղաբերքը դիւրին ըլլար: Ծննդաբերութենէ

վերջ պէտք էր նուազագոյնը ութը օր անկողին մը նային եւ քանուսուսն օր տունէն դուրս չելլէին, որ պէտքի պղտիկը «Ալը» եւ կամ «Քառսունգը»*) չդարնէր: Դրացիներ ու աղգականներ ութը օրուան մօր հիւանդութեան ընթացքին զանազան անուշեղէններով, կերակուրներով ու սրտուղներով աչք լուսելու, «Չաղատես»-ի կուգային: Մօտիկ դրացիներ տան ընթացիկ դործերը կը տեսնէին առանց վարձատրութեան, իրրեւ բարոյական պարտականութիւն: Պղտիկը կը մկրտէին ծննդաբերութենէ ութը օր վերջ: Մայրը պէտք չէր եկեղեցի երթար: Կնքահայրը իր սանուկին համար կ'առնէր արժէքաւոր նուէր մը, ըստ իր կարողութեան: Եկեղեցական արարողութենէ վերջ տան մէջ խնջոյք-սեղան կը սարքուէր, որուն կը հրաւիրուէին քահանան, սարկաւազը, ժամկոչը եւ աղբական բարեկամներ:

Նշանտուքի ժամանակ գլխաւոր դերակատարներն էին աղջկան եւ տղային ծնողները: Երկու թեկնածուներ գողութեամբ միայն կրնային զիրար տեսնել: Տղային ծնողները երբ աղջկան մը վրայ միտք կեդրոնացնէին, կը հետապնդէին անոր անցեալը, ծնողաց վարք ու բարքը եւ այլ շատ մը պիտանի եւ անպիտան ճշդումներ, ու ապա մտերիմ խոսքով մը աղջկան ձեռքը կը խնդրէին անոր ծնողքէն: Աղջկան կողմը կը կատարէր միեւնոյն հետապնդումները նախ քան իր վճիռը տալը:

Երկու կողմի հաւանութեան պարագային, կ'ո-

*) Տեսակ մը նախապաշարում, որ «չար ոգին» կը խորհրդանշէ, մօր եւ պղտիկին հիւանդութիւն պատճառող, երբ անոնք անսաստեմ ընդունուած սովորոյթը:

րոշուէր մասնաւոր օր մը եւ երկու կողմէն մեծ պատրաստութիւններ կը տեսնէին նշանտուքի համար: Տղային տան մէջ առատ կերուխում, խրախճանքներ սարքելէ վերջ, կը զարդարուէր խոշոր սինի*) մը, լեցուն լաւագոյն պտուղներով, սուղնոց շաքարներով, եւ այս ամենուն մէջտեղը կը դրուէր աղջկան տրուելիք մատանին եւ ոսկեդրամները, երեսը, ճակատը կամ վիզը կախելու համար: Աղջկան տան մէջ տեղի կ'ունենար նշանտուքի արարողութիւնը: Յետոյ մինչեւ հարսանիք, ամէն տօնի կամ այլ նշանաւոր օր, տղայի ծնողները նուէրներով, ոսկի, արծաթ կամ մետաքսեղէն, այցելութեան կ'երթային, վայելելով խնամիական անվերջ ուրախութիւնները: Նշանտուքէն հարսանիք տեւողութիւնը այնպիսի շրջան մըն էր, որ երկու կողմեր տնխտիւր ամէն կարելի միջոց, ամէն զոհողութիւն յանձն կ'առնէին զիրար հաճեցնելու, երջանկացնելու համար:

Հարսանիքի օրը կ'որոշուէր փոխադարձ համաձայնութեամբ: Քանի մը օր առաջ հրաւիրագիրներ կը դրկուէին բոլոր աղգականներու, բարեկամներու, դրացիներու: Երբեմն մասնաւոր կանայք կը վարձուէին, տունէ տուն պտտելու եւ հարսանիքի հրաւիրելու համար: Տղային կողմէն յաճախ երեք օր առաջ կը սկսէին ուրախութիւնները. անոնք պահ մը կը մոռնային ամէն տարտ ու ցաւ, ու տարուած օրուան գեղեցիկ պատեհութենէն, գերերջանիկ խրախճանքներ կը սարքէին: Գինիի եւ օղիի քառակները կը դառնային անվերջ. երգի, նուագի գոռ ար-

*) Պղինձէ մեծ կլոր ամամ մը տափարակ, որ յաճախ սեղանի տեղ կը գործածուի:

ձառանգները կը թնդացնէին մթնոլորտը, ու հարս ու աղջիկներ, համընթաց ծափի (ջախուշ) ոլորտներուն մէջ, գլինովցած կը պարէին ծեփծեփուն: Հոծ բաղմութիւնը չլթայ կը կապէր պարողներու շուրջ, ու կը ծափէր ուժով, կը ծափէր աշխոյժ: Պարի առաջնորդը նորեր կը բերէր կրկէսին մէջ, կը ձայնէր նուաղողներուն, որ աւելի արագ, աւելի դոռ հնչեցընեն իրենց քանոնը*), կիթառը, տէֆն**), ու ջութակը, ու նոր հարս, աղջիկներ սահուն ոլորաներով հմայիչ ծեփծեփումով կը պարէին լուռ: Մարգարտանման քրտինքը կաթիլ առ կաթիլ կը ծորէր անոնց վարդապոյն աշտերն ի վար: Հեղեղանման, վառ տենչերու հոսանքին մէջ պահ մը կը չքանային ամօթխածութեան կեղծ ձեւերը. նուաղի ամէն մէկ վաղիկն հետ համաչափ նաղելի հակումներով կ'օրօրուէին հասակները սլացիկ, հասակները գլինով, ու կը շարունակուէր հեթանոսական պարը անվերջ...

Երկրորդ օրը բոլոր հարսնեւորները մեծ թափօրով, անհրաժեշտ պիտոյքներով, տաուլ-զուռնայով կ'երթային աղջկան տունը. համեմատաբար կարճ ժամանակի մէջ հոն ալ խրախճանքներ սարքելէ վերջ, հարսնցուն նստեցուցած կառքին մէջ, կ'ուղղուէին եկեղեցի, ուր պատրաստ կ'ըլլար փեսան: Սովորական ձեւակերպութիւններէ ու պսակի արարողութենէ վերջ, թափօրը կը վերադառնար տուն: Նորապսակներ առաջին դիչերը չէին միանար:

*) 68 քելերով նուագի գործիք մը:

**) Նուրբ մորթով ու գիլերով պատրաստուած ու փայտէ շրջանակի վրայ անցուած գործիք մը:

Հարսը երեք դիչեր կը պառկէր առջինեկին*) քով: Փեսան իր չքախումբով երեք օր ցերեկները փեսատուն կը պտտէր, իբր փոխադարձ յարգանք, եւ երեկոները մասնաւոր խնջոյքի հրաւիրադիր կը ստանար աղջական բարեկամներէ: Չորրորդ գիչերը հարս ու փեսայ կը միանային: Տասնը հինգ օր վերջ չքեղ պատրաստութիւններով հարսը բաղնիք*) կը տանէին, ուր կը վերսկսէր կիսամերկ հոլանի մարմիններու հեթանոսական պարը շատրուաններու շուրջ:

Աւելորդ է յիշել որ հարսանիքի հրաւիրուած մօտիկ աղջականներ ու բարեկամ-դրացիներ մասնաւոր նուէրներ կը բերէին հարսին, որ, կը ցուցադրուէր հասարակութեան հարսանիքէն երեք օր վերջ (ձեհեղ-տես): Նոր հարսը իր կողմէ տան բոլոր անդամներուն նուէրներ կը բերէր, ընդհանրապէս հաւուստեղէն:

Պսակադրութենէ վերջ, տուն վերադարձի պահուն եթէ հարսը աջ ոտքը առաջին անգամ դռնէն ներս կոխէր՝ բարի էր եւ լաւութեան նշան, եթէ ձախով ներս մտնէր, չար էր եւ յոռի նշան:

Հարսին առաջին անգամ դռնէն ներս մտած պահուն ջուրի կուժ, փարչ կամ այլ հողաչէն աման մը կը կոտրէին առջեւը, որպէսզի հարսը կեսուրին

*) Թէեւ երիտասարդ, բայց ամուսնացած կին մը, որ նոր հարսին ուղղութիւն կուտար:

*) Տղային կողմէ հարսանիքէն ուր օր առաջ եւս հարսնցուն բաղնիք կը տանէին ու մասնաւոր եղանակներ երգելով անոր ձեռքերն ու ոտքերը կը հիմնայէին:

ենթարկուէր: Չամիչ ու շաքար կը նետէին հարսի գլխուն, որ ըլլար սիրալիր ու քաղցրաբարոյ:

Հիւանդութեան ու մահուան ժամանակ պատկերը կը փոխուէր. բոլոր դուռ-դրացիներ, ազգականներ կարգով այցելութեան կ'երթային հիւանդին. ծեր պապեր ու մամիկներ ժամերով կը մնային հոն, բայց միշտ միւսթարական խօսք մը, հետաքրքիր ու սիրովիչ առակ մը չըթուներնուն: Երբ հիւանդը դիչեր ժամանակ մեռնէր, տնեցիներէն երիտասարդ մը կամ պատկից դրացին մէկիկ մէկիկ կը բախէր պատկան թաղի բոլոր դռները եւ մահուան պոյժը կը հաղորդէր: Նոյնպէս իմաց կը տրուէր բոլոր հեռաւոր ազգականներուն: Սուգը կը պատէր ամբողջ թաղը: Յաջորդ առաւօտ մասնաւոր լուսաքարարը (կին կամ մարդ) կը լուար մարմինը, ապա կը պատանդէր ու մինչ կանայք արտասուաթոր աչքերով կ'ողբային դառն կորուստը, ժողովուրդը ժամկոչին բերած մասնաւոր դազադով մեռելը ուսամբարձ կը փոխադրէր եկեղեցի: Բարձրադիր աշտանակներու վրայ վառուած չորս մոմեր կը դրուէին մեռելին չորս կողմը: Սգակներ կը կենային դազադին գլխուն վերեւ, ու մինչ հոգեհանգստեան տխուր ու մեղամարդձոտ մեղեդիները խունկի բոյրին հետ անբաժան, կը լսուէին չորս կողմ, անոնք լուռ արցունք կը թափէին...

Մեռնողի տարիքին համեմատութեամբ եկեղեցւոյ կոչնակը հատ-հատ կը զօղանջէր մահուան զանգը, յուղարկաւոր թափօրը համընթաց կ'ուղղուէր դէպի գերեզմանատուն: Ճանապարհին՝ ամէն անցորդ կը կանգնէր մէկ կողմ, յարգանք կը մատուցանէր դազադին, ապա աղօթքի խօսքերը չըթնեւուն կը շարունակէր ճամբան: Շատեր նուիրական

պարտք համարելով դազադը կը կրէին տասը տասնը հինգ քայլ, ապա կը դառնային իրենց դործին: Վերէն յուղարկաւոր թափօրին նայող մը դիւրութեամբ պիտի նշմարէր թէ ինչպէս բազմութիւնը յառաջադացման ընթացքին իր մէջ կ'ունենար ետ առաջ շարժումներ ծովու ալիքներու նման, բայց կարգապահ: Ամէն 15-20 քայլը անգամ մը չորս դազադակիրները կը փոխուէին. մասնակցողներ համը քայլերով կը մնային ետ, խի նորեր կ'արագացնէին իրենց քայլերը դէպի դազադը: Քահանան եւ սարկաւադը, որ միշտ թափօրին առջեւէն կը քալէին, կանգ կ'առնէին մեռնողի տան առջեւ, իրեն վերջին տեսութիւն: Դռներէն ու պատուհաններէն սիրելիներ լալահառաչ կ'ողբային անդարձ կորուստը. մայրեր գովասանքի սրտաշարժ խօսքերով ե'տ կ'աղերսէին իրենց ջանքի ֆիւսնը, «օմախ ումուտին», աչքի լոյսը. բայց դազադը, անկարեկիր ծով արցունքներուն, դարձեալ կը շարժուէր առաջ:

Դազադին ետեւէն կը քալէին սգակիրները, հայր, եղբայր, կամ ամենամօտիկ ազգական: Գերեզմանատան*) մէջ քահանան կը կատարէր վերջին արարողութիւնը. տիրող խոր լռութեան մէջ յուղարկաւորներ բեկուած սրտերով ու սրբազան երկիւղածութեամբ կը մրմնջէին վերջին աղօթքը, չըթուներնու հազիւ նշմարելի երերումով. քահանան դազադին վրայ ափ մը օրհնուած հող կը նետէր. անոր կը հետեւէին բոլոր ներկաները, ապա

*) Ամէն ընտանիք, աւելի ճիշդ, գերդաստան, կ'ունենար իր սեփական հողաբաժինը գերեզմանատան մէջ, ուր թաղուած կ'ըլլային յաճախ երեք-չորս սերունդներ:

Թափօրը կը վերադառնար տուն, ուր պատրաստ կ'ըլլար քաղման կերակուրը:

Երեք օր մեռնողի տան մէջ բոլոր մխիթարութեան եկողներու կերակուրը կը պատրաստէին մօտիկ դրացիներ եւ աղքատիկներ իրենց սեփական ծախսով:

ՏՕՆԱԿԱՆ ՕՐԵՐ

Մալաթիոյ հայութիւնը, հաւատարիմ աւանդապահ իր նախնեաց սովորութիւններուն, միշտ յարգանքով ու երկիւղածութեամբ կը տօնէր տարուան բոլոր նուիրական տօները: Ս. Ծնունդի եւ Ձատիկի օրերը կը ստանային արտակարգ բնոյթ. երեք օր խանութները կը դոցուէին եւ ամէն դօրծ կը դադրէր: Դպրոցներ ութը օրուան արձակուրդ կ'ունենային: Աղջիկ թէ տղայ, հարս ու փեսայ, մեծ ու պզտիկ նոր զոհատներ կ'ունենային: Եկեղեցիներ խուռներամ կը լեցուէին հաւատաւոր բաղմութեամբ: Ժամկոչը աւելի աշխուժով եւ նոր եռանդով կը հնչեցնէր կոչնակը, որուն ղօղանջները տիրականօրէն կը տարածուէին հորիզոնին մէջ, խաղաղութեան ու անդորրութեան փառքը սփռելով չորս կողմ:

Քահանան քաղկատարած ս. խորանին առջեւ, թողութիւն կը հայցէր իր հօտի մեղքերուն քառութեան համար. ու մինչ սարկաւազ-տիրացուներ քոյց-ծնծղայով կ'երգէին հայ եկեղեցւոյ մեղրաթոյր մեղեդիները, հաւատաւոր ժողովուրդը կ'աղօթէր լո՛ւս...: Քահանան կը կարդար ճշմարիտ բարութեան սրբազան պատգամը — «Ողջո՛յն ի միմիանց, ի համբոյր սրբութեան»: Սարկաւազը

համբոյրով կ'ընդունէր պատգամը, կը փոխանցէր դպիրներուն, ու բոլոր հաւատաւորներ մոռցած ամէն քէն ու սխ, մոռցած ամէն փոքրոգութիւն, ներողամտութեան սրբազան կրակէն վառուած, իրարու վիզ կը խոնարհէին փոխանցելով հաշտութեան պատգամը:

Եկեղեցական արարողութիւններէ վերջ, մօտ թէ հեռաւոր բոլոր աղջականներ, քարեկամներ, դուռ-դրացիներ անխտիր իրարու տուն կ'այցելէին Ծնունդին՝ «չնորհաւոր Ս. Ծնունդ եւ Մկրտութիւն»ը կամ Ձատիկին՝ «Քրիստոս յարեալ ի մեռելոց»ը շնորհաւորելու համար. դիմացինը կը պատասխանէր սոաջնոյն՝ «սիրով բարեկամով», երկրորդին՝ «օրհնեալ է յարութիւն Քրիստոսի»:

Բարեկեցիկանիմ մեծ խրախճանքներ կը սարքէին ճոխ սեղաններով ու համադամ կերակուրներով:

Ձար Ձարդարին ուռենիի թարմ ճիւղերով ու վարդ ծաղիկներով կը դարդարէին եկեղեցւոյ խորանները:

Քառասուն Մանկանց օրը բոլորը դերեզմանատուն կ'երթային մեռելոց այցելութեան համար: Երիտասարդութիւնը բաց դաշտին մէջ կը սարքէր ձիարշաւ, վարջի, ցատքելու, եւ քար նետելու Ուլիսիական խաղեր:

Վարդավառը, Ամանորը, դժբախտաբար չէին տօնուեր իրենց հեթանոսական վառ դոյներով: Ստրկութեան երկար տարիներ խարտոցած, աղաւաղած էին այդ փառապանծ օրերու հետ կապուած բոլոր հեթանոս սովորութիւնները:

Վարդանանցը կը տօնուէր եկեղեցւոյ մէջ, ու հոգեհանգստեան պարատաղ կը մատուցուէր բոլոր

նահատակներու յիշատակին: Յեղափոխութեան եւ նոր սերունդի վառ շունչին տակ Վարդանանցը հաղիւ սկսած էր դառնալ լայն ժողովրդեան սեփականութիւնը, իբրեւ ո՛րքան կրօնական, նոյնքան ազգային տօն, երբ վրայ հասաւ մեծ եղեռնը:

ՄԱՂԱԹԻՈՅ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ ԵՒ ԱՐՏԱՂԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Մալաթիան հակառակ իր աշխարհադրական դիրքին ու հանքային հարստութեան, առատ ջուրին ու բուսականութեան, միշտ ունեցած է տնտեսական անձուկ վիճակ մը: Ողջ բնակչութեան 85 տոկոսը միշտ հալածուած է հացի մզմուսանջէն, առանց կարենալ երազելու կեանքի տարրական վայելքներու մասին: Բարոյական, մշակութային ու կրթական հարցեր յաճախ անտեսուած են, որովհետեւ այնքան բուռն ու հարկադրող եղած է ստամոքսի պահանջը: Բաղմաթիւ են ստոր պատճառները. յիշենք կարեւորները, որոնք են՝ երկաթուղիի չգոյութիւնը, հանքերու ոչ-շահագործումը, դրամագլուխի պակասը եւ ամենէն աւելի թուրք կառավարութեան ու ժողովրդեան բարբարոսութիւնը: Պէտք է շեշտել որ տնտեսական անձուկ վիճակէն աւելի տուժած են բնակչութեան թուրք ու քիւրդ տարրերը, քան հայերը, եւ այս շատ բնականօրէն: Թուրքը եւ քիւրդը մոնղոլ-ենիշերիներու ճշմարիտ աւանդապահ, կողոպուտի, աւերումի եւ շահագործումի մէջ փնտած են իրենց գոյութեան իմաստը, եւ միշտ ալ քարշ տուած են իրենց գոյութիւնը տեղ-րուկի պէս ծծելով ուրիշին արիւն-քրտինքը: Հայը՝ չնորհիւ իր բարոյա-կրթական համեմատական աւելի բարձր աստիճանին, մանաւանդ, ցեղային ըս-

տեղծադործող ոգիին, ոչ թէ միայն նորէն ու նորէն կառուցել է իր աւերուած հայրենի տունը, այլ եւ իբրեւ վարպետ արհեստաւոր ու միակ շինարար ոյժ, տնտեսական կեանքի հարկադրանքով իրեն խոնարհեցուցած է անապատի բարբարոսներն իսկ, մինչեւ — աւա՛ղ — մահուան դերանդի հերթական երեւումը...

Մալաթիոյ արհեստաւորներուն 95%-ը հայեր էին: Գլխաւոր ու շահաբեր արհեստներ էին ոսկերչութիւնը, ատաղձադործութիւնը, ներկարարութիւնը, հիւսնութիւնը, դարբնութիւնը, սղջնագործութիւնը, երկաթադործութիւնը, կօշկակարութիւնը եւայլն: Վաճառականութեան մէջ հայեր հաղիւ ունեցան աշխուռ դիրք, երբ վրայ հասաւ համայնակուլ պատերազմը: Մալաթիոյ բնակչութեան գլխաւոր տնտեսական աղբիւրներն էին՝ պարտիզպա նութիւնը, այգեպանութիւնը եւ երկրագործութիւնը: Պարտիզպանութեան մէջ որակի տեսակէտէն առաջնակարգ դիրք ունէին հայերը, որոնք համեմատաբար աւելի կարեւորութիւն կուտային հողը արդիական միջոցներով մշակելուն: Այգեպանութեան մէջ աւելի քիչ քաժին ունէին հայերը: Երկրագործութիւնը կը դառնէր հին նախնական դրութեան մէջ: Կիրառուող բոլոր միջոցները առանց բացառութեան փորձառական էին քան գիտական: Երկրագործին ծով աշխատանքն ու արիւն քրտինքը յաճախ կախուած էին օդի քմայքէն: Չկային ջրաբաշխական, մեքենադիտական եւ այլ շատ մը արդիական միջոցներ, որոնց կիրառումը զէջ պիտի ապահովէր պարզամիտ երկրագործը՝ կոյր բախտին ապաւինելու մաշկեցող տաժանքին:

Մալաթիոյ գլխաւոր արտադրութիւններն էին՝

ծիրանի չոր, չամիչ, թուֆ, ընկոյղ, կանեփ, եւ որոշ քանակով ափիոն: Ծիրանի չորը եւ սեւ չամիչը նշանաւոր էին իրենց որակով եւ կ'արտածուէին թուրքիոյ բոլոր կողմերը եւ մասամբ ալ արտասահման: Թուֆէն կը պատրաստէին ռուի եւ պաստեղ, մասնաւորապէս ձմեռուան պահեստի համար: Թարմ թուֆը կը լեցնէին պարկի մէջ, փայտէ դուրծիքներով կը քամէին ջուրը, յետոյ եռացնելով նորէն կը քամէին աւելի նուրբ կտաւով. դոյացած ջուրը (չիւրէ) տանիքներու վրայ հողաչէն ամաններու մէջ արեւուն տակ կը չորիանար, ու թանձրանալով կը փոխուէր ռուիի: Եւ կամ շիրէն առնելէ վերջ, համեմատական չափով ալիւր կամ նիչէ կը խառնէին, որմէ կը դոյանար մալէղ (խիւս): Յետոյ մալէղը մաքուր ձերմակ կտաւի վրայ նուրբ կերպով կը փռէին, որ կը չորնար արեւուն դիմաց: Երկրորդ կամ երրորդ օրը կտաւին հակառակ կողմը խոնաւցնելով թուֆի թանձրութեամբ չորացած, բայց ձգուք խիւսը իբրեւ պաստեղ կը քաջէին ու եռանկիւն կամ քառանկիւն ծալքերով կը շարէին թիթեղներու մէջ:

Նկատի ունենալով Մալաթիոյ պտղամշակութեան բնական առաւելութիւնները, համարձակութեամբ կարելի է ըսել որ ան կը դառնար արդիւնաբերութեան լաւագոյն կեդրոններէն մին, եթէ օժտուէր արդիական գիտելիքներով եւ փոխադրութեան միջոցներով:

ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆԸ

Մալաթիոյ ընդհանուր բնակչութեան թիւը, ըստ 1910-ի կառավարական տոմարներու, 65,000-70,000-ի կը հասնէր:

Այստեղ պէտք է յիշել, որ բառի իսկական նշանակութեամբ կառավարական մարդահամար քննուտեղի ունեցած է: Յետոյ, բնակչութեան որոշ մասը միշտ ալ խոյս տուած է պաշտօնական արձանագրութիւններէ, զանազան տուրքերէ խուսափելու համար: Եւ ամենէն կարեւորը սա է թէ լեռնաբնակ քիւրդերէն շատեր երբեք ունեցած չեն որեւէ արձանագրութիւն, որպէսզի կարելի ըլլար ճշդել մօտաւոր թիւ մը անոնց համար:

1914-ին Մալաթիոյ գիւղական բնակչութեան 97%-ը թուրք-քիւրդեր էին, բայց անհերքելի փաստեր կ'ապացուցանեն, որ 1800 թուականներուն եւ առաջ նոյն եւ մասնաւորապէս արուարձաններու բնակչութեան 50%-ը հայեր եղած են, որոնք հերթական կոտորածներու սարսափներէն մասամբ բլուաջինջ եւ մասամբ կրօնափոխ եղած են: Քիւրդական շատ մը ցեղեր դեռ վերջերը սովորութիւն ունէին խմորը շաղելէ վերջ խաչանիչ մը դնել վրան, որպէսզի պէրէֆուր ըլլայ եւ աճի: Շատ մը գիւղերու մէջ դեռ մինչեւ վերջերը կանգուն կը մնային հայ եկեղեցիներու փլատակներ եւ հին դերեղմանոցներ խաչանիչ քարերով. եւ այս բոլորը իրենց աղապակող դոյութիւնը կը պահէին, հակառակ թուրք-մոնղոլական ցեղի ամէն յիշատակ քանդելու աւերելու բանծին բնադրին:

Մալաթիոյ հայութիւնը 1914 թուին կը հաշուուէր 2,400-2,500 ընտանիք, կլոր դոմարով 20,000 բնակչութեամբ: 1825 թուականներէն առաջ Մալաթիան ունեցած է երկու ղլխաւոր բաժանումներ — «Հին Քաղաք»՝ արեւելեան կողմը, եւ «Նոր Քաղաք» կամ աւելի ճիշդ, ամառանոց, արեւմտեան կողմը: Պատմական բոլոր վայրերը կը գտնուին Հին

Քաղաքի մէջ, կամ անմիջապէս շուրջը: Հին Քաղաքի լայնեզր ու քարկիրեայ պարիսպները, եկեղեցիները քանդուած են Լէնկթիմուրի արշաւանքներէն, ապա օսմանցիներ լրացուցած են պակասը:

Հայ բնակչութեան առաջին մնայուն տեղափոխումը կատարուած է 1824-1825 թուին: Առաջին անգամ Նոր Քաղաքի մէջ մնայուն կերպով հաստատուող ընտանիքներէն եղած են, Թիւթէլեանները, Տէր Մուշեղեանները, Կըզըլթէշիլեանները, Պաղտօեանները, Առաքելեանները, Գարօղլանեանները, Տէր Դաւիթեանները, Սաչաքլեանները եւ այլն: 1830-1835 թուականներուն տեղի ունեցած է ժողովրդական լայն զանդուածներու տեղափոխութիւնը, եւ Հին Քաղաքը կորսնցուցած է իր արժէքը, պահելով միայն պատմական յիշատակներ:

Հայութիւնը նոյն շրջանին ասլրած է ճորտական կեանքի բոլոր դառնութիւնները: Զարգարար խուժանը ոչ թէ միայն բիրտօրէն կաշկանդած է կեանքի տարրական աղատութիւնները, այլ սահման դրած է անոր զգեստաւորման, ձեւին ու դոյնին: Քարկոծուած ու խոշտանգուած են այն հազուադիւտ յանդգնողները որ կարմիր կօշիկ (եկմէնի) հագուեր են կամ ֆէս դործածէր: Խիստ կերպով արգելուած է ձի հեծնելը, բացօդեայ խաղ սարքելը, դաշտային ազատ հաւաքոյթներ ունենալը: Նոյն ժամանակուան հայերու զգեստաւորումը կը բաղկանար բուրդէ կամ մաղէ պատրաստուած կլորածեւ տափակ դղակէ մը, կապոյտ չապիկէ ու վարտիկէ, կապոյտ զուպոնէ (շրջագդեստ) եւ տրեխէ մը: Հայ մարդիկ հաւաքաբար, որպէս գերիներ, տարուած են չալակով կրելու կառավարութեան սմէն կարգի փոխադրութիւնները, մաքրելու ճամբաներու ձիւ-

նը, արածելու մեծատուններու (էշրաֆ) ձիերն ու եղները, մաքրելու առունները եւ այլն. եւ այս ամէնը ի դին պատառ մը սեւ հացի, առանց դրամական որեւէ վարձատրութեան: Նոյն ժամանակներ կառավարական սաշտօնեաներէ աւելի ազդեցիկ եղած են հետեւեալ էշրաֆները կամ մեծատունները, որոնք ըստ կամեցողութեան վարած են ժողովուրդի ներքին ու արտաքին գործերը. — Հաքիմիմեր, Հաքիպտիօղլիմեր եւ Սիւլալի Օղլիմեր: 1900 թուականներէն վերջ տակաւ նուազած է այս կողոպտիչներու ազդեցութիւնը հայոց վրայ. եւ 1908-ին գրեթէ իսպառ չքացած:

Մալաթիոյ հայութիւնը 1825 թուականներէն սկսեալ մինչեւ 1870-ական թուականները արտասահմանի եւ նոյնիսկ Թուրքիոյ ծովեզրեայ աւելի ազատ վայրերու հետ որեւէ յարաբերութիւն ունեցած չէ, բացի Պատրիարքարանի հետ ունեցած կրօնական կապերէն: Այս է եղած մեծագոյն պատճառներէն մին, որ բռնութեան ճիրաններուն մէջ տառապող հայութիւնը ուժացած մնայ ազդութեան ու հայրենիքի դադարաւորէն, եւ մաս մըն ալ թրքանայով զիւղերուն մէջ միանգամ ընդմիշտ ազատուի մահուան սպառնալիքէն:

Ժամանակի առաջացման հետ աստիճանաբար կը բարեփոխուի հայերու վիճակը: Սուլթան Մէհմետի օրով կը շնորհուի «Ձորպաճի», ապա «աղա», «էֆէնտի» տիտղոսները կրելու մենծ իրաւունքը(?): Քաղաքական դէպքերու աստիճանական դարգացման հետ զուգընթաց երեւան եկած են կարգ մը հայեր, որոնք իրենց անհատական արտակարգ կարողութեան շնորհիւ, ստեղծեր են լաւ գիրքեր իսկոն ժողովրդեան մէջ: Ասոնցմէ յիշատակելի են

Պաշտօնականներ, Սարաֆեաններ, Թիւթէլեաններ, Ատուրպաղեաններ, Չիլ Ասլանեաններ, աւելի ուշ Գարօղլանեաններ, Տէր Մուշեղեաններ, Զիթաքեաններ եւայլն: Այս խումբէն քաջութեամբ, վեհանձնութեամբ եւ շինարարութեամբ ամենէն աւելի բնորոշ եղած է Գրիգոր Սղա (Չիլ) Արսլանեան, որու անխոնջ ջանքերուն շնորհիւ եկեղեցապատկան հողերն ու վրայ շինուած են շատ մը փանութներ^{*)}, որոնց հասոյթով ոչ թէ միայն հոգացուած է եկեղեցւոյ պիւտճէն, այլ եւ նոյն դրամով դարկ տրուած է կրթական գործին: Գրիգոր Սղա կառավարութեան մօտ միակ եւ ազդեցիկ միջնորդը եղած է հայութեան, եւ յոյսը՝ թշուառութեան մէջ տուայտող, բայց նորէն կառավարութեան հոգեհան տուրքերու համար ձերբակալուող բանտարկեալներուն: Գրիգոր Սղա ըմբոստ ասլուսներու եւ ազատ հասկացողութեան միակ մարդն է եղած, որ 1890-ական թուականներուն ընթացք տուած է Հնչակեան կուսակցութեան Մալաթիոյ մասնաճիւղի կազմակերպման, մինչ ժողովուրդը կը խարխալէր խաւարին մէջ, եւ մաս մը ստրուկ չորպաճիներ կառավարութեան կը մատնէին զինք իբրեւ «քոմիթէճի», պետութեան դաւաճան: Գրիգոր Սղա, իբրեւ իր ժամանակի ազդեցիկ եւ ազատատենչ մարդը, միշտ պիտի ունենայ նուիրական տեղ մը բոլոր Մալաթիացիներու սրտին մէջ անխտիր:

Առաքել վարդապետի, Սրապիոն եպիսկոպոսի

^{*)} Հիմնրում ծանօթ է «Կալանիմոց» անունով:

եւ Գրիգոր Աղայի^{*)} ինքնախտահութեան եւ ազատութեան նախնական քարոզներէն վերջ, 1890-ին Մալաթիա կը հանդիպի յայտնի աւաղակապետ Չոլլօն, եւ իր ինքնութիւնը կը յայտնէ Յ. Զիթաքեանի թէ ինք հայ է, թէ սուտ են իր թրքութեան մասին շրջան ընող խօսքերը: Լուրը ժողովրդեան մէջ ալիք առ ալիք կը տարածուի, ու կը սկսի խլըրտում մը, համր բերաններու մէջ, բայց դժբախտաբար շուտով կառավարութիւնը կ'իմանայ ամէն ինչ, եւ Չոլլօ խոյս կուտայ Մալաթիայէն, առանց թուելու շօշափելի արդիւնք մը:

Անհատական քաջութեամբ եւ յանդուգն գործերով ժողովրդեան գովքին կ'արժանանան Ատիեամանցի Սարգիս եւ Սաման Եէմէզ: Առաջինը իրեն գործունէութեան դաշտ ունենալով Մալաթիոյ անմիջական սահմանները, ընդհարումներ կ'ունենայ մասնաւորապէս թուրք աւաղակներու հետ, որոնք հայ բնակչութեան սարսափը դարձած էին, եւ քանի անգամներ կ'ողտտէ առեւանդուած հայ աղջիկներ:

Ատիեամանցի Սարգիս օր մը ճամբորդութեան ատեն, երբ առուի մը եզերքը նստած կ'ուզէ քիչ մը հանգչիլ, զիմացի ծառին վրայ կախուած կը տեսնէ տէրտէրի մը դիակը, դեռ նոր սպաննուած: Անակընկալ պատահարը ուժղնապէս կը ցնցէ Սարգիսի ողջ կազմը: Անգէն ու ալեւոր ծերունի մը՝ սպաննուած ու քարբարոսօրէն ծառէն կախուած... Ի՞նչպէս կարելի է մարդկային խիղճը հաշտեցնել այս անլուր սփիւրին հետ: Անոր խրոխտ ոգին պահ մը կ'ընկրկի

^{*)} Այսպէս ցանցուած է ժողովրդեան մէջ, եւ մեծ չէինք անուաներ գայն այլ կերպով:

Հազար ու մի վատ նախադրացումներու տակ, կործքը կը փլի ցեղին տառապանքին ի տես, բայց տէրտէրի ալիսառն մօրութեն քամուող արեան կաթիլները նոր միտք մը կը զարթնեցնեն իր մէջ. «Քանի որ արիւնը ցամքած չէ, ասպա ուրեմն մարդասպանն ալ շատ հեռու չէ». սկէտք է շտապել: Հազիւ կէս ժամ վերջ Սարգիս կը հասնի կարաւանի ետեւէն գնացող ղինուած չէրքէղի մը: Իր կասկածները տակաւ առ տակաւ կը հիմնաւորուին խօսակցութեան ընթացքին: Ձերքէղը երբեք չի կասկածիր Սարգիսի թրքութեան մասին: Այդ ղուլումի օրերուն ինչպէ՞ս կարելի է որ հայը, «ռայան» ղինուած սլտտի լեռներու մէջ: Ան սոնքալով կը պատմէ իր օրուան ոճիրները, որոնց կարգին եւ «քէշի»ին սպանութիւնը, անոր արծաթազարդ ծխատուփին տիրանալու համար. եւ կը խնդրէ նոր ղինակցին օգնութիւնը ակնկալուած կարաւանը կողոպտելու: Սարգիս մեծ զգուշութեամբ կը խեղդէ ցաւն ու ըզգացումները սրտին մէջ: Իրրեւ քաջ տեղեակ նոյն ճամբաներու անցուղարձին, կը հակաճառէ որ սխալ է կարաւանի ակնկալութիւնը, եւ կը համոզէ զայն, որ ետ վերադառնան միեւնոյն ուղիէն: Հինգ վայրկեան վերջը կը հասնին դործուած ոճիրին տեղը ու առուին եզերքը կը նստին հանգստանալու համար...: Սարգիս առիթը ձգելով կը խլէ հակառակորդին զէնքը, հինգ քայլ հեռաւորութեան վրայ կը պատմէ անոր իր ինքնութիւնը, եւ վերջին անգամ յիշեցնելով քահանային տմարդի սպանութիւնը, կը գնդահահարէ զայն, իբր սրդար եւ աստուածահաւան փոխլրէժ...

Աւելի յանդուգն եւ անուանի եղած Կ. Երկրորդը.

Սաման Եւմէզ*) Յովհաննէս Սէփէթեան, որ միշտ ապրած ու դործած է Մալաթիոյ սահմաններէն դուրս, իր երկսայրի սուրը ուղղած մասնաւորապէս հարուստ կարաւաններու եւ կառավարական պաշտօնեաներու դէմ: Փախստականութեան առաջին տարիներուն իսկ իր գործերու արձագանգը կը հասնի յայտնի աւաղակապետ Չոլլոյին: Ինք եւս կը լսէ առասպելական քաջագործութիւններ անոր մասին: «Նմանն զնմանը կը դռնէ»: Չուլումէն ու ցաւէն ծնունդ սունդ, ու հասկցած ձեւով, բռնութեան դէմ ծառացող երկու ըմբոստներ շուտով զիրար կը դռնեն, եւ արեան ուխտ կը կատարեն անդաւաճանօրէն ցմահ ղինակցելու: Երկուքն ալ անվերապահօրէն կը հաւանին որ իրենց խկութիւնը (հայ ըլլալը) սկէտք է մնայ դադունի, աւելի համարձակ դործելու հնարաւորութիւններ ունենալու համար: Այս դադոնապահութեան տխուր արդիւնքը այն եղաւ, որ անոնց ծածկանունները ա'յնքան խորացան ու արմատացան ժողովրդեան մէջ, որ երկուքի մահերէն վերջն ալ անյայտ մնացին անոնց խկական անունները լայն հասարակութեան համար: Աւելին. թուրքեր այսօր ալ կը հաւատան, որ Չոլլօն թուրք էր. իսկ Սաման Եւմէզի մասին իրենց կարծիքը փոխեցին անոր տարիներու քանտարկութենէն վերջ:

Երկու ըմբոստ աւաղակներ կարաւանի ջանուկ ճամբաները կ'ընտրեն իրենց կուռի դաշտը, եւ այնքան անակնկալօրէն ու մեծ յանդուգնութեամբ կ'իրագործեն իրենց ծրագիրները, որ կարճ ժամանակին կառավարութեան յատուկ ուշադրութիւնը կը դրա-

*) Հայ եւ թուրք ժողովրդեան մէջ ծանօթ է այս անունով:

ւեն իրենց վրայ: Բայց, ի՞նչ փոյթ, մինչ ոստիկաններ ներքին ահ ու սարսափով, Մալաթիայէն՝ Սեբաստիա ճամբաներու մէջ կը փնտռեն անոնց հետքերը, նոր կողոպուտի եւ նոր սպանութեան լուրեր կը ստանան Հայէս-Տիգրանակերտի ճամբաներէն:

Բայց, հիմնովին տարբեր է զոյգ ըմբոստներու գործունէութիւնը հասարակ աւազակներու կողոպուտէն ու սպանութենէն: Իբրեւ վեհանձն ու խիզախ մարդիկ, երբեք չեն վնասեր հասարակ ճամբորդին, չեն սպաններ յանձնուող ոստիկանը, եւ ամենէն գովելին՝ իրենց ապաստանած գիւղերու աղքատ բնակչութեան կը բաժնեն ունեցած հարստութիւնն: Զոյգ ըմբոստներու առնական կեցուածքը, անսահման ժողովրդականութիւնը, եւ ցնցող քաջութիւնները պատճառ կը դառնան որ, իրենց անուին շուրջ երգեր ու հազար ու մի առասպելներ հիւսուին:

Դէպք մը կը ստատկացնէ հալածանքը անոնց դէմ: Անվախ ու յանդուգն զինակիցները կառավարական փոսթան կը կանգնեցնեն քաղաքի կէս ճանապարհին, եւ կը պահանջեն որ իրենց յանձնուի փոխադրուող ոսկեդրամը: Պահապան զոյգ ոստիկանները եւ կառապանը զէնքի վրէժն են: Ի դուր կ'անցնին Զոլլոյի եւ Սաման Եէմէզլի յորդորները, որ պարապ տեղը արին չթափեն: Թուրք ոստիկաններ յոխորտանքով, լպլրչ հայհոյանքներով կը պատահանեն իրենց ուղղուած զգաստութեան խօսքերուն: Կէս ժամուան կատաղի կռիւէ վերջ կառապանը եւ ոստիկաններ կը սպաննուին: Մերկու զինակիցները իբրեւ նոր կռիւի հրաւէր, անոնց թոքերը հանելով փոշափողներէն կը կտրեն կառապանին նստած տեղը, ու ձիերը կը մտրակեն դէպի քաղաք:

Կառավարութիւնը մահուան վճիռ արձակելով, մեծ գումարներ կը փոստանայ անոնց գլխին վրայ: Խաղաղ ժողովրդեան գլխին աստուածացող հրէշ ոստիկաններ թափուած արիւնին ի տես կ'ընկրկին ու կը սարսափին այս վտանգաւոր հակառակորդներէն:

Բայց սրբազան ուխտը, արեան ուխտը կը խախտուի երկու զինակիցներու միջեւ, Զոլլոյի անարի արարքով: Կարաւանի կողոպուտէ մը վերջ Զոլլո կը լքէ ընկերը եւ ինք փոյս կուտայ կռիւէն: Սաման Եէմէզլ կը ձերբակալուի: Բանտի մէջ չղթալիկի կ'ենթարկուի թրքական ոճրածին ուղեղի յատուկ բոլոր դժոխային տանջանքներուն, որպէսզի մատնէ իր ընկերներուն անուններն ու թաքստոցները, նաեւ խոստովանի անհաշիւ ոսկեդրամներուն*) թաղուած տեղերը: Բայց ի դուր: Տանջանքները աւելի կը խնայացուին: Կարմրեցուած սաճի վրայ կը պտտցնեն: Սքցանով եղունգները կը քաշեն: Գլխուն տաք մոխիրով պարկ կ'անցընեն. բայց նորէն ի դուր, Սաման Եէմէզլ կը մնայ խրոխտ ու անսասան, նման իր հայրենի լեռներուն: Կառավարութեան ճիւղ պաշտօնեաներ իրենց բարբարոսութեան մէջ ընկրկած, կը զիմեն տարբեր միջոցներու: Թրքավայել չողոքութեամբ հազար ու մի խոստումներ կը հացնեն անոր ականջին, մատնութեանմբ ազատուելու նոր նոր միջոցներ ցոյց կուտան, բայց դարձեալ ի դուր:

*) Փոսթայի վեթերան ձիերը վարժ են ճամբաներուն, եւ երբեք չեն չեղարկուող ճանապարհէն:

*) Կառավարութիւնը հասարակ աւազակի տեղ կը դնէր զամնիֆ, եւ չէր հաւատար քէ անմնիֆ իրենց դրամները բաշխած եմ ապաստարան տուող գիւղերու աղքատ բնակչութեան:

Ան կը նախընտրէ բանտի զնտանն ու ժանդոտած չղթաները, քան դաւաճանութիւնը, վատհոգի մատնութիւնը:

Տարիներ վերջ վրայ կը հասնի թաղաւորական ընդհանուր ներումը, ափը շահանէ: Ազատ կ'արձակուի նաեւ Սաման Եէմէզ, խոստանալով որ հայրենիք*) պիտի վերադառնայ, Մալաթիա եւ հոն պիտի անցնէ իր մնացած օրերը:

Ժողովուրդը իր ըմբոստ զաւկին արտաքին ցոյցեր չ'ընէր, նոյնիսկ շատեր կը խուսափին անոր հետ յարաբերութիւն ունենալէ, կառավարութեան եւ թուրքերու աչքին խորթ չ'երեւալու համար:

Դժբախտաբար, ճիւղ ոստիկաններու տանջանքները մէկ կողմէն, բանտի բորբոսած խոնաւութիւնը միւս կողմէն, ներքնապէս հիւժած, քայքայած էին առիւծասիրտ մարդու երկաթէ կաղմը: Երբեմնի սար ձորերու, բարձրաբերձ լեռներու անլախ պահակը կը դատապարտուի երկարատեւ հիւանդութեան: Մահուան անկողինին, հիւանդութեան ճիւղաններուն մէջ տառապած ատեն իսկ երազելով իր ազատ օրերու ազատ ապրումները, չի մոռնար իր զինակցի պատճառած կսկիծը, որ խորապէս խոցած էր իր սիրտը, տարտ էր եղած իր հոգուն: Ու հոգեկան տանջանքներու ազդեցութեան տակ կառավարութեան որեւէ մի քան չխոստովանող հսկան, իր մահուան նախազխտակ, հոգեկան ցաւի ազդեցութեան տակ աշուղ դարձած, կ'երգէ հին վէրքը:—

*) Սաման Եէմէզ գործած է Խարբերդ, Տիգրա-մակերտ, Կեսաբիա, Հալէպ մամբաներու մէջ:

«Համիյա պէնիմ իլէն փոսթայը սոյամլար, Իւչ արշընլըք չուխա շալվար կէյէմլէր, Սէն Էօլմէգտէն պէն Էօլիւրմ տիյէմլէր:

Ավ իլէն ավլանտըմ քիմէն Գէ տիյէմ: «Կէյտըմ գարալար, քէօֆտըմ գումաշը, Կէօզմտէն ագըյօր գան իլէն Խաշը, Ռանութարն սէնին իլէ օլան Խօլտաշը*)

Ավ իլէն ավլանտըմ քիմէն Գէ տիյէմ: «Գըր աք սէնի չօֆ Եէրլէրէ կէգտիւրիմ, Կէնն Էօմրումու օրալարտա չիւրութարմ, Զօլլօ տէտիֆլէրի մամա Խազըրտըմ,

Ելիմ ինէն էթտըմ քիմէն Գէ տիյէմ»: Եւայլն:

Դեռ երկար է շարքը անոր յօրինած այս երգերուն, բայց, այս հակիրճ տողերն ալ բաւ են ըմբռնելու համար անոր անսահման վիշտը, իր ընկերոջ անարի կեցուածքին հանդէպ:

Սաման Եէմէզ մեռաւ անկողնոյ մէջ, բայց ինչպէս թուրքը, նոյնպէս եւ մահը չկրցաւ փոխարհեցնել անոր ճակատը. ան կեանքի համար չաղերսեց. իր հոգին մնաց միշտ խիզախ ու ըմբոստ:

Սաման Եէմէզ եթէ քախտաւորութիւնը ունենար իյնալու լաւ յեղափոխականներու շրջանին մէջ, անտարակոյս կը դառնար ազգային լաւազոյն հերոսներէն մին, աւա՛յ, որ ան լուռ ընկերը եղած է յայտնի աւաղակապետ Զօլլոյին եւ իր լուռ գործով մեծապէս սատարած անոր հիշակին ու ժողովրդականացման:

Իր ժամանակուան խոհեմութեան ու համակերպութեան տիտուր ասպետները Սաման Եէմէզի յան-

*) Միշտ իր ընկերոջ Զօլլոյին կ'ակնարկէ:

դուզն ու անաջին օրինակով տեսան որ հայն ալ կրնայ գէնք գործածել: Այս եղաւ անոր կեանքի իմաստը:

ԳԱՂԹԻ ՍԿԶԲՆԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԴէՊԻ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ

1888 թուականներուն սկսած է Մալաթիոյ դաղթը արտասահման եւ մասնաւորապէս դէպի Ամերիկա: Նախնական տարիներուն շատ թոյլ եղած է հոսանքը եւ մեկնողներու քանակը շատ նուազ, գըլխաւոր երկու պատճառներով:

Ա) Իր հողին ու ջուրին, օճախին ու ծուխին փարած ժողովուրդը խստիւ կ'արգելէր իր մատաղատի դաւակներուն մեկնումը, չմարելու համար իր տան կրակը: Այդ անուս, այդ համր բայց քնազդով առողջ զանգուածը պանդխտութիւն ըսելով «մահուան գիրկ» կը հասկնար, եւ կը նախընտրէր հայրենի հողին վրայ մեռնիլը:

Բ) Կառավարութիւնը խստիւ արգելած էր դաղթը քաղաքական յետին նպատակներով. որպէսզի փախչողներ արար-աշխարհ չպատմէին երկրի վտրերը տիրող հարստահարութիւնը, որպէսզի օտարներու միջամտութեան պատրուակ չտրուէր, տառապող ժողովուրդը անյոյս մնար, քաղաքական զարթոնքի երազներ չունենար, եւ վերջապէս, չէ՞ որ լճացում՝ սիճացում ըսել է...

Բայց «արգելուած սլաքը աւելի քաղցր է»: Կառավարական, ընտանեկան ու նիւթական բոլոր ղեկավարութիւններուն յաղթահարելով, 1888-ական թուականներուն առաջին անգամ Ամերիկա կը հասնին Սիւտեաններ, Եղիկեաններ, Գ. Պաղտօեան,

Յ. Մուրադեան, Ս. Պօնճուքեան, Նանիկեան, Թայեաններ, Փափաղեաններ, ապա էմինեաններ, Գարօղլանեաններ եւայլն:

Ասոնցմէ ոմանց գրած առասպելական թղթակցութիւնները, ուր ամէն ինչ վարդապոյն, «Ամերիկան իբրեւ երկրային դրախտ» մը կը ներկայացուի, Մալաթիոյ ողջ երիտասարդութիւնը կը վարակէ «օտար աշխարհ» դիմելու հիւանդութեամբ: Քանի քանինքն ուղքով 15-20 օր կը հասնին նաւահանգիստ, բայց ձերբակալուելով դարձեալ ուղքով կը վերադարձուին ետ: Քանի՞ քանինքն ճանապարհին կողտուռուէին վերջ, հազար ու մի զրկանքներու կ'ենթարկուին ու դժբախտ պանդխտութեան մէջ իրենց գոյութիւնը քարշ կուտան քաղքէ քաղաք, կարօտ հայրենի տան ու օճախին, հազար կարօտ ծնողաց դուրգուրանքին:

1895-ի կոտորածը իր սարսափներով վերջ կուտայ դաղթականութեան հոսանքին ժամանակաւորապէս: Բայց քանի մը տարի անց, նորէն կը սկսի ու աւելի թափով: Թափուած արեան, խողխողուած մեռելներուն ի տես, կը փոխուի ժողովուրդի աւանդական ըմբռնումը զգալապէս: Թուրք-մոնղոլներու արեան ծարաւը, ամէն ինչ քանդելու աւերելու բարբարոս տենչը՝ կը հարկադրեն հայ տատն ու մամը, որ արիւն արցունքով պանդխտութեան գիրկը նետեն իրենց օճախ ու մահտիւնը...

Այսպէս կը շարունակուի մինչեւ 1908-ը:

Ժէօն Թուրք Նիադի-էնվէր-Թալէաթեան կարմիր Սահմանադրութեան հռչակումէն վերջ, քաղաքական նոր վերիվայրումներու բերումով, դաղթականութեան հոսանքը կը հասնի իր գագաթնակէտին. այնպէս որ մինչեւ 1912 թուականները Մալա-

Թիոյ հայութեան ծաղիկ երիտասարդութիւնը, մօտ 3,500 անձ, կը մեկնի արտասահման, աւելի ճիշդ, Սֆերիկա, քիչ մը դըրամ շահելով երկիր վերադառնալու յոյսով:

Բայց աւա՛ղ, չ'իրականանար անոնց այնքան փայփայած յոյսը: Նախ քան անոնց վերադարձը, երկիրը կ'ամայանայ, կը մոխրանայ բարբարոսներու մահաբեր շունչին տակ: Կը փորտակուին բոլոր ոսկեղէն յոյսերը: Մեծ կարօտէն ու սպասումէն պարտասած պանդուխտի շրթունքներուն վրայ կը ցամքին երգի սրտաբուխ բառերը.—

«Կո՛ւմնի մեր աշխարհէն խապրիկ մը չունի՞ս...»

ԿՈՒՄԱՅՈՒԹԵԱՆՑ ՄՈՒՏՔԸ ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՄԷՋ

Մալաթիան թէեւ իր աշխարհադրական դիրքին եւ հեռաւորութեան բերումով հնարաւորութիւն չէ ունեցած մօտէն շփուելու արտասահմանի եւ մասնաւորապէս յեղափոխական վայրերու հետ, բայց դո՛ւրս ու ըմբոստ քնակչութիւնը իր ծոցին մէջ հիւրընկալած ու մեծցուցած է երկու հայ յեղափոխական կուսակցութիւնները.— Նախ հին Հնչակեանութիւնը, եւ աւելի վերջերը՝ Հ. Յ. Գաշակցութիւնը: Գրիգոր Աղա Արսլանեան եւ Սահակ եպիսկոպոս դեռ 1890-ական թուականներուն յանդգնութիւնը կ'ունենան կազմակերպելու Հնչակեան առաջին մասնաճիւղը, եւ իրենց զօրաւոր անհատականութիւնը ի սպաս կը դնեն կուսակցութեան ամրացման: Անարի մարդիկ ժամանակին, մութ հաշիւներէ դիմադրած, հերքած են ու դեռ կը հերքեն համանուն կուսակցութեան մասնաճիւղի գոյութիւնը: Անոնք կը վախճան իրենց սեւ արարքներու քողազերծու-

մէն, ցաւազին մղձաւանջը ունին որ անցեալը թաղուի, անյայտանայ անցեալի փոշիներուն մէջ: Բայց բարեբախտաբար պատմական փաստերն ու կենդանի վկաները ոչ թէ միայն կ'ապացուցանեն Հնչակեանութեան գոյութիւնը 95-ի կոտորածէն առաջ, այլ եւ կը պարզեն անոր դործունէութիւնը, յանդուգն որոշումները պատժելու բոլոր հայանուն դաւաճանները, որոնք ժողովուրդի ներքին զաղտնիքները կը մատնէին կառավարութեան յանուն դիրքի, ու սեփական կաշիի փրկութեան:

Հակառակ ստրկամիտներու կատարած մութ աշխատանքին, Գրիգոր Աղա Արսլանեան եւ Սահակ եպիսկոպոս կը դառնան կեդրոնական դէմքեր, ժողովուրդի յափշտակուած իրաւունքին պաշտպան փայլուն ներկայացուցիչներ: Մասնաճիւղի անդամներու թիւը կը բարձրանայ 75-ի, տասնեակներու բաժանումով, որոնք իրենց հրահանգները կը ստանան յատուկ տասնապետներէ, եւ վերջիններն ալ իրենց կարգին տեղական կեդրոնէն: Իրրեւ եռամսհուն ու դործօն անդամներ աչքի կը զարնեն Մ. Տարպօեան, Ս. Սուքիասեան, Գ. Նազարէթեան, Մ. Զէքէմեան, Ն. Սուքիասեան, Ս. Գալուստեան, Յ. Շահրիկեան, Գ. եւ Խ. Զիթազեաններ, Էօրտէկ Պետրոս, աւելի վերջերը Գ. Ոսկերիչեան, Ն. Պաղտասարեան, Գ. Քէնտէրեան ևլայլն: Յակոբ Շահրիկեան, կեղծ անունով (Պապօ) իրրեւ սուրհանդակ Մալաթիայէն Արարիկի յարաբերութեան մէջ կը պահէ երկու մասնաճիւղերը, եւ իր բերած թարմ տեղեկութիւններով կը բոցավառէ նորընծայ անդամները: Պահ մը Հնչակեան մասնաճիւղի տեղական խորհուրդը Գ. Արսլանեանի եւ Սահակ եպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ խօսքէն կ'անցնի գոր-

ծի: Գաղտնի ժողովի մը մէջ Գ. Չոլաքեանը տե-
րօրի ենթարկելու որոշումը կուտան մատնութեան
արարքի մը համար: Վիճակ կը ձգեն չորս տեղո-
րիստներու միջեւ. Էօրտէկ Պետրոսին կ'ելլէ սեւ
թուղթը. քանի մը օր անց, ան յաջողութեամբ կը
գործադրէ մահուան վճիռը առանց ձերբակալուե-
լու: Առաջին ու յաջող փորձէն վերջ, տեղաբի որո-
շումներ կը տրուին ուրիշ քանի մը հատերու եւս,
երբ վրայ կը հասնի 95-ի կոտորածը եւ վերջ կու-
տայ Հնչակեան կուսակցութեան մասնաճիւղի այն-
քան յաջող սկզբնաւորութեան:

1900 թուականներէն վերջ համանուն կուսակ-
ցութեան պաշտօնական գործիչներ՝ Փարամազ եւ
Նալպանտեան, թէեւ վերակազմած են մասնաճիւ-
ղը, բայց իրենց մեկնումէն վերջ, բացի անուանա-
կան գոյութենէ, որեւէ գրական աշխատանք կա-
տարուած չէ երեք գլխաւոր պատճառներով: Ա.)
Հին յանդուգն առաջնորդներէն շատեր քաջաբար
կոտած ու նահատակուած են 95-ի կռիւներու ա-
տեն: Բ.) Պախտած էր հաւատքը հանդէպ կեդրոնին,
եւ Գ.) Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը մուտք գտած էր եւ
օր ըստ օրէ իր դրօշին տակ կը հաւաքէր ժողովրդ-
եան անգատամիտ ու ազատատենչ տարրերը:

1900 թուականներուն, երբ ժողովուրդը կոտո-
րածի ու արեան մղձաւանջէն հազիւ սթափած, նոր
յոյս, նոր ապաւէն կ'որոնէր չորս դին, Հայ Յեղա-
փոխական Դաշնակցութեան գործունէութեան հե-
ռաւոր արձագանգները կը հասնէին իր ականջին,
թէեւ անուժ ու աղօտ: Ոմանք, — պահպանողական-
ներ — նոր փորձանք մը կը համարէին զայն, կ'անի-
ծէին անոր ծնունդը եւ նոր կոտորածի հեռապատ-
կերը կը տեսնէին իրենց ստրուկի երեւակայութեան

մէջ: Անոնք համբերութիւն, համակերպութիւն եւ
հնազանդութիւն կը քարոզէին, որպէսզի ամենակա-
րող Սուլթանը պատառ մը հաց ուտելու շնորհը ը-
նէր, որպէսզի իրենց անասնական հանգիստը չխան-
գարուէր: Անոնք, Սուլթանի արեւշատութեան յա-
ւիտենական երկրպագուները, խստօրէն կը հալա-
ծէին այն յանդուգն «խենթ»երը, որ արիութիւնը
կ'ունենային բողոքելու շնականօրէն պարտադրուած
օրէնքին դէմ, յանուն մարդկային տարրական իրա-
ւունքի ու արդարութեան: Պէտք է լռէին ու եւ-
թարկուէին, որովհետեւ հայ ստրկութեան դասա-
կան պաշտպանները դոմային հանգստի ու դերեզ-
մանային անդորրութեան մէջ կը տեսնէին փրկու-
թիւնը: Ժողովուրդի լայն զանդուածը, ինչպէս
միշտ, այս անգամ եւս կը մնար լուռ հանդիսատեսի
դերին մէջ, ինչ փոյթ, որ իր մարմնոյն վրայ կրած
էր եւ պիտի կրէր տառապանքի ծանր խաչը. ինչ
փոյթ որ վաղուան զուլումը ամենէն առաջ եւ ամե-
նէն աւելի պիտի արկնէր իր արդէն խոցոտուած
սիրտը:

Տիրող այս ընդհանուր մտայնութեան վրայ երբ
բարդենք նաեւ հեռաւորութեան պատճառաւ կեն-
դանի յարաբերութեան դժալի պակասը, եւ կուսակ-
ցական ղեկավարներու սխալը — հեռաւոր դաւառ-
ներու անտեսումը —, հասկնալի կը դառնայ Դաշ-
նակցութեան յապաղումը Մալաթիոյ մէջ: Ճիշդ է,
որ անհատներ եղած են, որոնք հաւատքով Դաշնակ-
ցութեան դադափարականին, անոր զօրացման եւ
տարածման մէջ փնտռած են հայ ժողովուրդի փըր-
կութիւնը, բայց ասոնք եղած են աւելի անհատա-
կան, քան հաւաքական ցանկութիւններ եւ անգոր

պայքարելու ստրկութեան դասական ասպետներու դէմ, մինչեւ նպաստաւոր օրերու գալուստը:

1908-ին պաշտօնապէս*) կը կազմակերպուի Հ. Յ. Դաշնակցութեան կոմիտէն Մալաթիոյ մէջ: Հիմնադիր անդամներ կ'ըլլան Սեդրակ Մումճեան, Գրիգոր Անսուրլեան, Գարրիէլ Անսուրլեան, Մանուկ Խանճեան, Խոսրով Քէշէշեան, Սիմոն Ուլուհաճեան, Վիգթոր Ս. Պոնճուքլեան**) եւ քանի մը ուրիշներ, որոնց անունները դժբախտաբար անծանօթ են:

Դաշնակցութեան նորակազմ կոմիտէի ներքին գործունէութեան առանցքը կը կազմէ «Հնարաւոր բոլոր միջոցներով աշխատիլ ժողովուրդը զինել գալիք անակնկալները քաջութեամբ դիմադրաւելու համար»: Կը բացուին լսարանական ժողովներ***), ուր դասախօսներ եւ ատենախօսներ պարզ ու հասկընալի բարբառով կը բացատրեն հայ ժողովուրդի անցեալը, ներկայ գերութեան պատճառները եւ ա-

*) Այնպէս կը հաւատաւորի որ 1908էն առաջ Մալաթիոյ մէջ Դաշնակցական կոմիտէ գոյութիւն ունեցած է դարձեալ վերել յիշուած սահաւաքիւ նախաձեռնելու միջեւ, բայց ան խիստ գաղտնի պահուած է, խուսափելու համար կառավարական հետապնդումներէ:

**) Սեմեքբերիմ Պոնճուքլեան նախապէս եղած է Հնչակեան: Ամերիկայէն վերադառնալէն վերջ յարած է Դաշնակցութեան եւ եղած է կոմիտէի ամենագործօն անդամներէն մին:

***) Դաշնակցութեան կոմիտէն միշտ գործած է «Մասեաց Ընկերութիւն» անուն տակ:

դատութեան ձգտումը, ստեղծելու, վերականգնելու համար իր նոր հայրենիքը հին աւերակներուն վրայ:

Յաջորդաբար Մալաթիա կ'այցելեն Դաշնակցութեան գործիչ-հերոսներէն Սեբաստացի Մուրատ, Շահպազ, Կարօ, Աւօ եւ Տ. Աստիկեան: Անոնց պատմած ու քարոզած յեղափոխական կեանքի առինքնող դրուագները պահ մը կը գլխին ողջ երիտասարդութիւնը: Կոմիտէի թիւը կը բարձրանայ 475-500-ի, 40 խումբերու բաժանումով:

Յեղափոխական գործիչներու, զէնքի մարդոց շունչին տակ ժողովուրդը եւ մասնաւորապէս կոմիտէի ընկերներ ի յայտ կը բերեն անխոնջ աշխատանք ու զոհաբերութիւն: Զէնքի փոխադրութեան մէջ անդնահատելի ծառայութիւն կը մատուցանեն կառապաններ Յովհաննէս Թերլանեան (Արթին Չաւուշի տղան) եւ Մելքիսեդէկ Տէր Պաղտասարեան: Դաշնակցութիւնը կարճ ժամանակէն կ'ունենայ իր սեփական ակումբը, ուր ամէն երեկոյ տեղի կ'ունենան դասախօսական ժողովներ. կը կարգացուին յեղափոխական պատմութիւններ, վիճաբանական ժողովներ եւ երգեցողութիւն: Լսարանի սրահին մէջ կը բացուի դրազարան մը, ուր յաճախող երիտասարդութիւնը անյազօրէն կը կարդայ Րաֆֆիի, Քամառ-Քաթիպայի, Ահարոնեանի եւայլ առաջնակարգ գրողներու գործերը:

Հասարակութեան լայն խաւերը տակաւ առ տակաւ թօթափելով միտքն ու հոգին կաշկանդող կապանքները, կը գիտակցին իրենց վիճակին ու գոյութեան, տակաւ առ տակաւ կ'ըմբռնեն որ իրենք ստրկութեան համար ստեղծուած չէին, Մարդ են,

եւ ոչխարի պէս մորթուելու համար աշխարհ եկած չէին: Հօր՝ ձայն մը ղերենք զգաստութեան կը կանչէր, պէտք էր սթափէին տէր դառնալու համար յափըշտակուած պատիւին ու օճախին, հողին ու հայրենիքին: Այդ հօր ձայնը, հողի ընդերքէն, նախահայրերու աճիւնէն արձագանգ առնող ձայնը, կը պատգամէր որ՝ սողալուն մէջ փրկութիւն չկայ, պէտք է ծառանալ քշնամիին դէմ, արեամբ ձեռք բերելու համար ապրելու իրաւունքը: Ի դուր են լացն ու կոծը, ի դուր են սուգն ու չիւանը, թշնամին բիրտ է ու անողորմ:

«Քանի խոնարհ գլուխ դրինք գայլերին,
Այնքան ծանր քեռներ դրին մեր վզին»:

Սողալուն մէջ փրկութիւն չկայ. պէտք է կուրծք տալ ու լեռնանալ չարորուելու, չփշորուելու համար, այս էր յեղափոխութեան պատգամը, փրկութեան միակ միջոցը:

Ժողովուրդը զոհողութեան ամէն գնով սկսած էր զինուել. Դաշնակցութեան խօսքն ու քարոզը կը փոխուէին գործի, եւ նոր սերունդը, խիզախութեան վսեմ խենթութեան միակ ընդունակ նոր երիտասարդութիւնը, հազիւ էր սկսած գործօն բաժին բերել ազգային քաղաքական գործերուն մէջ, երբ աւաճ... շատ կանուխ վրայ հասաւ համայնակուլ պատերազմը, եւ հայ քաղաքական միտքը դեռ չթրծուած կեանքի դաժան քուրային մէջ, անզօր եղաւ դիմադրաւելու իր գոյութեան սպառնացող ճիւղալի դժոխային ծրագիրը: Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Մալաթիոյ կոմիտէն անձնական զրկանքներու եւ անհուն զոհաբերութեան գնով վա-

ռեց լուսաւորութեան ջահը խաւարին մէջ խարխափող ժողովուրդը առաջնորդելու համար դէպի նոր ու ազատ հանգրուան, բայց դեռ շատ վաղահաս պատերազմի փոթորիկը, աւաճ, մարեց ջահը ու փշրեց ջահակիրը... բարբարոսօրէն:

1895-Ի ԿՈՏՈՐԱԾԸ ԵՒ ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԴԻՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Պատմութեան արիւնոտ տեւողութեան ընթացքին, հերթական կոտորածները թուրք կառավարութեան կողմէ գործածուած են իբրեւ հատուղէնք ճնշելու, կանխելու համար քաղաքական զարթումի որեւէ նշան, արեան մէջ խեղդելու որեւէ շարժում, որ իր խորքին մէջ ինքնագիտակցութեան ու ազատութեան դոյզն ձգտումն ունի:

Կրթական-մշակութային ու բարոյական մարդերուն մէջ աւելի նուաստ աստիճանի վրայ դնելու թուրքը՝ մոնղոլական բնագոյով, իր գոյութեան տեւականացումը փնտռած է հպատակ ժողովուրդներու տգիտութեան ու չահագործման մէջ: Եւ իրագործելու համար իր խաւարամիտ ծրագիրը, ջարդն ու կոտորածն է ընտրած իբրեւ կտրուկ միջոց:

«Կեալուրը», քրիստոնեան, անհաւատը, ստրուկի պէս պէտք է գործէ, իբրեւ գրաստ պէտք է ծառայէ, որպէսզի մոնղոլ-ենիշերիական հորդանները շարունակեն աւերումի գործը, այս է Ալլահին պատգամը, ո՛չ աւելի ոչ պակաս: Ռայան պէտք է մընայ ռայա, որպէսզի չգիտակցի իր վիճակի դառնութեան, մոխիրներու, աւերակներու տակ թաղուած իր անցեալին: Այս է պատճառը, որ թուրք եաթաղանը դարեր շարունակ հնձեր է հայ կեանքը, մահուան սպառնալիքը՝ իբրեւ յաւիտենական մղձաւանջ՝ անբաժան ընկերն է եղած հայ մարդուն:

Տկարի, անգորի բարոյական ու ֆիզիքական բնաջնջումը նպատակ եղած է տիրողի աւերիչ գոյութեան, շատ պարզ ու մէկին. սակայն դժբախտ հայը մինչեւ համայնակուել պատերազմը հաւաքաբար չէր ըմբռնած այս դառն իրականութիւնը: Ու այլասերած պատուելիներէն սկսեալ մինչեւ պահպանողական տարրի մոնետիկ տէրտէր-տիրացուները ի դուր 1895-ի կոտորածի մեղքն ու պատասխանատուութիւնը կը ձգէին ամէն անոնց ուսերուն, որոնք փոխան լորձնաշուրթն փառաբանութեան, ղէնքն էին դրկած իբրեւ փրկութեան միակ միջոց, որոնք Արի Արանց արեամբ տոգորուած՝ մղած էին ութնօրեայ անհաւասար կռիւները փառքի դափնին հիւսելով Մալաթիոյ հայութեան ճակտին:

Հայ կեանքի մեծագոյն դժբախտութիւններէն մին եղած է այն, որ խաւարի ու սողալու ընդունակ մարդիկ փոխանակ հերոսները պանծացնելու եւ աստուածացնելու, զանոնք որակած են արկածախնդիր, պարզ աւազակներ. աւելին, անոնք թրջահաւասար անբարոյականութեամբ զանոնք ներկայացուցած են անմեղներու արեան պատասխանատուներ եւ ոճրագործներ: Ասոր տխուր հետեանքը այն եղած է, որ ժողովրդական անգիտակ հատուածը փոխան նեցուկ կենալու, պահ մը խորթ աչքով նայած է իր հարազատ զաւակներուն, որոնք անհաւասար պայքարներէ վերջ շարան-շարան ինկած են լուռ՝ հայրենիքի եւ ազատութեան համար...:

Երէկ եւ այսօր, հայութեան բախտն ու ճակատագիրը այլ կերպ կը տնօրինուէր, եթէ ան հաւաքականութեամբ, դէթ մեծամասնութեամբ, ըմբռնէր անմահ Քրիստափոր Միքայէլեանի իմաստուն խօս-

քը.— «Հոն, ուր նպատակ կայ, պատմառները չեն պակսիր: Պատճառները կամ միջոցները նպատակ չեն»: Թուրքի ոճրածին նպատակը հայ ժողովուրդի մահացումն էր, միանգամ ընդ միշտ տիրանալու համար անոր հայրենիքին: Նպատակը չար կամ բարի, միշտ ալ իրեն համար կը ստեղծէ միջոցներն ու պատրուակները գործնականացնելու համար:

1895-ի Մալաթիոյ հայութեան կոտորածը, աւելի ճիշդ ինքնապաշտպանութեան կռիւները, կը սկսին Նոյեմբեր 15-ի երկուշաբթի առաւօտ եւ կը վերջանան ուրբաթ օր, հինգ օրուան տեւողութեամբ: Դեռ Նոյեմբեր 12-ի ուրբաթ օր Սուլթան Համիտէն եկած 24 ժամուան կոտորածի սեւ լուրը կը տարածուի հայոց մէջ: Նոյն օրուան շուկայէն ուշակորոյս փախուսող ահ ու սարսափի կը մատնէ ողջ բնակչութիւնը:

Կառավարական նենգամիտ պաշտօնեաներ ու ներկայացուցիչներ, ղինուորներու ընկերակցութեամբ կը պտտին հայոց թաղերը ու թրքաբարոյ շողորթութեամբ կը համոզեն գործատէրերն ու խանութապանները որ գործի վերադառնան: Շնորհիւ բարեմիտ ու հաւատաւոր ժողովուրդի պարզամտութեան, անոնք կը յաջողին խանութները նորէն կը բացուին: Շարաթ եւ կիրակի օրերը կ'անցնին վախով ու մտատանջութեամբ, թէ ե՞րբ պիտի սկսին կռիւները: Երկուշաբթի առաւօտ հայ երեւելիներ կը հրաւիրուին կառավարիչին մօտ իրեւ թէ խորհրդակցութեան համար: Ոմանք դաւադրութեան մը թաքուն խաղը տեսնելով այս հրաւերին մէջ, արձագանգ չեն տար: Ժողովի զննցողներէն ամենահարուստը եւ ամենէն ազդեցիկը, Նափլէճոն Պաղտօեան, նոյն կառավարիչի դաւադրութեամբ, դա-

ւաճանօրէն կը զնդակահարուի կառավարատան մէջ: Նոյն պահուն «Օտուն Պազարի»*) մէջ Կարապետ Եաղմաճեան ոչինչ պատրուակով մը դաշուճահար գետին կը փռուի Հաճի Եաղուպենց Հաճի Մուհամմէտի կողմէ: Այս կ'ըլլայ կռուի ազդարարը: Շուկայի մէջ 150-է աւելի հայեր յանկարծակիի բերուելով կը սպաննուին:

Բայց մինչեւ այդ՝ հայեր կը դիմեն ինքնապաշտպանութեան: Տէր Եղիշէ քհնյ. խաչատուրեան, ինքնապաշտպանութեան կռիւներու ամենէն աչքառու հերոսը եւ ղեկավարը, շուկայէն փախուստի պահուն կ'ենթարկուի Հաճի Ճէրճիչ կոչուած թուրքի կրակին, բայց բարեբախտաբար անվնաս կ'ապաստանի մօտիկ դռնուող Տէր Պաղտատարեաններու տունը, ուր դիրք բռնելով կը սկսի կրակել, փախուստի մատնելով տակաւ առ տակաւ ստուարացող ամբոխը:

Ինքնապաշտպանութեան ժամանակաւոր կռիւներ կը մղուին թուրք թաղերու սահմանակից հայ տուններէն, վերջնական կեդրոնացման համար նպատակ ունենալով Սուրբ Երրորդութեան (լուսաւորչական) եւ հայ կաթողիկոսներու եկեղեցիները: Զէնքի առաջին պայթիւնը, վառօդի հոտը տակաւ յոյս եւ ինքնապատահութիւն կը ներշնչեն բոլոր կռուողներուն:

Առաջին օրուան կռիւներու ընթացքին, թուրք ամբոխը իր կատաղութեան մէջ անգոր, չի կրնար զբաւել որեւէ հայ դիրք, բացի այն տուններէն, որ զխաղցարար կը պարսլուին: Տէր Եղիշէ, դիրքի

*) Փայտ ծախելու հրապարակ:

հեռաւորութեան եւ այլ անյարմարութեանց նկատումով, իրեններով միասին կը նահանջէ Ատուր Սարաֆեաններու տունը, ուր դիրք բռնած էր Կիրակոս Ափալազեան իր ընկերներով:

Արշալոյսի առաջին շողերուն հետ մէկտեղ կը սկսի թուրք խուժանի եւ կառավարական ոստիկաններու յարձակողականը, գրաւելու համար այս դէրժը, բայց ի դուր: Կիրակոս Ափալազեան իր քաջերով ետ կը շարտէ իրարու յաջորդող զրոհները, կարեւոր զոհեր խլելով թշնամի շարքերէն:

Երկրորդ օրը միաժամանակ անհաւասար կռիւներ կը մղուին Սալ Քէօիբիւ՝ Պօնճուքեան եւ Ս. Յարութիւն թաղերուն մէջ: Առաջին դիրքին մէջ զեկալարներ՝ Գրիգոր Արսլանեան եւ Գրիգոր Անանեան, անընկճելի կորովով կը դիմադրաւեն բոլոր անակնկալ յարձակումները, եւ կը խրախուսեն իրենց ընկերները, որ կռուին քաջաբար: Առաջինը դէմքէն կը վիրաւորուի*): Գ. Անանեան երեք օր կը շարունակէ կռիւը նոյն դիրքէն. կ'արհամարհէ փախուստի բոլոր պատեհութիւնները, եւ մինչեւ վերջին գնդակը կռուելով կը նահապտակուի, իր տան շուրջը փռելով յիսունէ աւելի թշնամի դիակներ: Պօնճուքեան թաղի դիրքերէն Տօնապետ Բաղսարեան, Կարապետ Երանեան, Խրիկեան ու Պէմէշեան իրենց հերոսական դիմադրութեամբ կ'արգելեն թշնամիի ներխուժումը հայոց թաղերը:

* Ոմամբ կը կարծեն թէ Գ. Արալանեան վիրաւոր վիճակի մէջ փոխադրուած է Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին, ապա սպաննուած: Ուրիշներ կը հաւատան, որ ան սրախողխող եղած է մոյմ դիրքին մէջ:

Կոտորածի առաջին օրը Սուրբ Յարութիւն թաղին մէջ հարսանիքի մը դժբախտ բերումով սրախողխող կ'ըլլան բոլոր հարսնետոնները. ապա բոլոր մը քաջեր՝ Զիթախեաններ, Յ. Ոսկերիչեան, Դ. Գալուստեան, Թ. Ոսկերիչեան, Կ. Պարմազեան, Պարսիլիոս եւ ուրիշներ զանազան դիրքերու մէջ պաշտպանողական կռիւներով կը դիւրացնեն ժողովուրդի փախուստը:

Եէնի թաղի մէջ կռիւը կը սաստկանայ. թուրքեր նոր ուժերու յաւելումով կատաղի զրոհներ կուտան արեան մէջ խեղդելու համար ափ մը կախուրները, բայց ի դուր: Ռայան փոխուած էր... ան կըրակ ունէր ձեռքը փոխան խաչի: Կարծուած ոչխարամիտ ռայան փոխուած էր: Կոխի տաք պահերուն Կիրակոս Ափալազեան կը վիրաւորուի թեւէն. Տէր Եղիշէ Խաչատուրեան, առանց դոյզն տատանումի, կը դրաւէ անոր դիրքը: Պահ մը թուրք խուժանը կ'ընկրկի ի տես ցոյց տրուած հերոսական դիմադրութեան: Անմեղներու արեամբ բաղնիք սարքող մոլեռանդներ, կատաղութեան մէջ անզօր, վերջ կուտան յարձակումներուն, նենդ միջոցներով փախուստ պարտադրելու համար աննկուն կռուողներուն: Եւ կը յաջողին: Փայտաչէն եւ իրարու կից տուներէ եւ թուրքերու կողմէ ձգուած հրդէհի բոցը կը սկսի բարձրանալ երկինք, համայնակուլ կըրակը բոցեղէն ճարճատիւնով փակուլ կը մոխրացնէ ամէն ինչ: Թշնամին քաջալերուած՝ զրոհ կուտայ դիրքերէն ներս, յաղեցնելու համար արեան ծարաւը. բայց իր նենդութեան մէջ յուսախար կ'ըլլայ, ոչ ոք գտնելով հոն: Հայ կռուողներ, համաձայն կանխօրօք որոշուած ծրագրի, գաղտնի ճամբայով կը նահանջեն դէպի հայ կաթողիկոսներու եկեղեցին:

Ճանապարհին՝ Գրիգոր Մարգարեան, Սերաստացի Տիգրան եւ ուրիշներ, խորտակելով հայոց թագի մէջ գտնուող թուրք սլահականոցը, կը զրաւեն հոն գտնուող զէնքերը:

Կռիւի երրորդ օրը ողջ հայ բնակչութիւնը կը խոնուի երկու իրարու մօտ քարաշէն եկեղեցիներու մէջ:

Նոր ուժերու յաւելումով, զոյգ զէրքերու մէջ կռուողներու թիւը կը բարձրանայ 250-300-ի: Իրենց քաջութեամբ առանձին ուշադրութիւն կը զրաւեն Յակոբ Քէփէնէկեան, Գէորգ Քէփէնէկեան, Անտոն Անտոնեան, Գէորգ Ալաշայեան, Ասատուր Միրէքեան, Գ. Մարտիկեան, Սիմոն Թաշճեան, Պըլլըգեան, Մկրտիչ Խանճեան, Պապօ, Թիւթէլեան, Ահարոն Գրբըգեան, Պօղոս Պոյաճեան, Պետրոս Միրէքեան, Համբարձում Թաւաքալեան, Գէորգ Քէքէվեան, Կարապետ Պէքմէգեան, Աբրահամ Ուրլեան, Առաքել Կարակըգեան, Խաչատուր Մուրատեան, Պետրոս Էմբիկեան, Յովհաննէս Թիւթէլեան, Գէորգ Վրէկեան, Իսէլի Մարաղեան, Թորոս Գարօղլանեան, Յարութիւն Սուքիասեան, Գէորգ Շահրիկեան, Եաղուպ Շիրէլեան, Պօղոս Պոյաճեան, Մարտիրոս Տարպօեան, Մարգիս Սուքիասեան եւ առանձին զէրքերու մէջ կռուողները, որոնց անունները յիշուեցան:

Տէր Եղիշէ քհնյ. Խաչատուրեան ոչ թէ միայն քաջամարտիկ կռուող, այլ եւ իբրեւ հմուտ ղեկավար, կը գառնայ կեղրոնական զէմք զոյգ եկեղեցիներուն մէջ մղուող անհաւասար կռիւներուն: Ան մեծ յանդգնութեամբ զիշերները կը ճեղքէ թրքական շլթան, հաղորդակցութեան մէջ կը դնէ երկու

Մալաքիոյ 1895-ի ինֆնապաշտպանութեան
կռիւներու յանդուգն առաջնորդ
Տէր Եղիշէ ՔԱՀԱՆԱՅ ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ

գիրքերը, խրախուսելով բոլորը որ շարունակեն կը-
ռելը: Պէ՛հ մը մէկդի ծալլած կրօնական սքեմը, կը
դառնայ յեղափոխական ճշմարիտ առաջնորդ, ու
իր խրոխտ ձայնը արձագանգ կուտայ գիրքէ գիրք.
— «Ժողովո՛ւրդ, մենք դարեր շարունակ եղանք
աստուածաւախ ու մարդասէր, յանուն բարութեան
ու անդորրութեան զոհեցինք մեր լաւագոյնը, որ-
պէսզի հաշտ քաղինք բոլորին հետ, բայց մեր դա-
րաւոր թշնամին չըմբռնեց ու չհասկցաւ մեր հոգիի
ազնուութիւնը: Աւելի՛ն. մեր ճշմարիտ բարեացա-
կամութիւնը ան ստրկութիւն համարեց, ու որպէս
մարդկային գոյութեան մեծագոյն անէծք, դարեր
շարունակ քանդեց, աւերեց մեր ծով քրտինքով կա-
ռուցուած գիւղերն ու քաղաքները, եկեղեցիներն ու
տուները: Այսօր, Ասիոյ տափաստաններու մոնղոլ
զաղանը, կատաղութեան փրփուրը բերնին, մեր
քոյրերու եւ եղբայրներու արեամբ ներկուած սուրը
ձեռին, կանգնած է մեր գլխին չէմքին: Ան եկած է
քանդելու մեր հայրենի տունը, մարելու դարեր շա-
րունակ ծխացող մեր պապենական օճախը, մեր ա-
րեամբ յագեցնելու իր ծարաւը: Ժողովո՛ւրդ, փր-
կութեան ճամբան մէկ է: Հերի՛ք աղօթեցինք ու
համբերեցինք. հերի՛ք լացինք ու ողբացինք. Աստ-
ուած մեզ չստեղծեց ուրիշին քաւութեան նոխազ
դառնալու համար. Աստուած մեզ չստեղծեց ոչխա-
րի պէս մորթուելու համար: Ա՛յնտեղ, ուր բարբա-
րոս թուրքի մահաչունչ հորդանները կան, խաչի
սրբութիւնը, խաչի բարձրութիւնը զէնքով ու սու-
րով միայն կը պահուի: Ժողովո՛ւրդ, մի լսէք ձեզ
ստրկացնող մութ, անարի մարդոց թելադրանք-
ները, յանձնուելէ վերջ մորթուիլ կայ: Ճանչցէ՛ք
հսկայ կաղնիի գոյութիւնը կրծող որդերը: Հեռո՛ւ

մեղմէ անասնալայել սպանդանոցները: Յանուն մեր
նուիրական սրբութեանց, յանուն բլրը մանկտինե-
րու, հարս անշկանց պատիւին փրկութեան, յանուն
մեր դարերու գոյութեան պահպանման, մենք պիտի
կռուինք, մինչեւ որ անագորոյն թշնամին ճանչնայ
մեր գոյութեան իրաւունքը արեւին տակ, մեր նախ-
նեաց արեամբ ու ոսկորներով չաղախուած հայրե-
նիքին մէջ»:

Տէր Եղիշէ իր խօսածն ու քարոզածը գործադրե-
լու համար զնդակներու տարափին տակ արիաբար
կը խոյանայ գիրքէ գիրք: Ան «խոհմութիւն»,
«հաւատարմութիւն» քարոզող տէրտէրին ու պատ-
ուելիին, վարդապետին ու գերապայծառին կը յոր-
դորէ որ «եկեղեցի իջնեն ու աղօթեն», առանց ժո-
ղովուրդին միտքը թունաւորելու, առանց կռուի
թափը կոտորող անարի շարժումներու: Այլապէ՞ս...
այլապէս, Տէր Եղիշէն կը սպառնայ... Ան այժմ
գործի մարդն է: Ան չի ճանչնար կարգն ու սարքը:
Դիրքին մէջ ծնկաչոք, վառօղի մուխէն ու ծուխէն
սեւցած, գոռացող հուռաններու հետ խառն հայհո-
յանքներ կ'արձակէ թշնամիի հասցէին, ու երբ վար-
դապետն ու գերապայծառը կարգի կը հրաւիրեն
զինք, անայլայլ կը պատասխանէ. «Կռուի ժամա-
նակ կռիւ, աղօթելու ժամանակ աղօթք, հիմա ու-
րիշ խօսք չեմ լսեր»:

Կռուի երկրորդ օրէն սկսեալ զոյգ եկեղեցիները
պաշարող թշնամիի շարքերը կը ստուարանան, կը
քառասպառկուին լեռնաբնակ կիսավայրենի քիւրտե-
րու ներխուժումով, որոնք զինուած կացիններով
ու բիրերով՝ հայ ջարդելու եւ աւարի կուղան:
Թուրք խուժանաւորներ, առաջին իսկ առիթով, կը
շահագործեն քիւրտերու խաւարամիտ տգիտութիւ-

նը, որպէսզի խուժելով գրաւեն եկեղեցիները, բայց ի գուր: Հայ դիրքերէ տեղացող դնդակի տարափը ետ կը մղէ անոնց կրկնակ յարձակումները, դուռում-գոշումներու մէջ: Աւարի տենչէն դադանացած քիւրտը, ի տես իր դիտապաստ մեռելներուն, կ'ապշի, եւ տակաւ կը բռնէ նահանջի ճամբան, դառնօրէն մռլտալով, որ «կեալուրները փոխուած են, ուրա-ները սուր ու գէնք կը գործածեն. ջարդ չկայ. կեա-վուրները փոխուած են»:

Դարերու հոգեբանութիւնն էր այս, որ ուժգնօ-րէն զարնուելով հայ ինքնապաշտպանութեան ապա-ռափին՝ կը փչրուէր: Լերան ասուն-անասուն քիւր-տըն իսկ բիրն ու կացինը չալկած քաղաք կ'իջնէր հայ ջարդելու, ինչպէս անտառ պիտի երթար իբրեւ փայտահատ... Մակայն արեան դասը, մահուան պատիժը մեծապէս խրատական էր եւ զգաստացու-ցիչ ամէն կարգի բարբարոսներուն:

Կռուի չորրորդ օրը իր շեշտակի գրոհներուն մէջ պարտուող թշնամին կը դիմէ նենդ միջոցներու: Տէր Եղիշէ քահանան, 68 ժամուան կռիւներէն ու անքուն հսկումէն պարտասած, կը փորձէ պահ մը հանդստանալ, բայց վատ նախադրացումներ կ'ար-դիւնէ քունը անոր աչքերուն: Ջարդարարներ հաշ-տութեան պատրուակին տակ երկարապատում ու դժուարութեան շնորհիւ նամակ մը դրկեն Մատենցի ման-կաբարձ Մարիամի միջոցով հայ կաթողիկոսներու ե-կեղեցին: Վարդապետներէն մին ոչխարային միա-մտութիւնը կ'ունենայ բոլոր դիրքերու մէջ կռուող-ները իր գլուխը հաւաքելու, կարդալու համար հաշ-տութեան պայմանադիրը: Տէր Եղիշէն հազիւ նշմա-րած կռուողներու հաւաքոյթը, կը զգայ լարուած

ծուղակի ահաւորութիւնը, գէնքով կը յարձակի վար-դապետին վրայ, որ դիրքերը լքել տալու յիմարու-թիւնը ունեցած էր, խստիւ կը հրամայէ բոլոր կռու-ուողներուն. «Դարձէ՛ք դիրքերը եւ կրակեցէ՛ք», կանխելու համար յահալքը վտանգը: Սրդարեւ, թուրք խուժանը շարժման մէջ էր, եւ մինչ ոմանք բիրերով ու կացիներով կը փորձէին խորտակել մեծ դուռը, յանդուգն Արփաճեան ատրճանակի հար-ուածներով դետին կը փոխ նախադարձները, ար-դիւնելով դռնէն ներսխուժումը եւ ինք ալ ճակատէն ընդունած գնդակով կ'իյնայ անշունչ: Ապա, անա-կընկալօրէն, բոլոր հայ դիրքերէն միաժամանակ տեղացող գնդակի տարափը նոր դուռը խլելով ետ կը նետէ չորս կողմերէն եկեղեցւոյ վրայ յարձակող նենդամիտ թշնամին:

Կռուի հինգերորդ օրը, կը փոխուի ընդհանուր տրամադրութիւնը: Մոլեռանդ ու դադանացած թուրք առաջնորդներու տեղ երեւան կուգան աւելի խաղաղասէր ու հաշտարար մարդիկ. եւ ասոնց մէ-ջէն ամենէն առաջինը ու ամենէն պատուաւորը, Պէհէսնիցի Եաղուպ փաշան, նախ զինադադար կ'առաջարկէ, ապա ինք անձամբ, հայերու բարո-յական բարձրութեան ու վեհանձնութեան յենուած, եկեղեցի կուգայ, երկուստեք համոզում գոյացնե-լու, որ վերջ տրուի արիւնոտ կռիւներուն: Հայեր իրենց կարգին յստահելով թուրք ներկայացուցչի պատուոյ խօսքին ու կրօնական երդումին, կը հա-մաձայնին: Գարադաշեաններու տան մէջ գումար-ուող հաւաքոյթէն վերջ տեւականօրէն վերջ կը տրուի կռիւներուն, պայմանաւ որ «մէկ հայու քիթ չարիւնի»: Պէհէսնիցի Եաղուպ փաշա, Աղիզին Մուս-թաֆա աղա, Հաճի Ապտուլլահ, Տէվէճէլ օղլու Քա-

տիր, Զորթիք օղլու Մահմուտ, իրրեւ հայապաշտպաններ եւ հաշտարարներ, կ'արգելէն ջարդարարներու կողմէ զինադադարէն վերջ նոր կոտորած սարքելու դադանային ծրագիրները:

(Անտուն*) ու անտէր մնացած հայեր 5-10 օր կը մնան զօրանոցին ու խաներու մէջ, ապա վերադառնալով տուն, դեռ ակօսացած արիւնը չցամքած, դեռ դաշունահար վէրքերը չսպիացած, կը լծուին ծով աշխատանքի, վերաջինելու համար աւերակուած հայրենի տունը, դարձեալ վառելու համար դարերու կտակ — պապենական օճախը...:

1895-ի կոտորածին թէեւ մահերու մասնաւոր ցուցակ պատրաստուած չէ, բայց կենդանի վիճակէն չատեր կը հաւաստեն, որ հայոց կորուստը եղած է մօտաւորապէս 750-800, իսկ թուրքերունը՝ 450-500: Կռիւներու ժամանակ հայեր հազիւ ունեցած են 40-50 զոհեր, մնացեալները նենգօրէն խող-խողուած են շուկայի ու թուրք տուններու**) մէջ:

Թուրքեր իրենց զոհերու մեծագոյն մասը տըլած են կռիւներու եւ մասնաւորապէս մոլեռանդ ու բարբարոս զրոհներու ժամանակ:

*) Կռիւներու ժամանակ հայոց տուները կոդոպտուելէ վերջ հրդեհուած էին քուրֆ խուժանին կողմէ:

**) Վստահելով քուրֆ տուները ապաստանող հայերու մեծ մասը տմարդի ու դաւաճանօրէն մորթուած է հիւրընկալողներու կողմէ: Ասիկա սարսաղագիտիկ դաս մըն էր քուրֆի բարութեան ու գքութեան ապաւինողներուն:

Ն Ա Խ Ճ Ի Ր Ն Ե Ր

(1915 - 1918)

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԹՈՂ ՈՒ ՓՈՀԻՆ ՄԷՋ
ՀԱՅՈՅ ԶԻՆԱԹԱՓՈՒՄԸ

Հազար ինը հարիւր տասնը հինգի սկիզբն էր: Համաշխարհային պատերազմը իր արիւնոտ ու համայնակուլ երախները բացած էր Թրքահայաստանի ամէն գաւառին իւրաքանչիւր գիւղին մէջ: Թուրք կառավարութիւնը «Սէֆեր պէրլը» հռչակած էր: Ամէն ոք եւ ամէն ինչ դէպի զօրանոց: Ամէն մարդ դէպի ռազմաճակատ: Այս էր օրուան կարգախօսը:

«Ժէօն Թիւրք»երու ջոկիւրը ոտքի կանգնած էր կազմելու զօրաւոր բանակ մը, յաղթական ու եէնի-չէրիական բանակ մը, յետս կոչելու համար Երլտըրըմ Պայաղլիտներու, Ֆաթիհ Սուլթան Մէհմէտներու յաղթանակները եւ կարմիր մահիկը ծածանեցրնելու արշաւանքէ արշաւանք, ի ցնծութիւն Մարդարէին ու Ալլահին: Քաղաքական շլացուցիչ ծրագիրներու հեւիհեւ վազքին իրրեւ անմիջական ու հրամայական պահանջ, աննկարագրելի էր զինուորագրութեան սաստկութիւնը. այնպէս որ՝ նոյնիսկ թուրք ժողովրդեան ռամիկ խաւերէն սկսած էին առնէճներ տեղալ կառավարութեան, իրենց զաւակներու բաժանման պատճառով:

Հազար ինը հարիւր ինը թուականին Սուլթան Համիտի դահը խորտակուեցաւ: Հաստատուեցաւ ա-

րիւնարբու էնվէր-Թալէաթ-ձեմալներու հռչակած սահմանադրութիւնը: Մշակուեցան զինուորական օրէնքներ ամբողջ Թուրքիոյ ջրիստոնեաներուն համար: Այս նոր օրէնքներու տրամադրութեամբ Մալաթիոյ նորաբողոք երիտասարդութիւնն ալ սկսաւ զինուորագրուիլ, ու զրկուեցաւ Կարնոյ ճակատը՝ պաշտպանելու համար հայրենիքը: Հայ ժողովուրդը հետզհետէ կը կորսնցնէր իր սրտահատորները, որոնց հետ եւ զիմադրութիւնն ու տոկունութիւնը: Տուրքերը հետզհետէ կը ճնշէին անտանելի ծանրութեամբ: Նիւթական նեղութեան ու կենսամթերքի նուազութիւնը տակաւ կը թափանցէր հայ տունէն ներս: Խեղճ մայրեր իրենց փոքրիկներու սննդեան յատկացուած հաւիթներն իսկ խաբելով կ'առնէին պղտիկներու ձեռքէն, ծախելու եւ գոյացնելու համար իրենց տուրքերը: Ծիւաղ ու մոլեռանդ ոստիկանները դարանակալ կը սպասէին ամէն տեսակ վայրագութիւններ ի գործ դնելու եւ պահանջուած գումարները գանձելու:

Այս անյոյս ու անորոշ օրերուն, վրայ հասաւ Կ. Պոլսոյ Ազգային Պատրիարքարանի հմադամդութիւն յորդորող կոնդակը՝ կարծես աւելի խորացընելու տիրող անտանելի ու անկերպարան վիճակը:

Երբ ժողովուրդը ամէն կողմանէ ճարահատ էր ու յուսահատ, նոր ահազանգ մը սարսուեցուց բոլորը:

Հազար ինը հարիւր տասնը հինգ, Մայիս տասնը չորսին, կառավարութեան կողմէ շուկայի հրապարակին վրայ պոռաց այն-մունետիկը, որ կը ծանուցանէր. «Թուականէս սկսեալ ութը օրուան պայմանաժամի մէջ, իսլամ եւ ո՛չ իսլամ, պարտին ի-

րենց զէնքերը եւ պատերազմական բոլոր գործիքները կառավարութեան յանձնել», պայմանաժամի լրանալէն վերջ կախաղանի, ինչքերու գրաւման եւ տեղահանումի պատիժ սպառնալով անսաստոյններուն:

Սեւ դուժ մըն էր այս, որ մահ կը բուրէր: Հայ ժողովուրդի բոլոր խաւերը սկսան հաւաքուիլ ու խորհրդակցիլ: «Այս զէնքերը իբր թէ պատերազմի մէջ պիտի գործածուին»...: Այս էր պատճառաբանութիւնը, որ կը շրջէր թուրք ժողովուրդի բերնին մէջ: Կարելի՞ էր ծիծաղիլ: Թուրք կառավարութիւնը միթէ այսքա՞ն անճար էր, ժողովուրդի զէնքերու աջակցութեան դիմելու համար: Ասո՞վ պիտի ճակատէր մեծ պետութիւններու թնդանօթներուն: Դաւադրութիւնն ու կեղծիքը ակնյայտ էր: Պէտք էր հաւատ ընծայել: «Միւսիւմ վէշ դայըր միւսլիմ»ներու ուղղուած այս կեղծ վարագոյրին ետեւ դաշոյնը իր մահասարսուռ ծայրը կը ցցէր... Ոճրագործ դաշոյն մը, որ այնքան դարեր մեր նախահայրերու սրտերը խոցոտած ու արեամբը ներկուած էր:

Ազգային խնամատարութեան անդամներ, քահանաներու հետ միասին, եկեղեցւոյ Առաջնորդարանին մէջ կը խորհէին ու երկար կը խորհէին առանց վճիռ մը կարենալ տալու: Վտանգը ընդհանուրին էր ուղղուած: Պէտք էր ճար մը խորհիլ դուրս գալու համար այս անելէն:

Մալաթիոյ հայութեան նորաբողոք ու ազատամիտ երիտասարդութիւնը կոտորակուած էր այս ատեններ, զինուորագրութեան հետեւանքով, ու անոնցմէ 450-500 հոգի զրկուած էին Կարնոյ ճակատը:

Եղիա Թովաբեան, որ Սահակեան Կեդրոնական վարժարանի մէջ ուսուցիչ էր եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան գործօն անդամներէն մին, նոյնպէս զինուորադրուած էր: Իսկ ես՝ ղեքախոս՝ որ նոր աւարտած էի նոյն դպրոցը, անոր տեղ իբր օգնական ուսուցչութեան կը կոչուէի:

Ձէնքերու հաւաքման համար կառավարութեան տուած պայմանաժամը լրանալու մօտ էր: Ազգային խնամատարութեան պաշտօնեաներ, Դաշնակցութեան ներկայացուցիչներու հետ երկար խորհրդակցութիւններէ վերջ, իբր երկու չարեաց փոքրագոյն՝ յանգեցան եզրակացութեան մը: Քահանաներ, ազգայիններու հետ միասին, պտտելով թաղերը, հաւաքեցին հին օրերէ մնացած դաշոյնները եւ հասարակ որսի զէնքերը, ու յանձնեցին կառավարութեան:

Իթթիհատ կուսակցութեան ճիւղներէն ոմանք եւս «ի ցոյց մարդկանց», աւելի ճիշդ, խոտորելու համար հայերը, օր ցորեկով գերմանական մատուղներ ու թրքական մարթինիններ յանձնեցին ոստիկանութեան, անշուշտ գիշերը տոկոսով ստանալու պայմանով:

Երբ այս երգիմի խեղկանալութիւնները լմնացան, հայ ժողովուրդը զերազրդիւ, կը սպասէր նոր անակնկալի մը: Այժմ, դալիք վտանգը աւելի զարհուրելի ու հսկայ կ'երեւէր: Ի՞նչպէս կարելի էր խուսափիլ անկէ: Ի՞նչպէս կարելի էր մօտակայ արիւնահեղութեանց առջեւ առնել: Վերջապէս, ի՞նչպէս կարելի էր Իթթիհատի սեւ ծրագրէն խուսափիլ, որ կախուած էր Դաւոնդեան սուրի մը պէս ընդհանուր հայութեան գլխին, — ո՛չ ոք գիտէր:

Քաղաքէն դուրս որեւէ հաղորդակցութիւն դադարած էր հայերու համար: Ո՛չ մի յոյս ոչ մի տեղէ: Կուսակցական պարագլուխներ երկընտրանքի առջեւ կը գտնուէին. իրենց կը պակսէր վերին հրահանգը ապագայ պատասխանատուութենէ զերծ մնալու համար, այլ եւ կը պակսէր վտանգի պահուն արեան քուրայի մէջ նետուելու խիզախ վճռականութիւնը: Անոնցմէ ոմանք զէնքի դիմելու տեսակէտը կը պաշտպանէին: Ուրիշներ, աւելի պաղարիւն, որեւէ եղանակով ժամանակ չահելու, սպասողական վիճակը կը դերադասէին, մինչեւ որ վերին մարմիններէն հրահանգներ ստանալու հնարաւորութիւնը ունենային: Պահպանողականներ ու կղերականներ՝ խիստ կերպով կը քննադատէին առաջին տեսակէտը, իսպառ կը մերժէին զէնքի դիմելու քաղաքականութիւնը. կը պաշտպանէին խոհեմութեան ու հնազանդութեան տեսակէտը, իբրեւ ժողովուրդի փրկութեան միակ միջոց, եւ կը հիմնաւորէին իրենց տեսութիւնը այն փաստով, որ Ազգային Պատրիարքարանէն եկած կոնդակը նոյնը կը յորդորէր. — մենայն հաւատացելոց:

Այս մահաբոյր երկընտրանքի, ինքնասպան անվճռողականութեան ըոպէներուն, աւա՛ղ, որ Տէր Եղիշէ զհնչ. Պաշտօնականը, 1895-ի կռիւներուն անմահ հերոսը, առնականութեան մարմնացումը, չկար: Ան, այնքան վաղաժամ սեւ հողն էր գլորկած*), երբ իր ներկայութիւնը հրաշքներ պիտի գործէր:

Նատիւ բէկ, որ նոյն ժամանակուան Մալաթիոյ

*) Տէր Եղիշէ պատերազմի հռչակումէն ուրբ օր առաջ վախճանած էր:

ընդհանուր ոստիկան զորաց հրամանատարն էր, կղերականութեան մեծամասնութեան հետ Մանուէլ Սանճեանը, Պոստոլ Բէշիշեանը, Սեդրաք Մոմճեանը, Սենեքերիմ Պօնճուքլեանը եւ այլ կարեւոր ազգայիններ ձերբակալեց, առաջին օրէն իսկ ենթարկելով զանոնք բանտային հոգեհան չարչարանքներու:

Խուզարկութեանց ընթացքին ոստիկանութիւնը ձեռք անցուցած էր տեղական Դաշնակցականներու անուանացանկը:

Գտնուած էր նաեւ Եղիա Թովալեանի անունը: Ասոր հետեւանքով մեր տունը ենթարկուեցաւ յանկարծակի եւ մանրակրկիտ խուզարկութեան: Ժանտարմաներ բրտօրէն կը սպառնային հօրս. «Զաւակըդ զինուորական փախստական է, պարտիս յանձնել մեզ, այլապէս վերջին օրերդ է որ կ'ապրիս»:

Կառավարութիւնը բռնի կերպով դրաւեց Սահակեան Կեդրոնական վարժարանի շէնքը եւ զօրանոցի վերածեց զայն: Այս գրաւումով 300-էն աւելի աշակերտութիւնը խոնուեցաւ Երրորդութիւն եկեղեցւոյ աղջկանց վարժարանին մէջ: Կորսուեցաւ կարեւոր դիրք մը. եւ ամենէն վտանգաւորը, զօրանոցի դատան սպառնալիքը կ'ախուսեցաւ հայոց թաղերու գլխին:

Հագար ինը հարիւր տասնը հինգ Մայիս 24-ի առաւօտն էր. նստած էի դպրոցի տեսչարանին մէջ. մեր տան խուզարկութիւնը կը չարչարէր միտքս: Ի զուր կը փորձէի ճար մը դռնել, հեռացնելու համար մահաբեր ոստիկաններու ներկայութիւնը մեր տունէն. կ'ուզէի նեցուկ հանդիսանալ հօրս, այլ եւ որեւէ գնով սփռիլ զժբախտ մայրս, որ անդա-

նիկ զաւկին կորուստը կ'ողբար արիւն-արցունքով: Դուրսը, բնութիւնը միեւնոյնն էր. օդը պարզ ու յստակ. արեւը ջերմ ու պայծառ. ծառ ու ծաղիկ գարնանային անուշ բոյրով օծուն: Ես տխուր էի ու մենաւոր. անծանօթ բեռ մը արճիճի պէս կը ճնշէր հոգիս: Պահ մը տարիքիս խենթ արիւնը կը խուժէր գլուխս, ներքին ուժը պատրաստակամութիւն կը յերշնջէր նետուելու ամէն վտանգի մէջ, նոր յոյսի մը ի խնդիր: Այլ միջոցի պակասը, ուժի անզօրութիւնը, տակաւ կը զինաթափէին իմ ներքին անորոշ, այլ ըմբոստ մղումը. ու նորէն կը թաղուէի խաւար մտածումին մէջ:

Ի՞նչ հեղձուցիւ է մտածումը պատանի հասակին. մտածումը՝ մահուան շղարշով սքողուած, մըտածումը՝ ճերմակ կտաւով պատանքուած... Յանկարծ, հեկեկանքի թախծոտ ձայն մը սարսուեցուց զիս, սթափեցայ. ցատքեցի դէպի դուռը. հոն տեսայ դպրոցի տղաներէն մին, որ հեծկտուքի մէջ խեղդուած ձայնով մը ինձ կ'ըսէր.

«Դպրոցը պաշարուած է»:

Այս անակնկալէն ցնցուած, դուրս նետուեցայ. դպրոցը ոստիկաններով պաշարուած դտայ. եւ դեռ ի՞նչ տեսնեմ. ուրիշներ սուինամերկ ներս կը խուժեն... Ներս կը խուժեն վայրագ ու կատաղի, կարծես թշնամի բանակ մը դերելու: Խեղահաս տղաք սարսափահար կը դիտեն դործողութիւնը, ու կըծկըւած անկիւնները կը սպասեն երկիւղալի հետեւանքին. պզտիկներ արցունքներու մէջ խեղդուած, «մայրի՛կ, մայրի՛կ» հեկեկալով հոս հոն կը վազվզեն, իրենց մատուղ հոգիները աղատելու ապաստարան կը փնտռեն: Մինչ այս, բոլոր դիրքերը գրաւուած էին, որեւէ զէնք կամ մարդ չփախցնելու

համար: Մանրակրկիտ խուզարկութիւնը սկսած էր: Ոստիկաններ ամբողջ դարակներն ու արկղները տանն ու վրայ ընելէ յետոյ, քար ու քանդ կ'ընէին պատերն ու սենեակներու տախտակամածը, բայց ի զուր: Նախօրօք ամէն վտանգաւոր գիրք ու թուղթ այրուած էր, կանխելու համար որեւէ անակնկալ: Երեք ժամուան ապարդիւն պրպտումներէ վերջ, երբ աւարտած էր խուզարկութիւնը, ձերբակալեցին ուսուցչական կազմը, — Պօղոս Տէր Պօղոսեան, Ալեքսի (տեպուչ), Մանուէլ Քզիրեան, Յակոբ Փափազեան, Պաշտուր Գաղմաեան եւ Գէորգ Թոփալեան. ու մինչ աշակերտութիւնը խուճապահար ու լալազին տուն կը փախէր, մեզ փոխադրեցին ոստիկանատան վերածուած լատիններու եկեղեցին, որ ունէր դպրոցի հսկայ չէնք մը ու պարտէզ մը:

Վարդերը նոր բացուած էին պարտէզին մէջ, ու կէս օրուան արեւին բարկ շողերուն տակ ջթթելով օդը կ'օծէին իրենց բոյրով ու թոյրով: Կանաչներու մէջէն մանիշակներ ամօթխած կոյսերու պէս դուրսնին ծռած, կը թաքնուէին, կարծես չտրորուելու համար. շուշանները իրենց կոյս բաժակներուն մէջ կը հիւրընկալէին բզզուն ու միշտ անհանդարտ մեղունները, որոնք զուր կը փորձէին ընտանենալ ծխածանի երփներանգ գոյներով օծուն թիթեռնիկներուն հետ: Քիչ անդին որթատունկը սարքինաներուն վրայ յաղթականօրէն տարածուած, վահանի տեղ իր լայն ու թաքմ տերեւները արեւին էր բացեր, կիզիչ տօթէն պաշտպանելու համար ողկոյղի բողբոջները: Բայց, աւաղ, որ այս բոլորին վրայ գուրգուրացող ձեռքը չկար. անոնք որբացած էին. սոխակներն էին միայն որ իրենց վշտահար դայլալով կ'երգէին բուրբին ցաւը....:

Ոստիկան մը, բիրտօրէն, ներս հրեց զիս դռնէ մը, ուր արդէն ընկերներս մտած էին: Մենեակին աջ կողմը թիկնաթոռի մը վրան նստած էր Սարը Օղլու Մուհամէտ էֆէնտի կոչուած հրէշը, որ հեզնական ու լալիւր աղնարկէ մը վերջ, հարցուց.

— «Ո՞րտեղ են դպրոցին մէջ թաղուած Հ. Յ. Դաշնակցութեան ղէնքերը. ո՞րտեղ են ձեր աշակերտներու սորվեցուցած նոյն կուսակցութեան ֆէտալիական երգերն ու գրքերը»:

— Գրքէ կամ ղէնքէ որեւէ տեղեկութիւն չունինք. մենք պարզ կարգաւ սորվեցնող ուսուցիչներ ենք, ձեր ըսածները պարզ գրպարտութիւններ են:

Կարծելով թէ վախ ազդելով կրնայ տեղեկանալ բոլոր դադտնիքներուն, հետզհետէ կը խստանար ու ոռնալով մեր երեսին.

— «Բեհաֆի՛ր կեալուրներ, չիտակը խօսեցէք. ո՞րտեղ են թաղուած ղէնքերն ու պօմպաները. զիս խաբել մի փորձէք. եթէ ոչ»... Ձեռքը ղէնքին տանելով:

— Եթէ կ'ուզէք ձեր սպառնալիքով սուտ խօսեցնել տալ, այդ ձեզ շահ մը չի բերեր, մենք ըսինք ճշմարտութիւնը, ուրիշ որեւէ տեղեկութիւն չունինք:

Այսպէս, երկար քննութիւններէ վերջ, ինքն ալ համոզուելով որ հրէշային սպառնալիքներով որեւէ արդիւնք դուրս չի գար, մեզ զատեց իրարմէ, ու ամէն մէկերնիս երեքական զինուած ոստիկաններու յանձնելով մեր տունները շրկեց խուզարկութեան համար: Եւ անոնց պատուիրեց

— «Որու տունէն որ ղէնք գտնէք, նոյն ղէնքով կոտորեցէք անոնց գլուխը, որպէսզի հասկնան թէ ի՞նչ կը նշանակէ արդարութիւնը խաբել»:

Ընկերներս տարին: Իմ հետ կար երկու ոստիկան-գինուոր եւ մէկ փողիս. այս վերջինը լաւ կը ճանչնայի, հօրս մօտիկ բարեկամ Շիւքրի Օղլու Թահիրն էր: Գիչ վերջ հասանք տուն: Ուղարկուած թիւնը սկսաւ:

Ծերունի հայրս թէեւ սարսափահար, այլ համբերութեամբ կը քաջալերէր զիս. «Մի՛ վախնար, ես բանտ կ'երթամ քու տեղդ»: Մա՛յրս, ա՛խ, դըժբախտ մայրս, որ մինչեւ այս ատեն իր անդրանիկ զաւակին Եղիային (գինուոր Կարնոյ ճակատը) կորուստը կ'ողբար, անքուն մխալով դիշեր ցերեկ, այժմ վստահ որ քիչ վերջ զիս ալ կապկպելով պիտի տանին, լո՛ւռ... արցունք թափելով քովէս չէր հեռանար: Կարծես իր տկար, այլ մայրական վրէժ-ինդիք ցատկով զինուած բազուկներով զիս պաշտպանել կ'ուզէր: Կը զգայի իր այրող արցունքներուն տաքութիւնը այտերուս վրայ: Նայուածքին մէջ խանդաղատանքը, մայրական անսահման գորովը կը շոյէր սիրտս ու հոգիս, կը պարուրէր յոյժ էութիւնս, պահ մը կը մոռնայի ամէն տարտ ու ցաւ: Մանկական սէր մը անհուն ձգտումով մը կ'ուզէր նետել զիս մայրական անուշ գիրկը, անմեղ օրերու երազով օրօրուելու համար, բայց նզովուած չարիքը ոստիկաններով մարմնացած կը ցցուէր դէմս: Վիրաւորուած կը զգայի տղամարդու ինքնասիրութիւնս ու վեհանձնութիւնս. եւ յուզումը անզօր ցատկով կը ժայթքէր աչքերէս դուրս... արցունքի կայլակներով:

Անոնք, որսկան շուներու հոտառութեամբ ու յամառութեամբ, կը շարունակէին փնտռուիլ, աւելի ճիշդ, քանդումը: Դարակներու տախտակները փետտուած էին. տան կահկարասիները նետաքուած

հոս ու հոն. ներս ու դուրս իրար անցուած էր եւ դեռ անոնք կը փորէին դետիւնները, կ'արմշտէին մօրս շրթփեղով*) ճերմկցուցած պատերը:

Երկու ժամուան քարակտումներէ վերջ խուզարկութիւնը լմնցաւ. ցաւալին հոն էր որ եղբօրս անտուկի յատակէն «Խանի երգը» գտնուած էր: Սարսուռ մը զգացի մարմնոյս մէջ. այդ թուղթի կտորը ինչպէ՞ս մոռացուած էր հօրս նախօրեայ սարքած կրակի լափիկող բոցերէն: Այնքան միամիտ չէի հաւատալու համար, որ փուղարկուները ատով մեծ գիւտ մը ըրած էին կամ նոր պիտի տեսնէին նման երգեր. բայց այն վատ նախազգացումը, որ այդ պատրուակ պիտի ծառայէր նոր փոփոխութեանց, աւամայ վախ կ'ազդէր ինծի: Սկսայ խորհիլ թէ ինչպէ՞ս դողնալով պատռելու էր այդ թուղթը: Բարեբախտաբար, երբ Թահիր իրեններով կը քննէր պատին երեսը, նոր ծեփուած տեղ մը, զէնքի պահարանը գտնողի յաւակնութեամբ, առիթէն օգտուեցայ ու արագութեամբ «թուղթը» պատռելով գըրպանս դրի, առանց որեւէ մէկուն տեսնելուն:

Վերջին ապարդիւն փորձէն վերջ, մեկնելու պահուն իր հետ տանելիք թուղթերը պրպտել սկըսաւ: Կասկածը պատեց զիս: Մինչ այդ, Թահիր բիրտօրէն պոռաց. «Կեալուրնե՛ր, գողցաք հա՞... Հիմա բերէք այդ թուղթը, եթէ ոչ ամբողջ ընտանեօք բանտ կը լեցնեմ ձեզ»:

Հայրս որ լուր չունէր պատահածէն, սպառնալիքէն սարսափահար, սկսաւ պաղատիլ. «Աստուծոյ սիրոյն, մի՛ջ տար այս նեղութիւնները ինձ. խղճա՛

*) Տեսակ մը մերմակ հոգ, որ կը գործածուի մաշկ փոփրբու անկալիմներուն մէջ:

— Ես ոեւէ տեղեկութիւն չունիմ. ձեր հարցումները ինձ անծանօթ են. շնորհակալ եմ ձեր բարեացակամութեան համար:

Այս խօսքերէս դայրացած, Ապտուլլահ ձեռքերը սեղանին զարնելով ու շեշտակի աչքիս նայելով, պոռաց.

«Քեաֆի՛ր, զի՞ս կը ծաղրես: Կը կարծե՞ս թէ ինքզինքդ տգէտ ձեւացնելով կը յաջողիս զիս խաբելը»:

Եւ խօսքը սլահակ ոստիկանին ուղղելով.

«Այս քեաֆիւրը արդարութեան տան մէջ կը յանդգնի իմ հետ խաղալ. տար զինքը «հիւրանոց» իր ընկերներուն քով, որ լաւ մը հանգստանայ»:

Լուռ էի: Հայրս որ ներկայ էր հարցաքննութեան, խորապէս գիտակից սպառնալիքի հետեւութեան, անցաւ առաջ ու պաղատադին ձայնով մը.

«Աստուծոյ սիրոյն, տարիներու քարեկամութեան սիրոյն, խնայէ՛ զաւելիս»:

Բայց ցաւը ալիք առ ալիք բարձրանալով կը խեղդէր անոր կոկորդը: Խօսելու ուժը սպառած էր. կը կթոսէին անոր ծունկերը, կը տենէի դողը, որ կը ցնցէր անոր ալեւոր հասակը: Պահ մը եւս, արդէն չոքած էր դետին...

Ականատես հօրս ծով չարչարանքին, ակռաներու կճրտումով ի գուր կ'անիծէի բախտը, աշխարհը, մարդկութիւնը: Ինչո՞ւ անգոր էի ստեղծուած: Ինչո՞ւ դայիի ատամները չունէի բզբտելու համար բոլորը, բոլորը: Չէի ուզեր նայիլ դահլիճներուն, չցուցնելու համար կատաղութեանս անգոր արցունքները. դեռ խենթ տղայ էի. կը սիրէի հպարտ կենալ ու տոկալ բոլոր չարչարանքներուն, քայց հօրս ցա-

ւը կը լափէր զիս... Նետուեցայ վրան ու վերցուցի.

«Հայրի՛կ, սիրելի հայրիկ. հերիք է, մի՛ աւաղեր արցունքներդ, հերիք է, ելի՛ր, մեղք ես դուն. ինձ համար կեանքդ մի վտանգեր. պղտիկ եղբայրներ ունիմ, զանոնք որք մի թողուր, հերի՛ք է... ելի՛ր»...:

Որչափ էր տեւած այս ողորդութիւնը, չեմ գիտեր. լսեցի Ապտուլլահին խօսքերը հօրս.

«Տար զաւակդ օր մը եւս. կարօտդ առ, ու վաղը նորէն բեր. պայմանաւ որ պիտի խոստովանի բոլոր զաղտնիքները»:

Հայրս տակաւ գտաւ իր ուժերը, ուշ ատեն վերադարձանք տուն: Նոյն օրը, հայրս մահուան ճիւղաններէն ազատելով զիս, երկրորդ անգամ ծնունդ տուաւ ինձ:

* * *

Ընդհանուր ոստիկան զօրաց հրամանատար Նատիմ բէկ քննութեան ժամանակ հին բանտարկեալներէն գոհացուցիչ պատասխան չստանալով, անոնց պատիժը կրկնապատկած էր: Նոյն ժամանակ ուսան քաղաքագլուխ Բէշիտ քէկ եւս իր կարգին խիստ հրամաններ հանեց բանտարկեալներու կամքն ու կորովը ընկճելու համար:

Նատիմ բէկ անսահման հարստութեան ու նորանոր տիրոջներու տիրանալու փառատենչութեամբ, եւ չհաւատալով իր ստորադասներուն, սկսաւ անձամբ հսկել բոլոր որոշումներու գործադրութեան վրայ:

Քանտը կառավարատան յարակից էր. առաջին մասը կը քաղկանար երկյարկանի շէնքէ մը, ուր կը բանտարկուէին համեմատաբար մեղմ յանցազործ-

ները. երկրորդ մասը կը բաղկանար մի յարկանի նկուղներէ, ուր կ'արգելափակուէին մահապարտներն ու եղեռնադործները: Հոս խռնաւորութիւնն ու զարշահոտութիւնը համազօր էին գործադրուող չարքին: Բանտին մէջէն կը հոսէր բաւական առատ ջուր մը. երկու եզերքը բարձրացող ուռիները հիւրընկալ հովանիներ էին բանտարկեալներուն:

Գիշեր Կէր. խոր լուսիւն մը կը տիրէր չորս կողմը. ծառերուն տակ մասնաւոր սլատրաստուած տեղ մը թիկնաթոռին վրայ բաղմած էր ջարդարար Նատիմ Բէկ, չըջապատուած իր չքախումբով: Յկեանս բանտարկուած թուրք ոճրագործները պատրաստ իրենց տեղը, հրամանի կը սպասէին: Ամէն բան կարգին էր: Յատուկէն պատրաստուած կրակարաններու մէջ կրակը կը ճարձատէր հրեղէն բոցերով: Հոն զետեղուած երկաթեայ ձողերը շիկացած էին: Տիղմին մէջ ժանգոտած շղթաներու դէպին քովիկը, անխնամ ձգուած էին երկոտասնեակ մը լախտեր: Համայնակուլ փաւարին մէջ պատրաստ Կէր կենդանի դժոխքը հուր երակներով: Նատիմի հրամանով շղթայակիր հալածողականներէն դուրս բերուեցաւ Տէր Մուշեղը, նոյն ժամանակուան Առաջնորդական փոխանորդը: Խղճալի էր անոր վիճակը: Դիւրսը բաց ու բոկոտն: Բարձր հասակը կը քած շղթայի ծանրութեան տակ, մոխրագոյն դէմքին վրայ արեան բիծեր, աչքերը բարի, այլ յուսահատօրէն թաղուած խոռոչներու մէջ:

— Ո՛րք թաղուած են ձեր զէնքերն ու ուռքերը, Բէշիշ: Ո՛րք պահուած Կ օսմանեան պետութիւնը կործանելու ձեր ծրագիրը: Շիտակը փօսէ՛, եթէ վ'ուզես ազատիլ. ան'ս կրակարանի բոցերը ինչպէս լափիքող են, եւ ձողերը շիկացած, գոչեց Նատիմ

Բէկ:

— Տէր իմ, ամէն ինչ կարող էք ընել. կառավարութիւնը հզօր Կ: Կս անոր դէմ արարք մը գործած չեմ: Միշտ անոր սուրի յաջողութեան համար աղօթած եմ: Ժողովուրդիս ունեցած զէնքերը հաւաքելով ձեզ յանձնեցի: Ուրիշ տեղեկութիւն չունիմ:

Դահճապետ Նատիմ Բէկ այս խօսքերէն զայրացած, ոտքի ելլելով պոռաց.

«Խայի՛ն Բէշիշ, (նենդ քահանայ), այդ հասարակ զէնքերով զիս կը խաբես. այդ քեզ չքմեղանք մը ըլլալէ աւելի ինձ ուղղուած ծաղրանք մըն է»:

Եւ հրամայեց քովիներուն, որ գործադրեն պատիժը:

Լախտի հարուածներուն տակ քահանան փրուած էր դետին. հեկեկանքի թախծոտ ձայնը, տակաւ ուժասուլառ, ալիք առ ալիք կը տարածուէր դիւշերուան խաւարին մէջ: Մահահոտ լուսիւնը աղմրկող հեծկտուքներու մէջէն անէծքի այրող խօսքեր կը բարձրանային դէպի երկինք, դէպի կարծրւած արդարութիւնը, օգնութեան աղերսով: Ի դո՛ւր: Փոխան օգնութեան, լախտի անողորմ հարուածները կ'ելլէին ու կ'իջնէին: Իսկ Նատիմի ձայնը կը գոռար.

«Ո՛րք պահուած են զէնքերը, Բէշիշ, ո՛րք պահուած են ուռքերը»:

Պատասխան չկար. հեծկտուքները տակաւ խեղդուած էին, արիւնթաթախ զոհը ուժասուլառ մարած էր: Սթափեցնելու համար ձգեցին ջուրը: Կէս ժամ վերջ, մինչ զոհը կապուած էր առուի եզերքը բարձրացող ուռենիին, ինչպէս Քրիստոս խաչափայտին, Նատիմ ճիւղաղային քրքիջով մը

ծաղրելով կը հարցնէր.

«Ֆնչպէ՞ս ես, քէշիչ. կարծեմ լախտի հարուածները բաւական հանգստացուցին քեզ. հոգ մի՛ ըներ երկրորդ անգամին աւելի կը հանգստանաս»:

Մինչ Տէր Մուշեղ ծառին շղթայուած կը մնար, Նատիմի հրամանով ներսէն նորերը կը քերուէին, ու անոր աչքերուն դիմաց կ'ենթարկուէին նոյն հոգեհան չարչարանքներուն: խոհեմութեան ու համակերպութեան ողբալի հետեւանքն էր այս: Թուրքի «ողորմածութիւնը» նոյնն էր: խաչուող զոհերը կը հաւատային, որ իրենք պէտք է տանջուին ու չարչարուին, ժողովուրդի փրկութեան համար. աւա՛ղ... որ անոնք ոչխարային միամտութեամբ չէին դիտակցեր իրենց հօտին վերապահուած գող-գողթային ահաւորութիւնը:

Խեղճ մարդիկ. երբեմն ծեծի սաստկութեան չտոկալով, կը պոռային. «Մի՛ զարնէք, Աստուծոյ սիրոյն, ամէն բան պիտի ըսենք»:

Լախտի հարուածներէն աղատելով, երբ քիչ մը ոթափէին, կը սոսկային վասակութեան ուրուականէն, ու չուզելով անմեղներու արեան պատճառ ըլլալ, կայծակի արագութեամբ կը նախընտրէին մահը:

Բայց լախտի հոգեհան հարուածները նորէն կը սկսէին...:

Ուշ գիշեր էր. դեռ չէր դադրած տաժանելի չարչարանքը: Բանտարկեալներ, իբրեւ փրկութեան միակ միջոց, խոստացան հաւաքել ժողովուրդէն մնացած զէնքերն ալ, ժամանակաւորապէս աղատելու համար մահուան ճիրաններէն:

Նատիմ բէկի հրամանով, երեք հոգի պատանդ

պահուելով, բանտարկեալները աղատ արձակուեցան:

* * *

Հաղար ինը հարիւր տասնը հինգ թուականին Մայիս քսանըվեցն էր: Սեւ տխրութիւն մը կապարի սրէս կը ճնշէր ժողովուրդի միտքն ու հոգին: Ամէն ոք օրհասական անակնկալի մը կը սպասէր:

Մեր տունը միշտ խուղարկութեան ենթակայ ըլլալուն, քաշուած էի պարտէզի մը մէջ, ու, դըլուխս առած երկու ափերուս մէջ, կը մտածէի: Ի՞նչ պիտի ըլլար իմ վախճանը. մինչեւ ե՞րբ պիտի շարունակուէր այս անստոյգ եւ հոգեհան վիճակը. մինչեւ ե՞րբ պիտի թողէի, որ ծերունի հայրս չարչարէին իմ անարժէք գոյութեան համար, եւ վերջապէս ե՞րբ պիտի դադրէր արցունքը մօրս աչքերէն: Այս հարցերու ծանրութեան տակ ընկճուած, բէն: Այս հարցերու ծանրութեան տակ ընկճուած, պահ մը կը կարծէի որ պարտէզը դժոխքի փոխուած պահ մը կը կարծէի որ պարտէզը դժոխքի փոխուած էր, ու ծառ ու ծաղիկ հոգի հրէշներու պէս կը ըստնային վառել, մոխրացնել հիւրէացած մարմինս: Յանկարծ, լուր մը սթափեցուց զիս. —

«Դպրոցին մէջ միասին ձերբակալուած ընկերներդ հանուեցան. պատերազմական ատեան, ուր տրուեցաւ անոնց մահուան վճիռը, որեւէ դադարիչ խոստովանելուն համար: Մուխամեթկ ոստիկաններ զանոնք շղթայակապ շուկայի հրապարակէն անցընելով առաջնորդեցին բանտ»:

Յնցուած այս շանթահարող լուրէն, աչքերս վեր բարձրացուցի. եւ ի՞նչ տեսնեմ. պաշարուած էի ոստիկաններէ: Եթէ ինչայի անոնց ճիրաններուն մէջ, մահը անխուսափելի էր. քանի քանի անգամներ փախած էի անոնց ձեռքէն:

Չորս զիս նայեցայ, ճամբայ մը դտնելու հա-

մար. ապարդիւն էր: Շղթան ամուր էր եւ ոստիկաններ, վստահ որ զիս ձգած են թակարդի մէջ, տակաւ կը մօտենային: Բայց փրկարար ելքը չուէր, կաթակի արագութեամբ մաղցեցայ քովս դռնուող ծառն ի վեր, անոր ճիւղերէն կախուելով ցատքեցի յարակից պատին վրայ. ոստիկան մը եւս, դրացի աչքի մէջն էի, ուր ծառերը խիտ էին անտառի մը պէս, ու դարնանային խոտերը մարդահասակ բարձր: Մոտիկաններ անակնկալ փախուստէս ապշահար, ատրճանակները ձեռքերնին ի զուր կը սպառնային զիս կեցնել վայրի պոռչտուքներով ու գեհնական հայհոյանքներով:

Յաջորդ օրը օդը շատ պարզ էր: Երկինքը ջինջ ու մաքուր: Դարձեալ նստած էի ծառի մը տակ: Արթուն կը սպասէի դիմադրուելու համար որեւէ անակնկալ: Վստահ էի թէ մօտիկը դռնուող պահականոցի ոստիկաններ զիս հանդիստ պիտի չթողէին: Հակառակ տիրող սարսափին, մարդոց դազանացած կատաղութեան, դարունը, հայերու երկրի կենսաբաշխ դարունը, դեռ կը յամառէր իր օրհնութիւնը սփռել չորս կողմ: Պողատու ծառերը իրենց դաթները ծռած էին վար, հեղ ու փոնարհ, ցորենի լեցուն ու յուռթի հասկերուն պէս: Արեւի շողերուն տակ, գմբուխի կանաչով օծուն խոտերու տերեւներուն վրայ, գիշերուան ցօղերը մարգարտահատիկներու վերածուած, կը փայլէին: Վարդն ու մեխակը իրենց բողբոջ կոկոնները լոյսին ու արեւին կը բանային իրենց բոյրն ու թոյրը տարածելով օդին մէջ: Թուփերուն տակ, շուքին մէջ մնացած մանիչակը, առաւօտուան մեղմ գեփիւռի հպումէն իր գլուխը կ'երեբցնէր — նոր հարսի պէս: Անուին եզերքը փթթող շուշանները գիրկ-գիրկ, արծաթ-

բաժակներու մէջ կը գինովցնէին ծաղիկ ծաղիկ բղղացող մեղունները: Սիրային տենչէն ուռած ու փրփրած անհանդարտ ճնճղուկները կ'ոստոտէին ճիւղէ ճիւղ, իրենց միօրինակ ու տաղտկալի ճուրջով աղմկելով հրապարակը: Անոնք իրենց սիրային արկածախնդրութեան իրրեւ անկողին՝ սաղարթախիտ ծառերու թաքուն ու դալար ոստերը ընտրած էին:

Մեր տան կտուրին տակ բոյն դնող ծիծեռնակները, որ ամէն տարի անյապաղ դարնան ողջոյնը կը բերէին, կը սուրային օդին մէջ աշնպէս արագ ու շեշտակի դարձերով, որ կարծես երկնից շանթերու հետ մրցելու փորձը կ'ընէին: Մեր թթենիի խոռոչին մէջ տարիներէ ի վեր բոյն դնող սոխակները վերադարձած էին անսխալ: Էդը թուփս նստած էր զոյգ մը՝ կապտաւուն հաւկիթներուն վրայ, կեանք ներշնչելու համար իր ունենալիք ձագուկներուն: Արուն ազատ, այլ հաւատարիմ իր սիրային ընկերոջ, կ'ոստոտէր ճիւղէ ճիւղ, աշնքա՛ն անուշ դայլալով:

Պահ մը միամիտօրէն կ'ուզէի այս քոլորին երջանկութեամբը երջանկանանալ. կ'ուզէի մոռնալ ամէն վիշտ ու ցաւ, ու բախտակից ըլլալ բնութեան այս պարզ ու անխարդախ հողիներուն:

... Լսեցի աղաղակ մը. տակաւ կանանց սրտառուչ ձայներ: Տխրութիւնը համակեց հոգիս: Բարկաճայթ հոսանք մը մարմնոյս մէջ շրջան ըրաւ: Շուտով փութացի դէպի ցանկապատը. ու տեսա՜յ հաւառը սարսափը...

Մանուկ փանձեանը, իր զաւակով, եւ Խոսրով Գէշիշեանը շղթայակապ: Սուրհամեակ ոստիկաններ ու թուրք խուժան:

Անոնք կը տարուէին Պապուխտիի դաշտը, իբր թէ թաղուած զէնքերու պահարանը ցոյց տալու: Կարճ ժամանակուան բանտային տանջանքները կը մախացուցած էին զանոնք: Պատառատուն հագուստներու մէջէն ցցուած մերկ իրաններ: Մոխրագոյն դէմքերու վրայ տեղ տեղ չորցած արեան բիծեր. խոռոչացած աչքեր, ուր փոխան կենդանութեան, մահուան ստուերը կը տիրապետէր: Գողզուած մաղեր ունէին եւ ուժասպառ ու յուսահատօրէն քալելու անկարող: Կատարեալ ուրուականներ....:

Եւ դեռ դադանացած խուժանը կը թքնէր, կը հայհոյէր յիրօրէն: Հասան որոշուած տեղը, ու երբ հոն ալ դահիճներու յոյսերը ի դերեւ ելան, աւելի կատաղած սկսան հարուածել զանոնք, ու ենթարկել աննկարագործի չարչարանքներու: Դժբախտ զոհերու օգնութեան ու բողոքի ճիչերը երկինք կը բարձրանային: Կարծես լսող Ականջը շատոնց խլացած էր...: Արիւնաշաղախ դէմքերը այնքան այլայլած էին, որ կարծես մարդկային էակներ ըլլալէ դադարած էին: Մէկը, մահուան նախօրեակին մէջ, շնչահատ ձայնով մահը կ'աղերսէր. «Անդգամնե՛ր... ի՞նչի ծնունդներ, զնդակ մը... զնդակ մը ճակտիս... վերջ տուէ՛ք կեանքիս»:

Դահիճները թքնելով անոր երեսին, կ'ոռնային.

«Մէկ զնդակը երեսուն սխարա է. դուն այդչափ չես արժեք»:

Սար ու ձոր սարսուռացնող խժղութիւններէ վերջ, յուսախար ոստիկանները, բիրտօրէն չղթան անցուցին անոնց վիզը. դաստակները երկաթէ օշակներով իրար կապելով քանտ առաջնորդեցին: Ժամ մը վերջ անոնք զնդանին խորն ֆին:

* * *

Հազար ինը հարիւր տասնը հինգ Մայիսի վերջն էր: Կառավարութիւնը որ ժողովուրդին պարագլուխները բանտ լեցուցած կը պահէր, քահանաներու հետ քանի մը ազդայիններ ազատ արձակեց, նոր զէնքեր հաւաքելու առաջադրութեամբ:

Վերջինները համախմբուած Առաջնորդարանի մէջ, դումարեցին խառն ժողով մը, որու վճիռը պարտադիր պիտի ըլլար հասարակութեան քոլոր խաւերուն: Դիմադրե՞լ, թէ ոչ զինաթափուիլ: Այս էր կենսական հարցը, որ կը ճնշէր բոլոր սրտերն ու հողիները:

Ձախ թեւը — կուսակցականներ ու համակիր — կը ջատագովէր. «Ժամանակը հասած ֆ ժողովուրդին մէջ յեղափոխութիւն արծարծելու, ու փրկադին մէջ յեղափոխութիւն արծարծելու, ու փրկադին մէջ յեղափոխութիւն արծարծելու: Պէտք է կռուելով բար կռիւի հրդեհը բռնկեցնելու: Պէտք է կռուելով մեռնիլ քան թէ զէնքերը յանձնելով թուրքին դժուրութեան ապաւինիլ»:

Գեղեցիկ ու առողջ տեսակէտ, բայց դժբախտաբար այդչափ: Արդարեւ, տիրող մթնոլորտը խիստ թունաւոր էր ու անսպաստ: Անյուսութիւնն ու անստուգութիւնը կը թազաւորէին ամենուրեք. համայնակուլ պատերազմը իր անակնկալներով երկընտրանքի առջեւ դրած էր ամէն ոք եւ ամէն համայնք: Բայց այսուամենայնիւ անոնց կը պակսէր անվեհեր վճռակոնութիւնը, կրակին մէջ նետուելու վաեմ խենթութիւնը, որ ամէն ճամարիտ յեղափոխականի ամենացայտուն դիժը պիտի ըլլայ վտանդի պահերուն:

Հեռո՛ւ, հեռո՛ւ. մեղմէ մետասաներորդ ժամու մարդարէութիւնը. զոհերուն յիշատակը անխտիր, խնկելի է ամէն հայու համար, քանի վերջինը կը

կրէ հայ արիւն ու հայ սիրտ: Բայց յեղափոխական կեանքի, դոյութեան պայքարին մէջ գործուած սր- խալը ընդունիլ՝ ոչ թէ միայն մեծագոյն ազնուութիւնն է, այլեւ յաղթական գրաւականը, որ կը խնայէ նորանոր զոհեր մեր արդէն կոտորակուած համրանքէն: Արդ, դառն իրականութիւնը այն է, որ այս ժողովին մէջ դիմադրութեան տեսակէտը պաշտպանողներուն քով կը պակսէր իրենց խօսածը դործադրելու երկաթէ վճռողականութիւնը: Անոնք, ղեռ տեսականօրէն յեղափոխականներ, վառօդի մուկին ու ծովսին մէջ թրծուած չէին: Հայու արեան Մողոքը ղեռ չէր յաղեցած ըսելու համար իր հրեղէն խօսքը:

Ժողովի աջ թեւը — կղերականներ իրենց համալիրներով — նկատի ունենալով անորոշ կացութիւնը, հաղորդակցութեանց խղումը, եւ ի լրումն ամենայնի Պատրիարքարանի յորդորագիրը, կը հակաճառէին առաջիններուն. «Մենք ամենագոր կառավարութեան դիմադրելով հաղարաւոր անմեղներու արեան պստճառ կ'ըլլանք: Կռիւր ներկայ պարագաներու մէջ ժողովուրդը ոտնակոխ ընելէ զատ, բարերար արդիւնք չ'ունենար: Խռհամութեամբ պէտք է դիմադրուենք ամէն անակնկալ, մինչեւ չարիքը մեղմանայ, մինչեւ այս նեղ օրերն ալ անցնին»: Ներկաներու մեծամասնութեամբ վերջին տեսակէտը չահեցաւ: Սկսան հաւաքել ժողովուրդի պահած զէնքերը: Ազատ ըմբռնումի տէր մարդիկ, նոյնիսկ կիներ, բռն կերպով կը հակառակէին, քահանաներու երեսն ի վեր պոռալով. «Դուք մեզ կը զինաթափէք, վաղը ինչով պիտի պաշտպանենք մեր պատիւը, մեր գոյութիւնը»:

Համակերպողները ոչ միայն կարեւորութիւն

չէին տար ժողովուրդի այս ողջմիտ բողոքին, այլ եւ կը յանդիմանէին, անսասողները կառավարութեան սպառնալիքով կը հնազանդեցնէին: Անոնք զէնքերը յանձնելուն մէջ կը գտնէին իրենց փրկութիւնը:

Մալաթիացիներու հազար ութը հարիւր ինըսունը հինգի իրիւնները վարող առնական ոգին, աւա՛ղ... անյուսօրէն խամրած էր: Սեփական ձեռքերով սեփական գերեզմանափորներ գրաւած էին հրապարակը: Մտրկութեան ոգին համատարած կը տիրապետէր. լռած էին բոլոր վսեմ խենթերը...

Քանի մը օր եւս: Եւ Մալաթիոյ հայութիւնը զինաթափ, ոչխարի հօտի էր վերածուած, ենթակայ գիշատիչ դայլերու քմահաճոյքին: Ամենէն առաջ, կրկին ձերբակալուեցան այն առաջնորդները, որ զինաթափումի մէջ կը փնտռէին իրենց եւ ժողովուրդի փրկութիւնը:

* * *

Հազար ինը հարիւր տասնը հինգի Յունիսի սկիզբն էր: Զարդարար Նատիմ բէկ իբր թէ ձեռք անցուցած էր նոր ու կարեւոր փաստաթուղթեր, եւ զանոնք թարգմանել տուած Խաչատուր Ղազիկեանի եղբօր՝ Վասակ Ախմէտին, որ 95-ի կոտորածներուն թրջացած էր եւ այժմ գարշելի մատնութիւններ կ'ընէր ի հաշիւ կառավարութեան: Այդ փաստաթուղթերու հիման վրայ Նատիմ բէկ սկսաւ նոր ու աւելի լայն ձերբակալութեանց: Քրթին չաւուշի տղան, կառապան Յովհաննէսը, որ Մքսեթ Պաղտասարեանի հետ անգնահատելի ծառայութիւն մատուցած էր զէնքի փոխադրութեան մէջ, չղթադակապ բանտարկուեցաւ:

Իթթիհատական ճիւղներու կեդրոնէն եկած

հրամանները օր ըստ օրէ կը սաստկանային: Վայրադ պաշտօնեաներու ատելութիւնն ու դադանութիւնը կը հասնէր իր դադաթնակէտին:

Նոյն գիշերը Նատիմ բէկ նստած էր բանտի մէջ ծառերու հովանիին տակ, իրեն յատուկ տեղը: Դուրս բերուեցաւ կառապան Յովհաննէսը: Ան սեփական աչքերով տեսաւ իր Գողգոթան. ահա կրակարանը, ուր շիկացած երկաթներ. անդին շղթաները եւ մարդասպաններ: Առէնքը կազմ ու պատրաստ:

Նատիմ բէկ քերտ ձայնով մը հարցուց.

«Ուլա՛ն, խնդր կեալուր, փոխադրած գէնքերդ որո՞ւ ծախեցիր. տեղերը ցոյց տուր, եթէ ոչ ազատում չկայ քեզի այս շղթաներէն»:

— Նման արարքներու մէջ գտնուած չեմ. եւ որեւէ տեղեկութիւն ալ չունիմ, յանձնուած եմ ձեռքի, ամէն բան ընելու կարող էք:

— «Ամէն բանէ տեղեկութիւն չունիմ» կեղծելով միայն պատիժդ կը կրկնապատկես: Վայրկեան առաջ խոստովանէ ամէն ինչ, քանի ուշ չէ:

— Իմ մասին ըսուածը զրպարտութիւն է: Որեւէ գաղտնիք չունիմ ձեզ հաղորդելու: Եթէ նոր հրաման մը ունիք, պատրաստ եմ դործադրելու:

Այս համարձակութենէն բարկաճայթ, Նատիմ բէկ հրամայեց.

«Զարկէ՛ք քեաֆիւրին, զարկէ՛ք անխնայ»:

Մարդասպանները որ լախտ ի ձեռին հրամանի կը սպասէին, դետին փռեցին բանտարկեալը. անհաշիւ հարուածներ տեղացին: Գերբնական ուժով մը կը տոկար ան անօրինակ տանջանքին: Լախտի հարուածները իրենց սաստկութեամբ կարծես կ'աւելցընէին դիմադրութիւնն ու տոկալու ոյժը: Իսկ անոր

հոգին խելագար կատաղութեամբ կը լեցուէր դէպի դահիճները: Ակամայ սարսուռի ճիչեր կը տարածուէին բանտի բոլոր խորշերուն մէջ, մինչեւ անքուն հերթի սպասող կալանաւորները, որոնց աչքին առջեւ, մութին մէջ մահուան ստուերը կը փլրտար, ա՛յնպէս դաժան, ա՛յնպէս դժխեմ: Դահիճներ ի տես հերոսի աննկուն կամքին ու ոգիին, պահ մը ապշած էին: Նատիմ բէկ մօտենալով իր դռնին, սկսաւ թրքալայել շողոքորթութեան:

— Կառապան, շիտալը խօսէ, կը մեղքնամ քեզ. դուն քաջ ես ու տոկուն. խոստովանէ ամէն ինչ որ դիտես, որպէսզի քեզ ընտանեացդ գիրկը վերադարձնեմ:

Կալանաւորը, քիչ մը սթափած, ինքնամփոփուեցաւ ու պատասխանեց.

— Վատ մը չեմ չարչարանքներէ վախնալու համար. կը նախընտրեմ մեռնիլ, քան մատնութեամբ ողջ մնալ. քու ճիրաններուդ մէջն եմ, ամէն բան ընելու կարող ես:

Այս խօսքերը դեռ չաւարտած, Նատիմ բէկ զըսուլըւած կատաղութեամբ ոտքի ելաւ.

«Մէլուն կեալուր, ինչպէ՞ս կը համարձակիս իմ ներկայութեանս փօսիլ, կտրէ՛ ձայնդ»: Ու քովիններուն դառնալով.

«Ենթարկեցէ՛ք ամենախիստ չարչարանքին որ կրնաք»:

Հրամանը կատարուեցաւ: Կրակարանէն հանուած շիկացած ձողերով սկսան այրել կալանաւորի ոտքերը: Մարդկային մարմնի ճենճերահոտ մուկն ու ծովսը կը քարճրանար երկինք, կարծես ողորմութիւն հայցելու...:

Զոհը այլեւս իր սիրելիները տեսնելու հնարա-

ւորութենէն յուսահատ, ու գեհենային տանջանքներէն սլարտասած, անդօր ցասումով, վերջին խօսքերը կը թոթովէր.

«Զարկէ՛ք, զարկէ՛ք ճակտիս, ալ չեմ վախնար. հայորդիներ ձեզ կը թողում վերջին կտակս. վրէ՛ժս... վրէ՛ժս... վրէ՛ժս...»:

Տարաբախտ բանտարկեալը արդէն ուշաթափուած էր, երբ Նատիմի հրամանով զինք փոխադրեցին դնտան:

Դահնապետը յուսահատ իր ակնկալութիւններուն մէջ, Վճիռը տուած էր: Նոյն գիշերը մարդասպաններ բանտարկեալը շղթայակապ փոխադրեցին քաղաքէն երեք ժամ հեռու «Քըրք Կէօզ» կոչուած տեղը: Այս տեղէն կ'անցնէր Թոխմա գետը: Ու մինչ բոլորը անվեհեր կառապանի ազատազրման կը սպասէին, նոր լուր մը, նոր յոյս մը ունենալու համար, ան իր կռնակէն կապուած քարի ծանրութեան տակ կը սուզուէր ջուրին յատակը, միանգամ ընդմիջտ ազատուելով այրուած, խոշտանգուած մարմնոյն ծով ցաւերէն...:

ԲԱՆՏ ԹԷ ՍՊԱՆԴԱՆՈՑ

Զինաթափումի դործողութիւններէն վերջ բռնութիւնը համատարած էր: Դժբախտ ժողովուրդը ամէն կողմէ իր յոյսը կտրած անտէր, անգլուխ, նորանոր անկականկաներու կը սպասէր:

Կղերականներ, կուսակցական պարագլուխներ եւ կարեւոր թուով վաճառականներ բանտի շղթաներուն տակ կը տառապէին: Հաղորդակցութիւնը խստադուրդրած էր. ոչ ոք գիտէր թէ քաղաքէն դուրս ինչե՛ր կը կատարուէին^{*}): Ձերբակալութիւնները օրը օրին աւելի կը խստանային, ստանալով լայն համեմատութիւն: Արիւնդուշտ Նատիմ բէկ անողորձօրէն կը դործադրէր իթթիհատական հայաջինջ ծրագիրը:

* * *

Գիշեր էր: Փրկինքը մթադնած, խաւարը կը տիրէր չորս կողմ: Հեծող բուեր իրենց ահազեցիկ վայուններով կ'աղմկէին փոքր ու ճնշող բութիւնը, երկլուղ եւ զարհուրանք աղղելով անտէր հայութեան: Մամիկները ծռած քամակներով, խորշոմած ճակատներով ու կթոտ ծունկերով, իրենց շուրջ հաւաքած հարս աղջիկներ, տխուր ու սեւ գուշակութիւններ կ'ընէին, մեր մատաղ հոգիները ահ ու սարսափ համակելով: Անոնց խօսքը, անոնց վճի-

^{*}) Նոյն ժամանակ գաղթականութեան հսկայ կարաւաններ կ'անցնէին քաղաքէն հազիւ ժամ մը հեռաւորութեամբ:

ուր, հրամայողականօրէն ենթարկող էր եւ անառարկելի:

Սմէն տուն սարսափի ունէր եւ սուգ: Բանտին մէջ չարիքը մարմնացած էր: Տանջանքի ժամ մը դարձեալ հասած էր: Հոն, թիկնաթոռի մը վրան, քաղմած էր նենդամիտ Նատիմ բէկ, շրջապատուած իր մեղսակիցներով: Դուրս բերուեցաւ Տէր Մուշեղը իր խցիկէն:

— Լսէ՛ զէշիշ. այսօր քու քննութեան վերջին օրն է. եւ կեանքիդ վերջին օրը: Եթէ կ'ուզես չսատկիլ, շիտակը խօսէ՛. ո՞ւրտեղ են թաղուած ձեր կուսակցութիւններու ուսմբերն ու զէնքերը, որոնցմով օսմանեան կառավարութիւնը պիտի կործանէիք: Պատասխանէ՛ շիտակ եւ ուղիղ. այլապէս կը կրկնեմ այսօր վերջին օրդ է:

Այս խօսքերուն վրայ քահանան արդէն իսկ ողջ ողջ մեռած՝ հազիւ կըրցաւ թոթով ձայնով մը պատասխանել.

— Տէր իմ, ժողովուրդին բոլոր զէնքերը հաւաքելով յանձնեցի ձեզի. դուք քաջ գիտէք որ հաւատարիմ դռնուեցայ հանդէպ ձեզ եւ կառավարութեան: Եթէ ունենայի ուրիշ տեղեկութիւն մը, կ'երդնում աւետարանով որ կը հաղորդէի. իմ մարմինս ձերն է. ձեր խղճին եւ կարեկցութեան կ'ապաւինիմ:

Աղերսանքի այս խղճալի խօսքերը հազիւ վերջացած, դահիճներ լախտի հարուածներուն տակ գետին փռեցին զայն: Ոմանք կրակարանէն երկաթի շիշեր քաշելով, դժբախտ կղերականին ոտքերը կը խանձէին. ուրիշներ՝ դիւային քրքիջներով անոր մօրուքը կը փետտէին. իսկ դահճապետ Նատիմը քարէ արձանի պէս կը դիտէր ոճիրը:

Պահ մը վերջ բանտարկեալին հառաչանքները խեղդուեցան, իր անդամները ուժասպառ՝ պարտուեցան ջղային դալարումներէ: Գլխի ճեղքուածքներէն ծորող արիւնը ներկած էր ամբողջ մարմինը. ակունքները տեղացող հարուածներէն ջախջախուած էին. շրթունքները կ'երերային: Քահանան մահաւերձի վերջին հռիւրնով իր դահիճները կ'անխօսէր:

Յաջորդ առաւօտ մինչ անտէր ժողովուրդը իր քահանայի վերադարձին կը սպասէր, կառավարութեան ցեխի կառքը դիակ մը կը փոխադրէր, Ինտէրէի լերան առջեւ պատրաստուած փոս մը լեցնելու...:

Այսպէս մեռաւ Մալաթիոյ առաջնորդական փոխանորդ Տէր Մուշեղ քահանան, որ կը հաւատար խոհեմութեամբ ու հնազանդութեամբ իր հօտը փրկելէ մոնղոլ թուրքի երախէն:

* * *

Ոճիրին յաջորդ օրն էր. բանտին մէջ մահ կը հոտէր. բոլոր կալանաւորները անզօր ու անյոյս, սոսկումով կը սպասէին իրենց անստոյգ վախճանին...:

Գիւերային քննութեան ժամը հասաւ. Նատիմի հրամանով դուրս բերուեցաւ Տէր Գրիգոր քահանայ Թաշճեանը: Բոկոտն էր ու գլխաբաց. անոր մոխրադոյն դէմքը մահուան փոր տխրութիւնը կ'արտայայտէր: Նատիմ բէկ յանկարծ պոռալով անոր երեսին.

«Բէշիշ, անշուշտ դիտես թէ ուր յրկեցի երէց ընկերդ: Եթէ դուն ալ հոն երթալ չես փափաքիր, շիտակը խօսէ. ո՞ւր թաղուած է ձեր զէնքերու պահեստը. այն զէնքերուն՝ որոնցմով թուրք պիտի ջարդէիք»:

Քահանան հաստատ ու անայլայլ պատասխանեց.

— Ի դուր մի յոգնիք: Ես որեւէ բան չեմ գիտեր: Ձեր սպառնալիքներէն չեմ վախնար, հաշտուած եմ ճակատագրիս, աւելի շուտ, մահուանս հետ: Ըրէք, ինչ որ կը կամենաք:

Այսքան յանդգնութիւն անսպասելի էր ու անհանդուրժելի բոլոր դահիճներուն համար: Նատիւմ բէկ զայրացած, աքացիով քահանան գետին փռելէ վերջ, հրամայեց որ շուտ վերջացնեն անոր գործը: Ժամուան մը դժոխային տանջանքներէ վերջ իր կենդանութեան՝ մահուան հետ հաշտուող քահանան՝ մահը դրկած էր: Իր խոշտանգուած անճանաչելի մարմինը նոյն ցեխի կառքով կը փոխադրուէր աւագ ընկերոջ քով, ննջելու համար յաւիտենական քունը:

Ոճիրը, օր ըստ օրէ ընդհանրանալով սովորական դրաղում մը կը դառնար մարդասպաններուն: Այնպէս որ քանի մը օրուան ընթացքին կղերականութեան մեծամասնութիւնը չարաչար սպաննուած էր:

Այժմ կարգը կուսակցական պարագլուխներուն եկած էր: Նատիւմ բէկ դժգոհ ցարդ ձեռք բերած արդիւնքէն, տանջելու նորանոր միջոցներ կ'ը փորձէր, իր զոհերէն նոր գաղտնիքներ կորզելու համար:

Քննութեան կարգը Մանրէկ Խանձեանին էր:

Դահլիճը. — Գիտեմ թէ Դաշնակցութեան ատենապետն ես. այս հաստատած եմ սեփական ստորագրութիւններովդ. որեւէ գաղտնիք պահելով չես կրնար փութափել. փաստաթուղթեր ունիմ ձեռքիս տակ. ո՞րտեղ են ձեր զէնքերու պահարանները: Երբեքնում Գուրանով ու մեր ամենակարող մարդարէնով, որ ձեռքէս չես կրնար ազատիլ: Որեւէ յոյս

մի սնուցաներ, եթէ պիտի կեղծես իրականութիւնը:

Կալանաւորը, որ տանսը հինգ օրուան բանտարկութեան հոգեհան չարչարանքներէն արդէն կմախացած էր, հաղիւ լսելի ձայնով մը պատասխանեց.

— Գիտցածներս նախօրօք հաղորդած ու ղէնքերս յանձնած եմ: Սպառնալիքով սուտ չեմ խօսիր: Շղթայուած եմ եւ դուք կարող էք ամէն ինչ ընել, միայն մէկ փնդրանք ունիմ, այն է, շուտ մահացուցէ՛ք զիս...:

Արդարեւ, ան տոկալու անկարող էր այլեւս, փոքր ցնցում մը մեծ ցաւ կը պատճառէր լախտի հարուածներու տակ ջախջախուած ու կապուտացած մարմնոյն:

Բայց Նատիւմ տեղի տուող հրէշներէն չէր. անոր խիղճը շատոնց քարացած էր լսելու որեւէ աղերսանք: Ծեծի սաստկութեան տակ զոհը անզգայ փռուած էր գետին, երբ նոր հրամանով դուրս բերուեցաւ անոր զաւակը Յովհաննէս Խանձեանը: Նատիւմ, իր զոհերու մարմինը փոշտանդելէ վերջ նենգօրէն, կ'ուղէր ընկճել նաեւ անոնց հոգիները: Եւ ի՞նչ աւելի ազդու, քան զաւակի գանակոծումը հօր աչքերուն առջեւ:

— Ելլան ետիւրուսո՞ւ (իժի ձագ), կը տեսնե՞ս հօրդ վիճակը. նայէ՛, ուրախութենէն այլայլած է. դիւի ճեղքուածքներէն հոսող արիւնը անշուշտ զինքը կը զսլացնէ. եթէ գիտցածդ չխոստովանիս, պիտի ենթարկուիս նոյն վիճակին. պատասխանէ՛, ո՞ր թաղած է հայրդ ձեր գէնքերը:

Երիտասարդ կալանաւորը անճանաչելի դարձած հօր տեսքէն՝ շանթաւար լուռ էր...: Արեան կատաղի յորձանք մը շրջան կ'ընէր անոր մարմնոյն

մէջ. չղթաներու տակ պրկուած անգոր ցասումը կը դողար անոր շրթներուն: Եթէ աղատ թողէին զինք դէթ հեղ մը, կը մտածէր, վայրագ կատաղութեամբ յարձակիլ դահիճին վրայ, սուր ու մահացու ժանիքները խրել անոր անդգայ սրտին, ու պոկել դուրս փրցնել թոքերը: Ի՞նչ փոյթ, եթէ ճիւղաներ՝ մսերը քաղելով զինքն ալ սպաննէին, կը քաւէր որ ինք լուծէր իր վրէժը...

Երկրորդ, երրորդ անգամ հարցում: Ու նորէն լռութիւն...: Զուսպ ու կատաղի լռութիւն մը, որ այնքան փոստուն էր, ու ինքն իր մէջ յաղթական շրջափայտ պրկուած բոլոր հոգիներուն:

Նատիւմ բէկի կոշտ ձայնը սակայն փոքեց լռութիւնը:

— Զարկէ՛ք, մինչեւ որ խօսի, մինչեւ որ կքի, մահանայ ձեր հարուածներուն տակ:

Ու լախտի հարուածները կարկուտի պէս տեղացին զոհի մարմնոյն վրայ, անխնայ: Թախծոս հեկեկանք մը լսուեցաւ: Ծաղիկ հասակին խոշտանդը ող երիտասարդը, ծեծի սաստկութեան տակ տակաւ պարտասած, հօրը օգնութիւնը կ'աղերսէր: Մինչեւ այդ անդգայ փրուած հայրը, յանկարծ, վերջին ու գերմարդկային ճիգով մը, նետուեցաւ զաւկին վրայ, պարտուելով անոր մարմնին, ողջագուրեց զայն: Պահ մը հեծկլտունքները լռեցին: Համբուրեց անոր արիւնահոս ճակատն ու այտերը, այրող կարօտով: Զղային պրկումով մը ուժգին ցնցուեցան անոնց անդամները, ու տակաւ դետին տարածուեցան ուժասպառ: Լուռ էին: Ծեծը դադրեցուցին: Նատիւմ պատեհ առիթ սեպելով, կը փորձէր աքացիներով սթափեցնել զանոնք, զաղտնիքներ կորզելու համար: Բայց անոնք լուռ էին ու ան-

շարժ: Երջանիկ մահը տեւականացուցած էր անոնց գերկընդխառնումը...

* * *

Յունիս հինգն էր: Հայոց թաղերու մէջ տարածուեցաւ այն չարագուշակ լուրը, թէ դեղագործ խոսրոյ Գէշիչեան բանտի տանջանքներէն ազատելու համար թոյն խմելով անձնասպան եղած է: Ժողովուրդը սուգով համակուեցաւ: Անոր կորուստով բոլորը կ'ողբային կարող հոետորի, առաջնորդ կուսակցականի մահը: Բայց շուտով պարզուեցաւ իրականութիւնը, որ ան թէեւ թոյն ընդունած, բայց մեռած չէր: Միամիտ ու միշտ հաւատաւոր ժողովուրդը բանտի դեհներէն անտեղեակ, կարծես քաւարարութիւն ստացաւ այս ապաքինումով, առանց դիտակցելու այն դժոխային տանջանքներու, որ վերապահուած էին իր սիրելի զաւկին:

Նոյն դիշերը Նատիւմ բէկ պարտականութեան դրուխն էր իր մեղսակիցներով: Արտակարգ բան մը կար անոր կեցուածքին մէջ: Դէմքը խոժոռ ու դժնետեսիլ էր, ժանիքները ահաւոր: Նայուածքը նենդ ու արեան ծարաւի, հրամայեց որ դուրս բերին իր «բարեկամ» դեղագործ Գէշիչեանը:

— Պ. Դեղագործ, հին օրերու բարեկամութեան սիրոյն կ'ուզեմ քու հետդ մեղմ վարուիլ, բայց, պէտք է շիտակ պատասխանես հարցումներուս, որեւէ անախոթութեան տեղի չտալու համար: Նախ, ինչո՞ւ առիթ ձեր զէնքերը. յետոյ, ո՞րտեղ պահած էք զանոնք, եւ ինչո՞ւ կը յամառիք չյանձնել կառավարութեան:

Խ. Գէշիչեան, որ բանտի խցիկէն ականատես եղած էր իր ընկերներու խոշտանգումին, լաւ կը ճանչնար իր «բարեկամին» նենդութիւնը, ու գիտա-

կից էր իր ահաւոր վիճակին, պատուեց շողոքորթութեան քողը հաղաւորողին երեսէն, ու կարծես մահը փութացնելու համար պատասխանեց կա'րճ ու կտրո'ւկ:

— Քու «բարեկամութիւնդ» միայն լայն օրերու համար էր: Մենք ժողովուրդը զինեցինք ինքնապաշտպանութեան համար, ինչպէս որ դուք զինած էք թուրքն ու քիւրտը: Բայց այժմ մենք զինաթափ եղած ենք: Ժողովուրդը ձեր խօսքին հաւատալով իր զէնքերը յանձնեց կառավարութեան, իսկ դուք նենգամիտօրէն դաւեցիք: Կը կրկնեմ. այժմ զինաթափուած ենք. ըրէք ինչ որ կ'ուզէք:

Նստիմ այս անսպասելի ու յանդուգն պատասխանէն կատաղած՝

— «Ունը՞ր կեալուր», կը մոռնա՞ս որ շղթայուած ես ու իմ կալանաւորը. կը մոռնա՞ս որ քու կեանքիդ թելը իմ հրամանէն կախուած է. նշան մը, մէկ խօսք մը, եւ դուն կը խորտակուիս, կը փշրուիս. կ'անգիտանա՞ս ընկերներուդ. ճակատագիրը. պատասխանէ՛, բայց, զգուշացիր բարկութենէս քանի ուշ չէ:

— Հարցումներուդ պատասխանեցի՝ չաղիդ եւ ճշգրիտ: Ընկերներուս տմարդօրէն եւ դաւադրաբար խռտանգուիլը գիտեմ: Կը զգամ շղթաներու ծանրութիւնը բազուկներուս վրայ. բայց դուն ճիւղաղային բոլոր հնարքներովդ անգոր ես շղթայել հոգիս: Քու չարչարանքներէդ չեմ վախնար. ժողովուրդի անտէր վիճակն է որ հոգիս կ'արիւնէ. աւա՛ղ... ո՛ւշ է...:

Նստիմի բարկաճայթ հրամանը գործի մղեց բոլոր դահիճները, որոնք պահ մը ապշած էին բան-

տարկեալի խրոխտ կեցուածքէն: Մերկացուցին, չիկացած երկաթով խանձեցին անոր մարմինը, աքցաններով փետտեցին եղունգները: Բայց դահճապետը չհասաւ իր նպատակին. Փոխան աղերսանքի, դոհի ըմբոստ հողին մահամերձի գալարումներուն մէջ իսկ անէծքներ կը տեղար իր գլխուն, անոր կըրակոտ խօսքերը թունաւոր ալաքներու պէս կը մըխըրճուէին իր սրտին: Անոնց մարմնոյն տիրանալէ վերջ, ինչո՞ւ, ինչո՞ւ չէր կրնար ընկճել ու տիրանալ նաեւ հողիներուն... Եւ այս «ինչո՞ւն» օձի պէս կը խայթէր ճիւղին եսասիրութիւնը:

Պէտք էր վերջ տալ իրեն ուղղուած անգոր, այլ ցասկոտ, վիրաւորող խօսքերուն: Պէտք էր լռեցնել, լռեցնել որեւէ շրթունք, թէկուզ մահուան նախօրեակին, որ կ'արհամարհէր իր ամենակարող ետք: Ան հրամայեց որ սուինահարեն զայն: Քիչ վերջ դոհը լուած էր առ յաւէտ: Երկշեղփ սուինի հարուածները ճեղքած էին անոր ճակատը, փշրուած ակռաները դամուած էին լեզուին ու քիմքին, դէմքը պատրոտած ու արիւնաշաղախ, մարմինը յօշոտուած էր թրքայատուկ բարբարոսութեամբ: Յաջորդ առաւօտ պաշտօնափոխուած ցեխի կառքը ճոնչալով ու համբօրէն կը փոխադրէր անճանաչելի դիակ մը:

* * *

Յունիս եօթին նոր ու ցաւառիթ լուր մը ցնցեց օրհասական անակնկալի սպասող ժողովուրդը: Թըխածոյ ու նենգամիտ յերիւրանք մը, լստ որուն, ոստիկանութիւնը խուզարկութեանց ընթացքին ձեռք անցուցած էր փաստաթուղթ մը հետեւեալ բովանդակութեամբ. «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան գործօն անդամներէն Կարապետ Պաշա-

տուրեան իր տրամադրութեան տակ ունի հինդ հարիւր զոյգ ոստիկանական հադուստ: Զինուած հայեր, ծախուած համազգեստով, իրր ոստիկան բաց դալով, պիտի դրաւեն կառավարութիւնը եւ բանտը»:

Սմէնքը անհամբեր կը սպասէին չարագուշակ լուրի տխուր հետեւանքներուն: Խնդրոյ ենթակայ զոհը վաղուց ձերբակալուած, բանտի շղթաներուն տակ կը քաւէր իր անանուն մեղքերը. ան դիտէր որ ինք պիտի ըլլար քառութեան նոխազը. ազատելու որեւէ յոյս, որեւէ սին խարկանք չունէր. հաստատ դիտակցութիւնը ունէր իր ճակատագրին, աւելի չուտ իր մահուան: Եւ այդ օրը չուշացաւ:

Մութ գիշերին մէջ Նատիմի չքախումբը դրաւած էր իրեն յատուկ տեղը: Սուլնամերիկ ոստիկաններ դուրս բերին Կարապետ Պաշտուրեանը, յանդուան յեղափոխականը, որ, հակառակ իր կրած տառապանքին, դեռ կը պահէր խրոխտ ու առնական կեցուածքը: Ոստիկանապետը, բրտութեամբ որեւէ դադտնիք կորզելու գործելակերպին մէջ պարտըւած, թրքաբարոյ կեղծաւորութեամբ հարցուց.

— «Գիտեմ ու լսած եմ քու քաջութեանդ մասին. ինձ ըսած են որ դուն Մալաթիոյ հայութեան գործօն ֆէտայիներէն մէկն ես. հաւատացած եմ որ ֆէտայիները սուտ չեն խօսիր: Զեռքիս տակ փաստաթուղթեր ունիմ, որոնք կը հաստատեն, որ քու անձնական տրամադրութեանդ տակ ունիս հինդ հարիւր զոյգ ոստիկանական համազգեստ: Հաւատա՛ խօսքիս, որ եթէ զանոնք յանձնես, քեզ պիտի վերադարձնեմ ընտանեացդ գիրկը: Տե՛ս, մայրդ, կինդ ու դաւակներդ կը սպասեն դուրսի կողմը, քեզ տուն տանելու համար: Արդ, քու կեանքիդ ու ըն-

տանեացդ սիրոյն խոստովանէ՛ ինչ որ գիտես»:

Արդարեւ, դահճապետը բանտարկեալին հոգեկան տանջանքներ տալով գաղտնիք կորզելու համար, բերել տուած էր անոր ընտանիքը, որոնք վանդակորմի դուրսի կողմը կը սպասէին անհամբեր, իրենց սրտահատորի ազատման:

Միւրելիներու առաջին նայուածքը անակնկալ ցաւ պատճառեց զոհին: Արեան տաք հոսանք մը կայծակի արագութեամբ շրջան ըրաւ մարմնոյն մէջ: Պահ մը մոռցաւ կալանաւորի ահաւոր վիճակը: Միւրելիներու այնքան անո՛ւշ, այնքան մտերի՛մ աղերսանքները ե՛տ, դէպի կեանք կը կանչէին զինք, մահուան եզրէն: Բնական կեանքի թովչանքը, անդիմադրելիօրէն կը գիւթէր անոր նայուածքը: Երջանիկ անցեալի անվերադարձ յիշատակները, վարդադոյն ու ոսկեղէն անուրջներու նման կը տողանցէին աչքերուն առջեւէն: Հայրենական տունը, միշտ ծխացող օճախը, շէն ու ճոխ սեղանը, խնկաթոյր ծաղիկները, պարտէզի սաղարթախիտ ծառերը, կարկաչահոս աղբիւրը, շողակաթ լուսինը, աստղազարդ երկինքը, բոլորը, բոլորը ձայն ու խօսք առած՝ ե՛տ կը կանչէին զինք մահուան եզրէն: Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ մեռնիլ աննպատակ, երբ բնութիւնը լայն է ու անպարփակ: Պատասխա՞ն. — ճիւղի դժնետեսիլ դէմքը սթաիեցուց զինք, սեւ քող մը պատեց ամբողջ անցեալը իր աչքերէն, վերիշէց իր որոշումը:

— Շա՛տ ուշ է հաւատալու համար չողովիչ բառերուդ ու կեղծ խոստովաներուդ: Նենգօրէն զրպարտելու պէտքը չունիս, յադեցնելու համար արեան ծարաւդ: Ստիպեցին որ հաւատամ խօսքերուդ ու ենթարկուեցայ այս վիճակին: Հիմա չա՛տ

ուչ է : Կալանաւորդ եմ : Ըրէ՛ ինչ որ կ'ոգես :

Նատիմ բէկ, հակառակ իր որոշումին, խիստ ա-
նարգումած զգալով, կատաղութեան փրփուրը բեր-
նին՝ ոռնա՛ց... հրամայեց .

— «Անհաւատ հայ, դեռ կը յանդգնի՞ս շարու-
նակել հայհոյանքներդ . մահուան ժամերդ համըր-
ւած են» :

— Ես մեռած էի այն օրէն, երբ դէնքս յանձնե-
լով ճիրաններուդ մէջ ինկայ, ի դուր են սպառնա-
լիքներդ : Հաշտուած եմ ճակատագրիս հետ : Խրէ՛
դաշոյնդ կրծքիս, պատուէ՛ սիրտս, ես վախ չունիմ :
Բայց գիտցիր, որ իմ մահով հայութիւնը չի մեռ-
նիր, մենք կուտանք անխուսափելի տուրքը արեան
մողոքին, բայց մեր ցեղը պիտի ազատագրուի, պի-
տի ազատագրուի ձեր վատթար լուծէն, վերջա-
պէ՛ս :

Բանտարկեալի խօսքերը հազիւ վերջացած էին,
եբբ գանկին ընդունած լախտի ուժգին հարուած մը
գետին փռեց զայն ուշաթափ : Նատիմ բէկ քաղցած
վազրի կատաղութեամբ չոքեցաւ զոհին վրայ, սե-
փական դաշոյնով կտրեց անոր գլուխը, յագեցնելու
արեան ծարաւը :

Անոր հրամանով նոյն գիշերը սրախողխող ըս-
պաննուցան Սենեքերիմ Պօնճուքեան, Սեդրաք
Մոմճեան, Գէորգ Արսլանեան, Գրիգոր Զիւլէլէկ-
եան, Միհրան Թիւթէլեան, Պօղոս Տէր Պօղոսեան
(Ակնցի), Մանուէլ Քզիրեան, Սիմոն Ուլուհաճեան
եւ Նշան Ախլապեան :

Ոստիկանութիւնը տեսնելով որ ժողովրդեան
քով ալլելու գէնք չէ մնացած ու հարցաքննութեամբ
սպանութիւնները երկար ժամանակ կ'առնեն, փո-

խեց գործելակերպը : Կալանաւորներու խուցերը
պէտք է պարպէին նորերուն տեղ բանալու համար,
ու կացինը մուտք գործեց բանտին մէջ : Յաջորդ օ-
րը կացինահար սպաննուեցան Յակոբ Հաւթուկ-
եան, Մքսիթ Պաղտասարեան, Գրիգոր Արքայեան,
Յակոբ Փափագեան, Խաչատուր Գազմաեան, Պօղոս
Առաքելեան, Ստեփան Պէննէեան, Ստեփան Փափագ-
եան, եւ այսպէս յաջորդաբար ամէն գիշեր :

* * *

Յունիս տասնըհինգին արդէն կուսակցական
պարագլուխները, կղերականները եւ քիչ թէ շատ
աչքառու դէմքերը սրախողխող ու կացինահար ըս-
պաննուած էին : Ժողովուրդը դայլերու գիշատիչ
քմայքին ձգուած ոչխարներու հօտին կը նմանէր :

Կառավարութիւնը ինչ ինչ նկատումներով դեռ
ազատ թողած էր հայ կաթոլիկներու առաջնորդ Գե-
րապածառ Միքայէլ Եպիսկոպոս Խաչատուրեանը .
ան թէեւ քանիցս տարուած էր կառավարչին մօտ,
բայց արգելափակուած չէր իբր անվնաս մէկը :

Յունիս տասնըհինգին ձերբակալեցին զայն, այն
պատրուակով որ «կառավարութիւնը զինքը Խար-
բերդի կուսակալին քով պիտի զրկէ բանտարկեալ-
ներու ազատագրման հրամանը բերելու համար» :
Միամիտ ու անտէր ժողովուրդը ասոր ալ հաւա-
տաց : Նոյն գիշերը սակայն, Խրիկ Օղլու Ապտուլ-
լահ ձեռակալ քննութիւններէ վերջ, կանչեց ոս-
տիկանները... հրահանգեց .

— «Վեհափառը տարէք Դաշնակ Ֆէտայինե-
րոնք քով, ազատ ժամանակ տուէք տեսակցելու . ա-
պա առաջնորդեցէք հոս» :

Ու դառնալով կղերականին .

— «Մինչեւ ձեր վերադարձը այդ աղամանդակու խաչը իմ քով ձգեցէք, որպէսզի որեւէ անասորժութիւն չսպառահի»:

Ծերունին անոր շնական կեղծաւորութենէն եւ մասամբ ալ անստոյգ վիճակէն թելադրուած, յանձնեց զայն: Քիչ վերջ ոստիկան-հեծելազօրաց ախոռատունն էին, շրջապատուած արիւնդուշտ մարդասպաններով: Արդահատելի էր կղերականին վիճակը: Ան երբեք, երբեք չէր ակնկալեր հասնիլ այս ստորնաքարչ օրին: Ոմանք լիտիօրէն կը թքնէին իր ալեւոր մաղերուն, ուրիշներ խաչ մը ձգած գետինը, կը ստիպէին որ կոխկոտէ զայն: Սինլըորներ կը հայհոյէին եւ՛ Աստուծոյն եւ՛ Քրիստոսին, եւ՛ խաչին, եւ՛ աւետարանին: Բայց ծերունազարդ Սաչատուրեան համբերութեամբ կը տանէր այս բոլորը, անշուշտ մտաբերելով Մեծ Սաչեցեալին մեծ խօսքերը. «Տէր, թող գոցա, զի ո՛չ դիտեն զինք գործեն»: Յանկարծ, իւղոտած պարան մը ձգեցին անոր վզին: Ծերունին ի զուր կ'անիծէր զանոնք թէ՛ ի՞նչպէս կը յանդգնին այսպէս շնականօրէն խաղալ իրեն հետ. ու կը սպառնար կառավարիչին բողոքել այս անլուր արարքի մասին: Բայց անուժ սպառնալիքը լոկ դիւային քրքիջներ կ'առաջացնէր մարդասպաններու մէջ: Ու պարանը աւելի ու աւելի կը սեղմէր իր կոկորդը: Հրացայտ աչքերը կը մթաղնէին, արիւնը դուրս կը խուժէր ռունգերէն, ու տակաւ ուժասպառ կը փռուէր գետին, մինչ պրկուած չուանը յաւատ կ'անշնչացնէր զայն...:

Հաւատաւոր ժողովուրդը երկա՛ր սպասեց Գերապայծառ Սաչատուրեանի դարձին. մինչ անոր խոչտանդուած մարմինը կը հանգչէր ինտերէի լեռան կողքին:

Ն Ա Խ Ճ Ի Ր Ն Ե Ր

(1915 - 1918)

ԱՅՐ ՄԱՐԴՈՅ ԲՆԱԶՆՁՈՒՄ

Հազար ինը հարիւր տասնըհինգ, Յունիսի քրտանն էր: Կառավարութեան գործելակերպը փոխուած էր: Ձերբակալութեանց միջոցին այլեւս խտրութիւն չէին դնէր ո՛չ հարուստի, ո՛չ աղքատի, ո՛չ ուսանալի, ո՛չ տգէտի, ո՛չ պղտիկի եւ ո՛չ ալ մեծի: Ով որ հայ էր՝ կը կապուէր եւ բանտը կ'առաջնորդէր ոստիկաններէն: Ի զուր անցան ոմանց պատճառաբանած յարանուանական չքմեղանքները: Մահուան գերանդին խտրութիւն չէր դնէր ո՛չ կաթոլիկի, ո՛չ բողոքականի, ո՛չ շաքաթապահի եւ ո՛չ ալ լուսաւորչականի, կը բաւէ որ հայ էին: Համատարած սպանդի երկիւղը Դամոկլեան սուրբի սրէս դաժան, կախուած էր ժողովրդեան գլխին:

Նատիմ բէկ տեսնելով բանտ լեցուած հայերու բազմութիւնը, այն եղրակացութեան եկաւ, որ անկարելի է մէկիկ մէկիկ սպաննելով անոնց վերջը բերել, կամ առնուազն երկար ժամանակի կարօտ է: Ասիկա երբեք իրեն հաշույն չէր դար: Քանի առաջին հարուածին տակ զոհը անգլուխ էր եւ չլմած, պէտք էր արագօրէն շարունակել սպանդը, պէտք էր հարուածել անխնայ, առանց ինքնամփոփման միջոց կամ պատեհութիւն տալու անոր:

Ու սպանդի դործի արագացման համար ան գու-

մարեց յատուկ ժողով մը, կարեւոր անձերու եւ կառավարական պատասխանատու պաշտօնեաներու ներկայութեան: Որոշումը պարզ էր եւ մէկին: Բոլոր թուրք եւ քիւրտ մարդասպանները եւ ամէն կարգի յանցաւորները, որ մինչեւ այդ բանտարկւեալ լաւ էին, ազատ պիտի արձակուէին: Զարգարար Մուհամմէտ բէկ անոնցմէ պիտի կազմէր «կամաւորական բանակ մը» իր հրամանատարութեան տակ, ստանձնելով մեծ սպանդի շուտափոյթ գործադրումը:

Մուհամմէտ բէկ բնիկ Կարսցի էր, միջհասակ, թխադոյն, թրքալայել մօրուքով, ցցուն աչտերով, բոսորադոյն ու միշտ շարժուն աչքերով: Տարիքը քառասունը անց, մասնագէտ-մարդասպան: Հայրը՝ Հաչիմ բէկ, մեծ համբաւ ունէր ամբողջ չորրորդ բանակին մէջ, Խարբերդէն մինչեւ Սեբաստիա, Կարինէն մինչեւ Պիթլիս ու Կարս:

Ան քանիցս վարած էր կուսակալութեան պաշտօն զանազան նահանգներու մէջ: Իրեն ենթակայ հայերը կողոպտելով դիզած էր մեծ հարստութիւն: Մասնակցած էր ռուս-թրքական պատերազմին: Կարսի անկումէն վերջ մահացու մեղք համաքելով «Մոսկով կեպուրի» լուծին ենթարկուիլ, դադրած էր Մալաթիա: Կարճ ժամանակի մէջ ծանօթանալով թուրք ազնուականներէն Հաճի Ապտուլլահի հետ, իր անդրանիկ զաւկին Մուհամմէտ բէկի կնութեան առած էր անոր միակ դուստրը, Խատիճէ հանրմը: Հաճի Ապտուլլահի մահէն վերջ տիրացած էր անոր հողային հարստութեան: Հաչիմ բէկ Մալաթիոյ ներկայացուցիչն էր Պոլսոյ Երեսփոխանական Ժողովին մէջ, Մալաթիոյ Մէսհուրանի անդամ: Մուլի իթթիհատական էր: Թուրք ժողովուրդը անոր մէջ

կը գտնէր ջերմեռանդ հաւատացեալը եւ մեծ հայրենասէրը: Տեղական միւթէսարըֆէն սկսեալ, բոլոր պատասխանատու պաշտօնեաները, որեւէ հարցի լաւագոյն լուծման համար անոր խորհուրդին կը դիմէին:

Հաչիմ բէկ բարձրահասակ էր ու յաղթանդամ: Քալուածքը ծանր ու կշռող: Տարիքը եօթանասունը անց, բայց դեռ ուժեղ ու ամուր: Զինասպիտակ մօրուքին վրայ լայնանիստ քիթ, խոշոր ու թափանցող աչքեր, լայն ճակատ, խօսուածքը դանդաղ, բայց հրամայողականօրէն ենթարկող: Հաչիմ բէկը արտաքինէն դատողը երբե՛ք, երբե՛ք չէր կրնար թափանցել անոր ներքին հրէշին:

Պորհրդաժողովին յաջորդ օրն էր: Թուրք բանտարկեալները ազատ արձակուած էին կառավարատան բակին մէջ: Մուհամմէտ բէկ իբրեւ հրամանատար, բարձր ձայնով կը քարոզէր.

— «Է՛յ Միւսլիմաններ, արդար դատաստանի ժամը հասած է: Ելլալըմ Պալատներու, Փաթիհ Մուհամմէտներու, Քանուի Սիւլէյմաններու աշարհադղորդ յաղթանակներով պանծացող վաթանը կո՛չ կ'ընէ քաջերուդ, որպէսզի իր ծոցին մէջ վրիտացող որդերը մաքրէք: Դուք չէ՞ք տեսներ որ անհաւատները կը պղծեն մեր սրբութիւնը, մեր կրօնը, մեր հաւատքը: Այսօրուրնէ սկսեալ ազատ էք, այլեւս ձեզի համար բանտարկութիւն չկայ: Մերկացուցէ՛ք ձեր սուրերը, եւ դործածեցէ՛ք հայրենիքի պաշտպանութեան: Եղէ՛ք յանդուգն ու անխնայ: Օճին մեծն ու պղտիկը չ'ըլլար, ջարդեցէ՛ք հաւասար: Մարգարէն պիտի ներէ ձեր հին յանցանքները, եթէ մաքրէք հայրենիքը անհաւատներէն»:

Ամբոխը գերազրգուած էր: Բանտարկեալները իրենց եղած խոստումէն ու արեան հեռանկարէն գազանացած էին: Իմամը կատարեց թաղաւորի արեւշատութեան մաղթանքներ: Ապա Մուհամմէտ բէկի հրամանով բոլորին բաշխուեցաւ զէնք ու փամփուշտ: Տխուղոսաւոր մարդասպաններու սրբագործուած բանակը շուկայի հրապարակին մէջ յաղթական պտոյտէ մը վերջ հաստատուեցաւ հայոց Մայր եկեղեցիի մօտիկը կառուցուած խոշոր խանի մը մէջ:

Հայոց թաղերու մէջ չարիքը կրկնապատկուեցաւ: Նորազատ բանտարկեալներ սանձարձակօրէն կը գործէին ամէն շնականութիւն: Կը կողոպտէին, կը բռնաբարէին անհաշիւ ու անպատասանատու: Անոնց համար հայոց ինչքն ու կեանքը աւարի հըսկայ մթերանոց մըն էր, եւ իրենք տէր ու տիրական, ազատ, կատարելու իրենց ընտրանքը ըստ հաճոյս: Ո՞վ կրնար համարձակութիւնը ունենալ պաշտպանուելու, ո՞վ կրնար խուսափիլ չարիքէն, անոնք փորձառու մարդասպաններ էին, մարդախոշոյներ...: Վայրագութեանց մէջ եղակի տեղ կը գրաւէին Ատմալ օլլի Մուհամմէտ, Պահրըլի Ահմէտ եւ թէք Աթլը կոչուած հրէշները:

Ձերբակալութիւնները գլած անցած էին ամէն չափ ու սահման: Խտրութիւն չէին դնէր կուսակցականի ու չէզոքի, կաթոլիկի ու լուսաւորչականի, խելացի ու անգէտի միջեւ, բանտ կը լեցնէին 15-էն 90 տարեկանները, կը բաւէ որ այր մարդ էին:

Յունիս 18-ին մեր տունը նորէն պաշարեցին, փախուստի ճամբայ չկար: Մայրս դիւ թաքցուց բուխերիկին մէջ: Ձերբակալեցին հայրս՝ Յակոբ

Թուիալեանը, եղբայրս՝ Խորէն Թուիալեանը ու տաւրին անվերադարձ...:

Յունիսի վերջը ժողովրդեան երկու-երրորդը ձերբակալուած էր: Հաղար հինգ հարիւր մալաթիացի գործաւորներ կ'աշխատէին «Ամէլէ Թապուրին» մէջ Մալաթիայէն Խարբերդ խճուղիներու շինութեան համար: Մօտաւորապէս 150 գործաւոր-արհեստաւորներ*) կ'աշխատէին Ինտէրէի լեռան ջուրը զօրանոցին առջեւ բերելու:

Նատիմ բէկ իր նպատակին հասած էր: Թուրք մարդասպաններու ազատ արձակման առաջին գիշերն իսկ, երեք հարիւր հայ կալանաւորներ տարուեցան Իմտէրէի Ղարլըխը: Անոնց հազուատները կողոպտուած էին: Հինգական շարքի վրայ եւ թեւերը իրար շղթայուած. յետոյ հասն ու երկար պարան մը առաջին շարքէն մինչեւ վերջին հինգեակը իրար կ'օղակէր ապահովութեան համար: Ի՞նչ փոյթ թէ կալանաւորները բանտի տանջանքներէն կմախացած, կենդանի մեռեալներու վերածուած էին: Կէս գիշերին հասած էին որոշուած վայրը: Խումբը կանգ առաւ Ղարլըխէն հինգ վայրկեան հեռաւորութեան վրայ:

Մեռելային լուծիւն: Ոչ իսկ կենդանի շարժում մը: Բոլորը համակերպած իրենց ճակատագրին, կը սպասէին ահեղ վերջաւորութեան: Լուսնի աղօտ լոյսին տակ անոնք աւելի կը նմանէին պատանքուած ուրուականներու:

Յանկարծ, սուլիչի սուր ու ոլորուն ձայն մը կայծակի պէս ահօսեց մահաբեր լուծիւնը: Պաղ սարսուռ մը շրջան ըրաւ կալանաւորներու մարմ-

*) Վերջը այս թիւը կրկնապատկուեցաւ:

նոյն մէջ: Բոլորին դաւկացած, անարիւն դէմքերը իրարու նայեցան: Շրթունքները պրկուած էին, դամուած էին արտասանելու համար որեւէ բառ կամ խօսք: Բայց լուծիւնը աւելի խօսուն էր, աւելի արտայայտիչ ու յուզումնալի, քան խօսական արտայայտութիւնը: Աչքերը կարգացին իրար մէջ անսահման վիշտ ու տառապանք, սիրելիներու մէջ ու կարօտ, ու աստուածային ներողամտութեամբ հրաժեշտ տուին իրարու՝ գրկելու համար ցանկալի մահը, որ յաւիտենական քունով վերջ պիտի տար իրենց ծով ցաւին ու տառապանքին:

Սուլիշը կրկնուեցաւ: Սուսերամերկ ոստիկաններ անջատեցին առաջին տասնեակը խումբէն: Լո՛ււ համակերպութեամբ հասան Ղարլըխի*) եղբիւն: Պահրեցի Ահմէտի մահաբեր ձայնը գոռալից, որ ծունկի չոքին: Ու դահիճներու դաշոյնները արեամբ ներկուեցան: Զոհերը, ոմանց գլուխները անջատուած մարմնէն, ոմանք դեռ կիսամեռ, նետուեցան խոր փոսին մէջ: Սուլիշի մահասարսուռ ձայնը կրկնուեցաւ, մինչեւ որ վերջացաւ գիշերային ըսպանդը...:

Յաջորդ առաւօտ, երբ արշալոյսի շողերը փարատած էին գիշերուան սեւ խաւարը. խոր տնքոցներ, մահուան հոնդիւններ, կը լսուէին, համայնական գերեզմանէն: Կիսախողխող իրաններ դեռ կը ցնցուէին արեան ճապաղիւքներու մէջ:

Յուլիս մէկի, երկուքի եւ երեքի գիշերները շարունակուեցաւ զանգուածային սպանդը թաշ թէփէի անդունդներու եւ Վարի Քաղաքի «Ղարլըխներուն» մէջ: Բանտին մէջ լայն տեղ բացուած էր: Այ-

*) Ամառուան համար ձիւնի պահարան:

նուհետեւ ցերեկները ինչ համեմատութեամբ որ լեցումէր, գիշերները նոյն համեմատութեամբ կը դատարկուէր բանտը:

* * *

Մարաթիայէն հինգ-վեց ժամ հեռաւորութեամբ Զիֆթլիկ եւ Մամուքան կոչուած վայրերուն մէջ կը գործէին հազար հինգ հարիւր գործաւորներ խճուղիներու շինութեան համար: Անոնց իբրեւ սնունդ կը տրուէր օրական սեւ սոմիւն*) մը: Ոչ մէկ վճարում: Մաքրութեան ոչ մէկ հոգածութիւն. աւելի ճիշդ, անոնք զրկուած էին բոլոր հնարաւորութենէ, որ գէթ կարենային ինքզինքնին մաքուր պահել, կանխելու համար առաջացող հիւանդութիւնները: Առաւօտ, արեւի ծագման հետ ընդոստ, գործի կը լծուէին... մտրակի հարուածներուն տակ: Անօթի՞ էին կամ ծարաւ, յոգնա՞ծ էին կամ հիւանդ, այդ փոյթ չէր, պէտք էր գործէին, պէտք էր գործէին մտրակի շաչիւնին և սուլինի խոշտանգումներէն խուսափելու համար: Կէս օրին երեսուն վայրկեան դադար, կրծելու չոր սոմիւնները: Բայց աւաղախառն այդ անիծուած հացը կը ծամէին, կը ծամէին վարչէր իջներ, պատառը կարծես կը մեծնար ու կը մեծնար բերաններուն մէջ, կուլ ջէին կրնար տալ: Հապիւ շունչ առած, նդովուած սուլիշը կը սուլէր. քաղցած ստամոքսներով դարձեալ պէտք է լծուէին գործի, մինչեւ արեւի մայրամուտը, մինչեւ փրկարար խաւարը:

Արեւի կիզիչ տօթին տակ երկու ամսուան աշխատանքը հիւծած, մաշեցուցած էր յաղթ հասակ-

*) Սեւ ու կլոր հաց մը, որուն մէջ այնքան ինքու ու աւազ կայ, որքան ցորեն:

ները, գեղանի գործաւորներուն դէմքերը: Գաղա-
նացած ոստիկաններու մտրակի հարուածներուն
տակ, անոնք, միջնադարեան ճորտերու նման, քար
ու հող կը կրէին չալակով: Ողբալի վեր պատկերը:
Արեւախանձ դէմքեր, խոռոչացած անուշ աչքեր,
կքած կորացած քամակներ, կթոտած, դողդոջուն
սրունքներ: Դատապարտուած էին տաժանակիր աշ-
խատութեան: Բայց դեռ հեռաւոր յոյս մը տանելի
կը դարձնէր անոնց այս դժոխային պայմանները:
Կեանքը, ապրելու յոյսը, աշխարհը անուշ էր, խի
քաժանութիւն դժնդակ: Անոնք, հայ աշխարհի դժ-
բախտ դաւակները, աղօտ յոյսը ունէին որ իրենց
ծով աշխատանքին, արիւն քրտինքին փոխարէն,
պիտի վերադարձուէին հայրենի տունները, ընտանի-
քի գրկին մէջ առնելու համար իրենց խոնջէնքը: Ա-
նոնք դեռ կը հաւատային, որ պիտի հասնին, պիտի
հասնին հայրենի տաքուկ օճախին ու սրտահառու-
ներուն, մոռնալու համար ամէն վիշտ ու ցաւ, ամէն
տառապանք: Անոնք աւա՛ղ... դեռ կը յուսային ճի-
ւաղ թուրքին մէջ գտնել բարութեան ու գթութեան
նշոյլ մը:

Յունիս հինգին, անակնկալ հրամանով մը, բո-
լոր գործաւորները լեցուցին մզկիթին մը մէջ, որ
դադրած էր աղօթատեղի ըլլալէ: Մինչեւ այդ,
դուրսը, բաց երկնքին տակ, կը պառկէին դիշերնե-
րը: Ի՞նչ փոփոխութիւն եղած էր: Ի՞նչ վեր նախա-
կը այս նոր կարգադրութեան: Անոնք հարցեր էին,
որ միջաւանջի պէս կը տանջէին բոլորի սրտերն ու
հոգիները, առանց դժացուցիչ եզրակացութեան մը
յանդելու: Երիտասարդներ ի դո՛ւր կը բոլորուէին
տարիքաւորներու շուրջը, յոյսի մը, եւքի մը ի
խնդիր: Մթնոլորտին մէջ թեւածող հրէշային ոյժ

մը, կարծես փականք դրած էր բոլորի շրթունքնե-
րուն: Բան մը կար մութ ու սարսաղադէցիկ, բան
մը սեւ ու ահաւոր. այսպէս կը զգային բոլորը, բայց
անոյժ էին, անզօր էին արտայայտելու այդ բա-
նը...:

Օրուան հոգեկան աշխատանքէն յոգնած ու
ձանձրացած, անոնք ինչո՞ւ չէին քնանար, կաղ-
դուրելու իրենց ջարդուած ոսկորները, առնելու
տաժանակիր աշխատանքին խոնջէնքը: Զէ՞ որ ար-
շալոյսին ոստիկաններու աքցիներէն ընդոստ, վեր
պիտի կենային շարունակելու դրաստի աշխատան-
քը:

Անակնկալ կարգադրութիւնը թունաւորած վեր
բոլորին սրտերը: Սեւ խաւարին մէջ դաշոյնի շեղ-
բեր կը փայլիլէին, մահուան ուրուականը կը խլը-
տար, ա՛յնպէս դաժան, այնպէս ահաղդեցիկ: Մի՞-
թէ կարելի էր պառկիլ ու քնանալ, երբ լուծիւնը
այնպէս դաժանօրէն խօսուն վեր, եւ բոլորը իրարու
աչքերուն մէջ կը կարգային մեծ սարսափը:

Յանկարծ, խուլ աղմուկ մը, խմբական քայլ-
ուածքի դոփիւնը ցնցեց բոլորը: Մզկիթին շուրջը
սրաղ շարժումներ տեղի կ'ունենային: Եւ ինչ որ
բերտ ձայն մը, երկշեղք սուրի մը պէս կտրուկ,
հրամաններ կ'արձակէր: Պահ մը եւս. մզկիթը պա-
շարուած էր: Զօրաւոր ճնշումին տակ, հինաւոր
դուռը ճոնչալէն ետ շրջեցաւ ծխնիներուն վրայ: Ու
Մուհամմէտ բէկի արիւնարբու չէքէմբը*) ներս
խուժեցին գէնքի շահիւնով: Անոնք գինուած էին
դերմանական մաուզերներով, տասնոց հրացաննե-

*) Բանտէն ազատ արձակուած մարդասպաննե-
րը:

րով ու դաշոյններով: Անդէն ու յողնաբեկ դործաւորներու բանակը կարծես շանթահար, լո՛ւռ ու անշարժ էր, ինչպէս ոչխարի հօտը սպանդանոցին մէջ: Մահուան սպառնալիքը մոխիր էր ցանած բոլորի դալուկ դէմքերուն: Անոնք աւելի կը նմանէին գերեզմանէն հանուած ուրուականներու, քան կենդանի էակներու:

«Պատրա՛ստ. բոլորդ պիտի երթաք Եփրատի եզերքը «օրախ» քաղելու համար», դռուաց Պահրըցի Ահմէտի բիրտ ձայնը:

Ու հրամայեց ընկերներուն, որ դործի սկսին: Դրան երկու կողմը զոյգ չէթէներ տասնոց-ատըճանակներու փողերը զոհերուն ուղղած, պահակ կեցած էին, զէնքի սպառնալիքով դործադրել տալու դահճապետի հրամանները: Ուրիշներ դործաւորներու դաստակները երկաթէ կապանքներով իրար կը շղթայէին նախ քան անոնց դռնէն անցնելը:

Առաջին եւ երկրորդ տասնեակներու մեկնումէն հազիւ հինգ վայրկեան անց, համազարկի դղրողին մը արձագանդեց մղկիթին մէջ, որուն յաջորդեց երկրորդ մը, աւելի որոտացող ու սարսուղ դեցիկ: Այժմ անորոշ բան չկար, յոյսի ամենախափուսիկ նշոյլներն իսկ մահացան: Միշտ յուսացող ու ենթարկուող հոգիները նոր փոփոխութիւն վր կրեցին: Ու անխօս համաձայնութեամբ, յամառութեամբ մերժեցին ենթարկուիլ տրուած հրամաններուն: «Պիտի մեռցնեն... թող հոս մեռցնեն, քայլ մը իսկ չենք առներ»:

Եւ դժբախտ, կմախացած դործաւորները քայլ մը չառին: Մաշոյնները արեամբ ներկուեցան պատ-ժելով անաստողները. սուրները կուրծքերու մէջ

մխուեցան, բայց չկրցին խորտակել անդէն զոհերու կամքը:

Մուհամմէտ բէկ, կատղած ցուցադրուած յամառութենէն, հրամայեց որ կրակեն: Դռնէն ու պատուհաններէն տեղացող գնդակի տարափը դղրեացող ամբողջ մղկիթը: Մակծկուած, կիսամեռ մարմիններ ջղաճիգ գալարումներով մխուեցան գետին... դիզուեցան իրարու վրայ:

«Կրա՛կ, անդադար կրակ», դռուաց խապոտ ձայնը մութին մէջէն: Ու արագահարուածները կրակ փսխեցին տա՛, տա՛, տա՛, տա՛, տա՛, տա՛...

Կանգուն մարդ չմնաց: Վիրաւորներ գլուխը կտրուած հաւերու նման, ցատքեցին հոս հոն, մինչեւ նոր գնդակներ ծակծկեցին իրենց մարմինը, ու անշարժ փուռեցան գետին: Բոլորի արիւնը շաղուեցաւ իրար: Բոլորի մարմինները գրկեցին իրար: Արեան բաղնիք էր: Երկրային դժոխք: Կիսամեռներու դալարումները տակաւ կը հանգչէին, մահուան աղետնալի հոգիները կը փեղդոսէին արեան մէջ, ու դահիճները կը քրքջային:

Յաջորդ օր Մուհամմէտ բէկ իր չէթէներով փութաց Եփրատի եզերքը, ուր կ'աշխատէին հինգ հարիւր դործաւորներ, նոյնպէս կամուրջներու եւ խճուղիներու շինութեան: Եփրատը որ կը հոսէր Իւզոդլի թուրք-քրդական գիւղին պոջիւնէն, Մալաթիայէն ունէր ութ ժամ հեռաւորութիւն: Գարնան մակընթացութեան տակաւ յաջորդած էր տեղատրուութիւնը, յորձանուտ ալիքները հասած էին իրենց մայրամուտին — ծովը: Պղտոր ջուրերէն մերկացած ափերը, սակայն, երեսան հանած էին ահաւոր դաղտնիքը Եփրատին: Ան, կարծես այլեւս անգոր կրելու իր ծոցին մէջ այնքան արիւն ու ոճիր,

սլարտասածի սէս ափի աւաղներուն յանձնած էր խոշտանդուած դիակները մարդէակներու: Աւաղներուն վրայ, ու միջօրէի կիզիչ տօթին տակ, տե՛ս, հոս՝ դիտարկուած էին մարմինները հայ շինականներուն, հոգ՝ բռնաբարուած դիակը հայ կոյսին, հոն՝ ջախջախուած գանկը հայ մօր ու մանուկին. ու կմտնէին, կմտնէին անվերջ, ամբողջ երկայնքին....:

Հոս աշխատող ցաւատանջ գործաւորները, ամէն բան կը տեսնէին, ամէն ինչ կը դպային, ու ըստ պահանջի տարուելիք ոչխարներու տխուր ճակատադրականութեամբ, յուսահատօրէն կը սպասէին իրենց օրհասական մահուան: Տիրող դժոխային սպառնալիքներու մէջ կեանքը դարձած էր անխմայտ: Աւելին. անտանելի բեռ մը:

Արդարեւ, անոնք դոյզն տեղեկութիւն չունէին թէ ի՞նչ էլ՝ անցնէր ու կը դառնար քաղաքին մէջ, ուր անտէր թողած էին ծերունի մայրեր, նորապսակ հարսեր, ու կաթնաթոյր զաւակներ: Մեռած էր թէ ողջ իրենց ճամբան կը սպասէին: Ի՞նչ դժնդակ էր օրուան մը ճանապարհով սիրելիներէ ու սրտահատորներէ բաժնուիլը, մանաւանդ վատրիկ մը չունենալը: Եւ յետոյ անսնունդ, ամիսներու տաժանակիր աշխատանքը հալած մաշեցուցած էր անգամ անոնց ոսկորները: Այս ամենէն վերջ, երբ սեփական աչքերով կը տեսնէին Եփրատի ալիքներուն հետ թաւալող ուշակորոյս մարմինները պնթիւ գոհերու, կեանքը կը փոխուէր փաշելութեան, լուռ տանջանքի:

Այն իրիկունը, բոլոր գործաւորները լեցուած էին սխալաշէն վախի մը մէջ: Բոլորը անհանգիստ էին ու վրդովուած. բոլորի շրթունքներուն վրայ

չչուկ մը կար. արդեօք ի՞նչ եղաւ ճակատագիրը իրենցմէ բաժնուած խումբին, որ չէթէներ ցերեկը տարեր էին անծանօթ ուղղութեամբ: Բոլորը սենեակներու անկիւնները խմբուած, կը խօսէին վիշտերէ, կը խօսէին անվերջ:

Անոնք հիմա դտան իրենց հանգիստը. մենք ալ շուտով կը հասնինք հոն, — կը խօսէր տարեց մը, — հաշտուեցէք ձեր ճակատագրին հետ, աշխարհի չարիքն է մեր բաժինը:

— Ի՞նչպէս թէ դտան իրենց հանգիստը, — հետաքրքիր կը հարցնէր հազիւ տասնը ութը դարուններ բոլորած երիտասարդ մը, — մեզ համար հանգիստ կայ....:

Ան դեռ շատ պատանի էր ու անմեղ՝ գիտակցելու իր վիճակի դառնութիւնը, ըմբռնելու տարեց գործաւորի խօսքերուն կապարէ ծանրութիւնը:

— Հանգիստ մը կայ, որ ոչ ոք կրնայ վրդովել, — կ'աւելցնէր տարեց գործաւորը, — հանգիստ մը, որ տեւական է. յաւիտենական: Այս աշխարհը մեղաւոր է ու անցողական, այս կեանքի վայելքները սուտ են ու վաղանցիկ, վա՛յ անոնց որ ցոփ կեանք կը վարեն, զեխութեան ու անբարոյականութեան մէջ թաղուած են, հազար վայ անոնց, որ ո՛ր ճիր կը գործեն, անմեղ արիւն կը թափեն:

Տարեցաւոր գործաւորի հաւատաւոր խօսքերը հատ հատ կը հնչէին օդին մէջ, ինչպէս ժամուն կոշնակին ղողանջները դիւղի երեկոյեան մթնշաղին մէջ:

— Այն Աստուածը, որ մեզ ստեղծեր է, եթէ բարի է ու ճշմարիտ, ինչո՞ւ աշխարհի վիշտն ու ցաւն է հաներ մեզ բաժին, — նորէն մէջ մտաւ ան-

հանդիստ, եռուն երիտասարդը, — մենք հաւասար ստեղծուածներ չե՞նք, մենք հարադատ չե՞նք:

— Մի՛, մի՛ հայհոյէք, սաստեց տարեցաւորը: Աստուած ներողամիտ է եւ ամենակարող. Ան խրտրութիւն չի դներ իր զաւակներուն միջեւ, մեր ճակատադէրն է սեւ, պէտք է համբերութեամբ տանինք, Աստուծոյ կամքը այսպէս է կամեցեր մեզ. այս աշխարհը սուտ է ու վաղանցիկ, հանդերձեալ մը կայ որ յաւիտենական է:

Անկիւնը ծալապատիկ նստող դործաւորը, որ նոյն օրը եւ առաջներն բոլորին ծանօթ էր իր տեւական լռութեամբ, յանկարծ շտկուեցաւ, աջ բռնուեցըր ուժգին ցնցեց օդին մէջ. ու չրթունքները՝ ներքին զայրոյթէն դողդողադին՝ արտասանեցին այնքան ատեն զսպուած արդար ցասումի այրող խօսքերը.

— Հերի՛ք է, ալ հերի՛ք է վաղալիք եղաք կոյր բախտին ու մարդոց կողմէ սրբապղծուած, եղծանուած հաւատքին:

Բոլորը անակնկալօրէն չմած, ու ողջ մարմնով աչք ու ականջ կտրած մտիկ կ'ընէին այս լռակեացի ցասկոտ խօսքերը. կարծես անոր սրտի ցաւէն թէ զայրոյթէն կափկափող շրթունքներէն փրկութեան հրեշտակը կը պատգամէր:

— Հերի՛ք է կուրօրէն աղօթեցինք ու յուսացինք: Մեր մամերու ծունկի չոքած տեղերը եկեղեցւոյ սալերը փոսացան. մեր տատերու շրթունքներէն եկեղեցւոյ քարերը մաշեցան, սուրը դրինք մէկ կողմ, խաչը բարձրացուցինք, աղօթեցինք, աղօթեցինք դարեր շարունակ, քայց այդ մեզ չփրկեց. պատահեցաւ ահաւորը. եւ մեր աղօթած եկեղեցւոյ սալերը ներկուեցան մեր արեամբ, մեր համբուրած

քարերով փշրուեցան մեր դանկերը. խաչերը ջախջախուեցան, աւետարանները սրբապղծուեցան, ու մենք ողբալիօրէն, կուրօրէն նորէն աղօթեցինք: Աստուած աչք տուած է տեսնելու, ականջ՝ լսելու եւ ձեռք ու ատամ՝ սրաշտպանուելու: Աստուած երբեք երբեք չէ տուած իրաւունք մարդուն, փողփողելու իր նմանները: Անէ՛ծք անոնց որ Աստուծոյ պատգամը կուրօրէն խեղաթիւրեցին. անէ՛ծք անոնց որ ստրկացուցին մեզ: Ալ հերի՛ք է. հասած ենք դերեզմանի եղրին, պատանքներս շալակած՝ մենք փրեցինք մեր փոսերը, քանդեցէ՛ք, քանդեցէ՛ք կոյր հաւատքը, որ ստրկացուցեր է ձեր սիրտն ու հոգին, չղթայ է դրեր ձեր մտքին ու լեզուին: Գերազոյն իմացականութիւնն է ինքը Աստուածը, եւ ձեր խիղճը՝ ձեր ճշմարիտ դատաւորը: Այս աշխարհն է եւ ձեր արքայութիւնը եւ ձեր զգոյթը...:

Աստուած ներողամիտ է եւ օղնական, խաչականքելով ընդմիջեց տարեցաւորը:

— Այո՛, Աստուած ներողամիտ է, եւ կ'օգնէ անոնց որոնք, կ'օգնեն իրենք իրենց, գլխեն օգնել իրենք իրենց, Աստուծոյ պատգամն է որ բարի ըլլաք ձեզ բարի կամեցողին, եւ պատժէք չարը, որպէսզի արդարութիւնը յաղթանակէ, որպէսզի աշխարհը ոճրադործներու որջ մը չդառնայ: «Ակն ընդ ական, եւ ատամն ընդ ատաման». այս էր միակ փրկարար պատգամը թուրքին հետ ապրիլ կարենալու համար. մենք չգործադրեցինք դայն, եւ թուրքը մեր ձեռքերով փորել տուաւ մեր գերեզմանները, ուր պիտի թաղուինք, պիտի թաղուինք աւա՛ղ... աննպատակ:

Այս խօսքերը հազիւ վերջացած էին, յանկարծ, հինաւորաց դուռը ճոնչալէն ետ շրջեցաւ ժանդոտած ծխնինքուն վրայ, ներս խուժեցին մինչեւ

ակումները գինուած Մուհամմէտ բէկի չէթէները: Դուրսը, խաւարին մէջ, ահեղ ձայն մը հրամաններ կ'արձակէր դիրքեր գրաւելու համար, ու շարժուող խումբերու դռիւնը կ'աղմկէր գիշերային լուսթիւնը: Գրաւումը յանկարծական ու շմեցուցիչ էր, անյոյս դործաւորները անշարժ էին, ու կարծես քարացած՝ իրենց տեղերը: Առաջին շարքի վրայ էր այն սենեակը, ուր խմբուած կը փոսակցէին վերոյիշեալ բանուորները:

— «Երկերկու կարգի շարուեցէք, մեկնելու համար», գոռաց Պահրընի Ահմէտը խռպոտ ձայնով մը:

Ան կատարած էր թակարդը ինկած զոհին վրայ յարձակող վազրի մը նման. դաժան դէմքին վրայ կը ցոլար խօսած խօսքերուն վճռականութիւնը. աչքերը արնագոյն էին ու անհանգիստ, նման՝ ձմրան փոթորկոտ օրերու քաղցած դայլերուն:

— «Չէ՞ք լսեր, կեալուրներ, երկ-երկու շարուեցէք, մեկնելու համար», կրկնուեցաւ հրամանը:

Տարեց դործաւորը քանի մը քայլ առաջանալով, խոնարհաբար հարցուց.

— «Ո՞ր տարիք մեր ընկերները, անոնցմէ մէկը ցոյց տուէ՞ք մեզի, եւ մենք սիրով կը կատարենք ձեր հրամանները»:

— «Քեաֆի՛ր կեալուր, դեռ կը յանդգնի՞ս այդպէս համարձակ խօսիլ, չե՞ս գիտեր որ այսօր վերջին օրդ է»:

Այս խօսքերը հազիւ վերջացած, յանկարծակիօրէն, տապալրի ուժգին հարուած մը իջաւ տարեց դործաւորի գլխուն, ու ան լուռ... դետին փռուեցաւ մեռած, գանկը երկուքի ճեղքուած: Մահուան սարսուռը, ելեքտրական հոսանքի մը պէս շրջան ըրաւ կալանաւորներու կմախացած մարմնոյն մէջ:

Դժոխային ոճիրը ցնցեց անոնց ողջ էութիւնը: Անխօս, մեռելային, լուռ իրարանցում մը տեղի ունեցաւ: Ու մինչ բոլորը ետ ետ կը քաշուէին, լռակեաց դործաւորը մէկդի հրելով զինք արդիւողները, առաջ խոյացաւ, ան մերկացուցած էր վեցհարուածը, որ երկար ամիսներ այնքան գուրգուրանքով իր մարմնոյն վրայ պահած էր: Կրակեց հինգ անգամ, վեցերորդ զնդակով պայթեցուց իր գանկը, ու փռուեցաւ տարեց դործաւորի անշարժ մարմնոյն վրայ: Անոնք ողջագուրուեցան:

Դահլիճներէն երեքը մահացուօրէն վիրաւոր, ինկան դրան սեմին, միւսները պարտուած, անարիօրէն փոխան դուրս, աղմկելով իրենց ընկերներուն:

— «Քաչըն՛դ, կեալուրլարտա սիլահ վար — փախէ՛ք, հայերուն քով դէնք կայ»:

Պատահածը հրաշքի մը չափ անակնկալ էր ու շմեցուցիչ թէ՛ դահլիճներուն եւ թէ՛ զոհերուն համար: Ամիսներ միասին աշխատող դործաւորները երբեք, երբեք չէին նկատած որ իրենց լռակեաց ընկերը դէնք պահած էր պատուտած զգեստներուն մէջ, մերկ մարմնոյն վրայ: Եւ ակնածանքը որ առաջ ունէին անոր հանդէպ, կարծես փոխուեցաւ հաւատքի: Իրականութիւն էր պատահածը թէ՛ հրաշք: Ան լուծած էր իր վրէժը, տարեց դործաւորին վրէժը, բռնաբարուած, խոշտանգուած սրտահատորներու վրէժը, եւ ապա՝ պայթեցուցած էր գանկը, տմարդի զնդակով չմեռնելու համար:

Ա՛հ, որչափ երանի էր, եթէ իրենք ալ դէնք ունենային, բայց, աւա՛ղ, որ չա՛տ, չա՛տ ուշ էր, այժմ անոնք բոլորը պատրաստ էին ծունկի չոքելու, յարգանք մատուցանելու իրենց լռակեաց ընկերոջ, որ մարդարէացած էր ամիսներ առաջ իրենց այս-

օրուան մահը, եւ քարոզած որ ՀՀաւատան թուրքին, չյանձնեն զէնքերնին:

Մերկար չտեսեց ստեղծուած անորոշ կացութիւնը: Մուհամմէտ բէկ զինուած չէթէներով պաշարեց խանը, ամուր փակելով փախուստի բոլոր ճամբաները: Ապա հրամայեց որ քարիւղով թրջուած խուրձերով հրդեհեն զայն, ու միաժամանակ բոլոր դիրքերէն կրակ բանան անդէն գործաւորներուն վրայ:

Հրամանը գործադրուեցաւ ակնթարթի մը մէջ: Գիշերուան խաւարին մէջ հրդեհի քոցերը հրեղէն սիւներով կը բարձրանային երկինք: Հսկայ գերաններ ճարձատիւնով փուլ կուգային, եւ գործաւորներու բանակը ողջ ողջ կ'այրէր բոցերուն մէջ... Ու չէթէներու համադարկը, քաղցած դայլերու ոռնոցին պէս, շարունակուեցաւ ուշ դիշեր, արգիլելու համար զոհերուն փախուստը, մինչեւ որ մոխրացաւ ամբողջ շէնքը, իր փլատակներուն տակ թաղելով ցաւատանջ գործաւորները...

* * *

Մուհամմէտ բէկ Մալաթիայէն-Պարբերդ ճամբաներու շինութեան աշխատող երկու հազար հինգ հարիւր գործաւորները մահացնելէ մէջ, իր մասնագէտ-մարդասպաններով վերադարձաւ քաղաք: Բանտը դատարկուած էր շնորհիւ անոր, որ հասարակ ոստիկաններէ սկսեալ մինչեւ փողոցային սրիկաները, դատարկապորտներն ու անբարոյական սինլըորները վարժուած էին կացինահարութեան:

Անտէր ու այրիացած ժողովուրդը վերածուած էր աւարի շտեմարանի մը, ու բոլոր մէհմէտէիկները կ'օգնէին իրենց անձին, ըստ հաճոյս: Հոս կը

կողոպտէին, հոգ՝ կը բառնաբարէին, հոն՝ կը ըսպաննէին անպատիժ ու անարգել:

Յուլիսի սկիզբներուն այր մարդոց բնաջնջումը գրեթէ աւարտած էր. ու Մալաթիոյ բնակչութեան ոսկորոտիքը կը հանգչէին հետեւեալ գլխաւոր վայրերուն մէջ: ա) Ամբողջ Կղերականութիւնը եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան գործօն անդամները՝ Խնտէրէի լերան դէպի քաղաք երկարող սարահարթին վրայ նշանառութեան համար փորուած փոսերուն մէջ: բ) Խնտէրէի Ղարլըղը. 900-1000 հոգի: գ) Թաշ Թէ-փէի անդունդներուն մէջ 500 հոգի: դ) Վարի Քաղաքի Ղարլըխը 400 հոգի: ե) Քիւնտիւրէկ Ղուլուսի, 300 հոգի: Իսկ ասոնցմէ զատ լրիւ հաշիւ չկար քաղաքին շուրջ առանձին սպաննուածներուն, որոնց մեռելները նոյնպէս կը մնային անթաղ՝ հողի երեսին:

Բայց ժողովուրդի դառնութեան բաժակը յորդեցաւ երբ տեղափոխութեան լուրը կայծակի արագութեամբ տարածուեցաւ քաղաքին մէջ:

Ն Ա Խ Ճ Ի Ր Ն Ե Ր

ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆ, ՀԱՅ ԳԻՒՂԵՐՈՒ ԲՆԱԶՆՁՈՒՄ

Մալաթիոյ քաղաքէն աւելի դժբախտ ճակատագիր ունեցած է հայ գիւղերու բնակչութիւնը: Պատմութեան արիւնոտ տեւողութեան ընթացքին անոնցմէ շատերը կտրուած մայր գանգուածէն, սուրի եւ հուրի քաղաքականութեան ազդեցութեան տակ հաւատալիտիս եղած են, ու ժամանակի ընթացքին մոռցած իրենց ծագումը: Ուրիշներ հերթական կոտորածներով աւերուած ու իսպառ բնաջնջուած, քիւրդ-թուրք բնակչութեան կողմէ:

Համաշխարհային պատերազմի նախօրէին մնացեր էին միայն երկու հայ գիւղեր: Անոնք հաստարմատ ու դարաւոր կաղնիներու պէս տոկացեր էին ժամանակի փոթորիկներուն ու շանթող կայծակներուն, եւ իրենց պարզ կենցաղով, մաքրամաքուր ու ճշմարիտ բարքերով իբրեւ կենդանի վկաներ, կը ներկայացնէին անհետացող սերունդը Մալաթիոյ հայ գիւղացիութեան:

Չոյք գիւղերը ունէին հայ քահանայ մը, որ բաւարարութիւն կուտար անոնց կրօնական եւ հոգեւորական կարիքներուն: Բնակչութեան փոքր տոկոսը կը պարապէր անասնապահութեամբ, մեծամասնութիւնը հողամշակութեամբ: Տնտեսապէս անոնք կ'ապրէին աննախանձելի վիճակ մը: Հայ գիւ-

ղացին արիւն քրտինքով ու ծով աշխատանքով հաղիւ իր տարեկան ապրուստը կալին մէջ պատրաստած՝ հարկահաւաքը կը կողոպտէր, ոստիկանը կը թալանէր օր ցերեկով. ու թուրք-քիւրդ ճրիակներ կը դողնային անլախ ու անպատիժ: Բայց այս դժոխային պայմաններու մէջ դարձեալ անոնք աւելի քան ամուր կառչած էին իրենց պապենական հողին ու օճախին իբրեւ նուիրական մասունքներ, եւ սիրով կը տանէին մարդ-գազաններու պատճառած զրկանքները:

Արդարեւ, ի՞նչպէս կրնային լքել հայրենի տունն ու երգիքը, ուր իրենց պապերն ու հայրերը դարեր շարունակ ապրած էին: Ի՞նչպէս կրնային լքել այն հողը, ուր թաղուած էր նախնաց սրբազան աճիւնը, որու ընդերքէն անթիւ թելեր օղակօղակ կ'երկարէին մինչեւ իրենց սրտերն ու հոգիները, եւ ահեղ, այլ նուիրական ձայն մը անդադար կը կանչէր զիրենք, որ չմարե՛ն, չմարե՛ն հայրենի օնախը...:

Աւանդ մնացած երկու հայ գիւղերն էին Մշուկա, եւ Անսուր: Կառավարութիւնը որոշած էր նախ ասոնց հաշիւը կարգադրել, մասամբ բնաջնջելով ու մասամբ տեղահանելով. ապա՝ իր ուժերը կեդրոնացնել քաղաքին վրայ: Եւ ի՞նչ կար աւելի գիւրդին, քան զոյգ մը անտէր գիւղերու բնաջնջումը, գաղանացած ծով թուրք-քիւրդ գիւղացիութեան համար:

1915 Յունիս 20-ին կառավարական ոստիկան-չէթէներ, ստապատիր ու նենդ խոստումներով ձերբակալեցին զոյգ գիւղերու արու բնակչութիւնը, չխնայելով 15 տարեկան պատանիներէն մինչեւ 70 տարեկան ալեւոր ծերերը: Նոյն գիւղերը քաղաք փոխադրելու պատրուակով, անոնք բոլորը վատաբար

գնդակահարուեցան մօտիկ ձորին մէջ, ուր երբեմն զոհերը իրենց ոչխարները կ'արածէին:

Յաջորդ առաւօտ ոստիկաններու մտրակի շա-
չոցին տակ Մ'շովկայի եւ Անսուրի այրիացած բնակ-
չութիւնը արիւն արցունքով ձգեց հայրենի տուն ու
տեղը, ու դադթականութեան ցուպը ձեռին ուղղուե-
ցաւ դէպի խաչելութեան Գողգոթան: Ահաւոր էր ու
սրտաճմլիկ բաժանման տեսարանը: Արիւնարբու
դադաններու ստեղծած խուճապին մէջ «մայրը մա-
նուկը կորսնցուցած էր», ինչպէս կ'ըսէ ժողովրդա-
յին առածը: Ողբ ու լացի կողկողալին ձայները պա-
տեր էին դաշտ ու ձոր: Պէտք էր լքելին, պէտք էր
լքելն ամէն ինչ ու հեռանային, խուսափելու համար
գոթխային տանջանքներէ. այսպէս էր կամեցեր
վայրագ Նատիմը:

Ոմանք ցաւ ու տանջանքէն պարտասուն, յու-
սահատօրէն դուրս կը նետուէին բոկոտն, գլխիբաց,
ու առանց պաշարի, փութացնելու համար իրենց
մահը: Ուրիշներ բռնի ու մտրակի շաչիւնին տակ
փողոց կը շարտուէին իրենց սուներէն, ու շատեր
ալ Աստուծոյ պատուհասը համարելով, սիրով կը
տանէին հալածանքն ու զրկանքները, քաւելու հա-
մար իրենց... չգործած մեղքերը:

Ժամ մը վերջ գաղթականութիւնը շարժման
մէջ էր: Յաւագինօրէն կ'արտասուէին մայրերը,
հարս ու աղջիկները, կ'արտասուէին ալեւոր մազե-
րով, խորչոճած ճակատներով ծերունիները, կաթ-
նաթոյր ու մատղաշ մանուկները... Անոնք բոլորը
բուռ մը հող առած ամերնուն մէջ, կը համբուրէին
ու արցունքով օծելէ յետոյ, վերջին «մնաս բարով»ը
կ'ըսէին հայրենի հողին ու ջուրին, որ նախնեաց ա-
ծիւնով շաղուած էր: Եւ այս բոլորին ի տես, կար-

ծես ամբողջ գիւղը կ'արտասուէր իր կարգ ու սար-
քով: Ամայացած ու այրիացած գեղի խրճիթները,
բակի կտկտացող հաւերը, նեղ փողոցի առունները՝
իրենց վրայ լացող ուռնիներով, բոլորը, բոլորը
սրտաճմլիկ փութուքով մը կ'արտասուէին: Գեղի
հովիւին շունը անսովորօրէն կը կաղկանձէր: Ոստի-
կանի սուլնէն վերաւոր կատու մը ուշափորոյս, կը
տապալակէր գետինը, գլուխը կտրուած հաւու մը
պէս:

Կով մը բակին մէջ կը բառաջէր. արդեօք իր
հորթով կը կանչէր: Հեռուն՝ դաշտին մէջ, քիւրդ
լամուկներէն հալածական ոչխարներ չնչահատ կը
մայէին:

Եւ գաղթականութիւնը լաց ու կոծով, սուգ ու
շիւանով համբօրէն կը հեռանար գեղէն, իր քայլերը
ուղղած դէպի մեծ Գողգոթան...

* * *

Հազար ինը հարիւր տասնը հինգ Յուլիս մէկին,
Նատիմ բէկ հասած էր իր նպատակին: Ձերբակալու-
թիւնները վերջացած էին, աւելի ճիշդ, ձերբակալե-
լու մարդ չէր մնացած: Բանտի գնտանները դատար-
կըւած էին: Քաղաքի բնակչութիւնը այրիացած էր
ու անտէր մնացած, նման գայլերու քմայքին յանձ-
նըւած ոչխարի հօտին: Հատարակ ոստիկանէն սկըս-
եալ մինչեւ կառավարութեան ամենաբարձր պաշ-
տօնեան, փողոցային սրիկաններէն մինչեւ ամենայն-
տին թուրք քաղաքացին ու գիւղացին ամենակարող
ըշխաններ էին դարձեր ժողովրդեան գլխին, կը
կողոպտէին, կը սպաննէին անարգել:

Տեղահանութեան պայմանաժամը կը լրանար:
Չքաւոր ընտանիքներ իրենց տան ամբողջ կահկա-

րասիքը կը փոխանակէին ոչինչ դումարներով, քանի մը օրուան հացի ի դին, սովամահ չըլլալու համար: Բայց, դժբախտութիւնը հոն էր, որ նոյնիսկ այս փոխանցման ազատութիւնը կը զլացուէր անոնց: Ոստիկան թէ քաղաքացի, դոյքերը կ'առնէին եւ արժէքը կը փոխարինէին... հայհոյանքներով. եթէ կրկնուէր պահանջը, ծեծով ու... մահուան սպառնալիքով:

Գիշերները, ղեղխութեան ու դարչանքի մէջ յըդ-փացած աւազակներ տունները կ'ասպատակէին կեանքի դողութեան — հարս-աղջիկներ փախցնելու: Լուրը կայծակի արագութեամբ կը տարածուէր ողջ բնակչութեան մէջ, ու կտուրներու վրայէն խոցուած մայրերու ողբերգութեան աղետաբեր հեկեկանքները կը բարձրանային դէպի երկինք, պատմելու համար տառապանքը խաչուած ժողովուրդին:

Թուրքերու «Բամագան Պայրամի» յաջորդող գիշերը ամբողջ հայութիւնը անքուն կը հսկէր: Տեղահանութեան պայմանաժամը վերջացած էր: Յաջորդ առաւօտ քուրդը բռնի դուրս պիտի նետուէին իրենց տուներէն, քշուելու դէպի անծանօթ հորիզոններ: Բայց ի՞նչ պիտի ըլլար վիճակը այն հատ ու կտոր ազատուածներուն, որոնք գետնափոր թաքստոցներու մէջ քարշ տուեր էին կեանքը, աստուածային համբերութեամբ սպասելով մահաչառնչ փոթորիկի մեղմացման: Գաղթելէ վերջ եթէ մնային իրենց պահարաններուն մէջ, անսուտ պիտի մեռնէին: Եթէ դուրս ելլէին, անխուսափելիօրէն պիտի իյնային մարդակեր չէթէներու արիւնոտ ճիւղաներուն մէջ: Ո՞վ պիտի ցուցնէր ելքը: Այս էր ցաւազին հարցը, որ մղձաւանջի մը պէս անողորձօրէն կը տան-

ջէր եւ զիս, որ մինչեւ այդ, դեռ կ'ապրէի ստեղծուած դժոխքին մէջ:

Մեր տունն ալ, նման բոլորին, աւեր էր դարձեր. տխուր էին պարտէղի ծառերը. արեւի կիղիչ տօթէն թօշներ էին վարդի թուիները, շուշաններն ու բոլոր խնկաթոյր ծաղիկները, որոնց վրայ երբեմն եղբայրս Եղիան՝ մօր մը պէս կը դուրդուրար: Իմ մանկութեան տարեկից կատուն իր վաղբանման աչքերը մեծ մեծ բացած, երբեմնի շոյանքներուն փոխան անակնկալ անտեսումէն բեկուած, տխրօրէն կը մլաւէր, բայց լսող չկար: Մեր օճախը կը մխար ու կը մխար առանց կարմիր ու ալրող բոցի: Անոր կղմինտրէ քարերը սեւցեր էին մեր սրտերուն պէս: Թափուր էր հօրս նստած տեղը... Չկային մեծ եղբայրներս... Ո՞վ գիտէ, «արդեօք ո՞ր ճորին մէջ, ո՞ր քարին տակ» անթաղ ձգուած էին անոնց դիակները: Մայրս, Եղիսարեթ Թափալեան, անքուն կը հսկէր իմ վրայ, որպէսզի չըլլայ թէ ոստիկաններ մեր տունը պաշարելով զիս ձերբակալեն: Ի դուր էին խնդրանքներս, որ քիչ մը քնանայ կաղզուրուելու համար, որովհետեւ վերջին գիշերն էր որ կը բոլորէինք մեր տան մէջ: Ի դուր էին խնդրանքներս. ան կ'արտասուէր անձայն, կ'արտասուէր լո՛ւռ... Դալուկ այտերէն շարունակ վար հոսեցնելով արցունքը, անքուն աչքերուն մէջ կարծես արիւն լծացած էր: Յաւն ու չարիքը ձիւներ էին անոր դուռը ու խորացուցեր ճակտի կնճիռները: Ողբալիօրէն անհանդիստ էր ու շուարած իր ընկիւններուն մէջ: Դուք տեսա՞՞ք մայր թռչունի տառապանքը, երբ գիշատիչ բաղէներ կտցահարելով կը տանին անոր ձագերը: Լսա՞՞ք անոր շանթահարող ու ողբադին ճիւղերը իր ձագուկներուն խոշտանգման ի տես...:

Այդպէս էր մայրս մեր տունէն բաժնուելու առաջին դիշերը. տխուր, շատ տխուր էր այդ նորոգուած դիշերը: Հաղար ու մի մտածումներ, վատ նախադաշտումներ թունաւոր սլաքներու պէս կը ծակծրկէին անոր ուղեղը: Յաւի ահադնութիւնը զինաթափած էր ամէն զինամարտականութիւն, տոկալու ամէն ուժ: Այս օրը՝ դժբախտ ու սգաւոր. վաղը՝ անստոյգ ու խաւար: Ո՞ր մէկը ողբար, ո՞ր մէկին ճար դանկէր:

Մայրս ցաւատանջ որոնումներուն մէջ, կը գլուխէր թոյն խմելով անձնասպանութեան կտորուկ ելքը: Ի՞նչ լաւ էր այդ. վերջ կուտար կեանքին. վերջ կուտար ցաւ ու տառապանքին. բարի մարդիկ զինքը կը թաղէին մեր սլարտէղի յաղթ ու հինաւուրց թթեներին տակ. այն թթեներին, որու խոռոչին մէջ զոյգ մը սոխակներ բոյն դրած էին, եւ որու յաղթ ճիւղերուն թառած մեր բակի ինքնակալ, կարմրակատար աքաղաղը ամէն առաւօտ իր զիւ ձայնով արշալոյսը կ'ողջունէր երեք անգամ: Եւ յետոյ, ինք կ'աղատէր, վերջնականապէս կ'աղատէր հոգեհան «զապթիյէ»ներէն, արիւնոռչտ գարշելի «չէթէ»ներէն. ու այլեւս գաղթական չէր ըլլար...

Իր ստեղծած մտապատկերէն թեթեւցած, մայրս հազիւ կը փորձէր ոտքի կենալ. բայց երկու մատաղաշ եղբայրներս իր երկու քղանցքներէն կը կախուէին վար, ու ան կը դառնար կեանքին, դամուած կը մնար նստած տեղը, անշարժ, ու լո՛ւռ կ'արտասուէր:

Այսպէս անցաւ ամբողջ դիշերը, մեր տան վերջին հսկումի դիշերը: Ու թէեւ մենք լուռ էինք, բայց բոլոր ծառ ու ծաղիկները, դուռ ու պատուհանները, օճախն ու առաստաղի սիւները լեզու առեր կը

խօսէին մեզ հետ: Ու ես կը տեսնէի, կը տեսնէի խաւարին մէջ, խոշտանդուած հօրս ու եղբայրներուս ուրուականները, որոնք ողջերթի եկած էին: Բայց ինչո՞ւ հօրս ճակտի կնճիռները այդպէս խորացեր էին ու մաղերը ճիւղի պէս սպիտակ: Չէ՞ որ դեռ անչէր բախած խոր ծերութեան դուռը: Կուրծքը մերկ էր ու ձախ կողմը խոր սպի մը: Եղբայրներս՝ Եղիան ու Խորէնը՝ ողջադուրուեր էին երկուորեակներու պէս: Անոնց վառլուռն ու շահանի աչքերը բաց էին, ուր կը ցոլար կեանքի դարձան արեւը, կեանքի անսահման կարօ՞տը: Բայց ինչո՞ւ վիզերուն կախ ու դէմքերնին մոխրապատ էին:

Յաջորդ առաւօտ արշալոյսի առաջին շողերը հաղիւ թաղած էին մեր բարսիի կատարին, ու թթեների ճիւղերէն աքաղաղը թեւերը թափ տալով դեռ չէր վերջացուցած իր երկրորդ կանչը, երբ ճոնչիւն մը թնդացուց օդը: Ընդոստ ցատքեցի տեղէս: Տեղահանութեան սայլերն էին որ համբօրէն կը յառաջանային: Այդ առաւօտ եղան սայլերու ճոխչը, մահուան ահագանդի պէս սարսաղդեցիկ էր ու ահարկու:

Ինչպէս որ դայլը սիոթորկոտ գիշերները կը սիրէ, նոյնպէս ալ Գէջէլօ կոչուած թուրքը այդ առաւօտ հայոց թաղերը իջած էր, ու որսկան շան պէս իր խուրարկու հայեացքը կը պտտցնէր բոլոր դռներէն ներս, նոր զոհեր ձգելու համար իր թակարդը: Գէջէլօն այն մարդն էր որ իր հրամանին տակ 150էն աւելի հայ գործաւորներ կ'աշխատցնէր, Իստէթի լեռան ջուրը քաղաքի զօրանոցին առջեւ բերելու համար: Ան կառավարիչ Րէշիտ եւ ոստիկանապետ Նատիմ բէկերու արիւնոտ մեղսակիցն էր, աւարի հաւասար բաժնեկիցը: Տեղահանութեան ենթակայ

հայտնական մէջ տարածած էր այն լուրը, թէ «իր դործաւորներուն ընտանիքները տեղահան պիտի չըլլան, ու անոնց ինչքերը դերձ պիտի մնան որեւէ բռնի դրաւումէ, կառավարական հսկողութեան տակ»:

Սայլերու դնացքը դեռ չէր վերջացած, երբ, Քէչէլլօն անցաւ մեր դրան առջեւէն: Ծովին մէջ ընկողմողը յարդի շիւղին կը կառչի: Մայրս դուրս նետուելով կախուեցաւ անոր ձիւս սանձէն:

— Ի՞նչ կ'ուզես, կիւն:

— Ձաւակ մը ունիմ. թո՛ղ դայ ու ձեզի ձրի աշխատի:

— Քանի՞ է ձեր ընտանիքի անդամներու թիւը:

— Ինը հատ էինք, հիմա չորս մնացինք:

— Նոր դործաւորի պէտքը չունիմ. ցանկը լրացած է:

— Աստուծոյ սիրոյն, ձեր զաւակներուն սիրոյն:

— Ատոնք չեն փրկեր, դրամ ունի՞ք:

— Ձաւակ աղատեցէք, ունեցածս կուտամ:

— Ի՞մ դրած բոլոր դործաւորներս իրենց ընտանիքի անդամներուն համար վճարած են հինգական ոսկի. ձեզմէ կ'առնեմ քսան ոսկի չորսիդ համար:

Ուրիշ ճար չկար, պէտք էր դոհացում տալ անոր սահանքներուն: Պահ մը վերջ, մինչ ան իր արագընթաց ձին կ'ուղղէր դէպի Ձէքէմխանէէն վար, մայրս եւ ես հեւ ի հեւ վաղելով կը հետեւէինք, չկորոնցնելու համար անոր հետքը:

Ձէքէմխանէն դործաւորներու կեդրոնատեղին էր եւ կը դառնէր թրքական նորաչէն զորանոցին արեւելեան կողմը: Հոս էր Քէչէլլօյի գլխաւոր տեղը, ուր ես «գործաւոր» արձանագրուեցայ... քսան ոս-

կի տալով ձրի աշխատելու համար: Հոս ծանօթացայ դործաւորներուն հետ, որոնցմէ ամէն մէկը խաչելութեան պատմութիւն մը ունէր: Անոնց թիւը երկու հարիւրը կ'անցնէր: Բալորն ալ արձանագրած էին իրենց ընտանիքներու ճշգրիտ թիւը — հինգ, տասը. յաճախ աւելի, եւ բոլորին համար վճարած հինգական ոսկի: Գտնձուած հսկայական գումարներու փոխան անոնց կը տրուէին պարզ վկայագիր, Քէչէլլօյի կողմէ ստորագրուած: Այս վկայագրիներուն համեմատ, դործաւորներու տունները պիտի չտեղահանուէին: Աշխատանքը ծանր էր ու տաժանելի:

Արշալոյսին, ստիկաններու հսկողութեան տակ, քահարրիչները շարժած կ'երթայինք դործի: Արեւի կիզիչ տօթին տակ, մինչեւ իրիկուն կ'աշխատէինք միջնադարեան ճորտերու նման: Ու երբ արեւը իր շառագոյն վերջալոյսով կը հրդեհէր հեռաւոր հորիզոնի նօսրացած ամպերը, յոգնած ու պարտասած կը շարկէինք մեր դործիքները Ձէքէմխանէն վերադառնալու համար: Երեկոյեան մթնշաղը տալաւ կը խորանար: Համայնակուլ խաւարին մէջ ամէն ինչ կ'անյայտանար: Կը սպռկէինք բաց երկընթին տակ, հողմն վրայ, դործաւորական հնամաշ հաղուստներով, ու մեր յոգնատանջ մարմինները կը սողուէին խոր քնոյ մէջ, յաջորդ արշալոյսին ոստիկաններու մտրակի շառաչէն ընդոստ դարձեալ վեր կենալու:

* * *

Քաղաքին մէջ տեղահանութիւնը սկսած էր Ս. Յարութեան թաղէն: Նատիմ բէկ տեղահանութեան դործը յաջողութեամբ վերջացնելու համար քաղաքը բաժնած էր երեք մասի: Բաժանուած թաղամա-

սերու իրարու հետ յարաբերելը արգելած էր ոստիկանական խիտ շղթայով: Սոսապիում չկար: Պարտ էին բոլորը ենթարկուել տրուած հրամանին: Ոմանք յակամայից հաշտուած իրենց դառն ճակատագրի հետ, քանի մը օրուան պաշարով կը հեռանային իրենց տուներէն: Ուրիշներ արցունքով վարած ոստիկաններու ոտքերուն, զո՛ւր կ'աղերսէին չբաժնուելու համար իրենց տունէն ու օճախէն, քայց կոպտօրէն ու բռնի կը նետուէին դուրս: Փողոցը վերածուած էր դժոխքի: Ուշակորոյս, խուճապալիս իրարանցումին մէջ, «մայրը մանուկը չէր ճանչնար»:

Ու երբ առաջին գաղթականութեան սայլերը առաջ շարժուեցան, անոնց, ճոնչիւնէն, լացի ու կոծի աղաղակներէն ամբողջ քաղաքը ցնցուեցաւ ու արտասուեց:

Նոյն օրը անոնք քաղաքէն բաժնուելով գիշերեցին Չէքնուկէ կոչուած դաշտին մէջ:

* * *

Մալաթիոյ Խարազաւ կոչուած թաղին մէջ կը գտնուէր Արաբ Օսմանի հիւսուածեղէնի գործարանը: Թէեւ եւրոպական առումով մեծ արժէք մը չէր ներկայացներ, բայց համեմատաբար Մալաթիոյ պէս յետամանաց վայրի մը մէջ նշանակելի օգտակարութիւններ ունէր ու միակ վայրն էր, ուր 50-75 գործաւորներ կ'աշխատէին: Գործարանի շարժիչ ուժն էր ջուրը: Կ'արտադրէր մանուսայի բոլոր տեսակները, կտաններ ու անձեռոցներ: Թէեւ գործարանատէրը թուրք էր, բայց գործաւորութիւնը եւ վարպետները հայեր էին: մեծ մասամբ Արաբկիրացիներ: Նախապատերազմեան տարիներուն անոնք կը ստանային դոհացուցիչ ուճիւր: Բայց հիմնովին

փոխուած էր պատկերը պատերազմի շրջանին եւ մասնաւորապէս գաղթի օրերուն: Այժմ գործաւորները իրենց տարիներու խնայողութեամբ ու չարքաշ աշխատանքով հաւաքած դրամները իբր կաշառք կուտային, ձրի գործաւոր արձանագրուելու համար: Արաբ Օսմանի տղան Մուհամմէտ էֆ. տմարդօրէն կը քամէր իր վստոտակաւոր գործաւորութիւնը, զանոնք տեղահանութենէ ղերծ պահելու սին խոստումով:

Այս ատեններ դարձեալ տարածուեցաւ այն լուրը թէ հայ բողոքական եւ կաթօլիկ համայնքները պիտի չտեղահանուին, որովհետեւ օտար պետութիւնները իբրեւ թէ միջամտած են եղեր անոնց փնտրտոյ: Սակայն Մալաթիոյ ջարդարարները այդ ուղղութեամբ եկած «մեղմացման» հեռագիրը «միմտէր ալքը» կամ բարձի թողի ըրին, իրենց թոյնն ու մաղձը թափելով ամբողջ հայութեան գլխին անխըտիր:

Առաջին գաղթականութիւնը Չէքնուկէ կոչուած դաշտին մէջ գիշերելէ վերջ, տակաւ զրկուելով իր փոխադրաւոր միջոցներէն, հետիոտն ու իր պաշարը չալակած կը կտրէր հսկայ տարածութիւններ, իջեւանելով հետեւեալ վայրերը. ա) Ալմալ Օղլիի պաղէն, բ) Հաճի Սապրիի փանին մօտերը, գ) Պէյլէր Տէրէսի, դ) Էլէմէնտիկ, ապա Կ'ուղղուէր դէպի Կէօզէնէ:

Մինչ այս, Ս. Երրորդութեան թաղերէն հանուած գաղթականութեան երկրորդ կարաւանը բաժնուելով իր տուներէն՝ կը գիշերէր Չէքնուկէ կոչուած տեղը, Ալմալ Օղլիի դաշտին մէջ: Մալաթիոյ հայութեան պատուոյ ու բարոյական ոխերիմ փշնամբներ՝ Հարիճի Օղլի Շազի եւ Հաճէպալ Օղլի

Հասէն բէկ՝ դիշեր ցերեկ թաղուած էին զեղխու-
թեան ու դարչելի արարքներու մէջ: Գաղթականու-
թեան կարաւանները անոնց համար խնէչային հա-
ճոյքի ու կողոպուտի վայրեր էին, ուր դիշեր թէ ցե-
րեկ կ'ասպատակէին սանձարձակօրէն, դժոխային
չարչարանքներու ենթարկելով մայրերը: Անոնք կը
փախցնէին կը տանէին հարս ու կոյս աղջիկներ, ի-
րենց անասնական կիրքին դոհացում տալու: ասպա՝
չնականօրէն սպաննելու համար:

* * *

Հաղար ինը հարիւր տասնը հինգ Յունիս 18-ին
դեռ մեր տունը տեղահանուած չէր: Սակայն չարա-
գուշակ չղուկներ կը շրջէին բերնէ բերան, դուժելով
այն լուրը, թէ «գործաւորներու վախճանը մօտե-
ցած է»: Մենք կը զգայինք այդ «վախճանին» ահա-
ւորութիւնը, ու մահուան մղձաւանջը կը տանջէր
մեր հոգիները անողորձօրէն: Պատանքնիս չալկած
գործաւորներ էինք, մահուան դատապարտուած, ու
սեփական բաժնի ու բրիչով կը փորէինք մեր սեփական
գերեզմանները: Մեր դործը գրեթէ վերջացուցեր
էինք: Ինտէրէի լերան ջուրը ա՛յս քան առատ, այն-
քան յստակ, գետնէն երեք մէթը խորութեամբ բե-
րած հասցուցած էինք զօրանոցին առջեւ: Մեր
ճակտի դառն քրտինքով թուրք զօրանոցը եւ հիւան-
դանոցը իրենց բաժանումներով օժտուեցան խմելու
մաքուր ջուրով: Բայց աշխատանքի վերջաւորու-
թիւնը կը փութացնէր սպառնացող վտանգը: Կարե-
ւո՞ք էր յապաղեցնել դայն քանի մը շարաթով. այս
էր ցաւոտ հարցը, որ կապարի ծանրութեամբ կը
ճնշէր գործաւորութեան սրտերուն եւ հոգիներուն
վրայ: Աւա՛ղ, այն սեւ օրերուն դեռ կը յուսայինք,

որ տաժանակիր աշխատանքի երկարաձգումով մի
դուցէ ճիւղայ իթթիհատի կեդրոնէն ներման հրաման
մը դար, ու մենք նոր կեանք ստանայինք ստեղծը-
ւած դժօրքէն:

Նոյն առաւօտ, սակայն, չարագուշակ լուրը
չուչացաւ: Հայոց թաղերը պաշարող ոստիկանական
չլթան խիստ կերպով արգելած էր երթեւեկը եւ
փակած բոլորը իրենց տուններուն մէջ:

Սակայն, մայրս, զիս անսուղ չթողելու հա-
մար, իր կեանքը վտանգի ենթարկելով, դեռ առ-
տուան մթնշաղին, խուսափած էր ոստիկաններու
հսկողութենէն. ու թուրքերու այգիներէն անցնելով
եկաւ Ձէքէմխանէն մեր քով: Ան վտանգը անցուցած
էր, բայց էր իսկ յանդուգն քայլէն սարսափահար,
կը դողար ողջ մարմնով: Դէմքը տժգունած էր,
մոխրապատ: Յաւատանջ ճակտի խորշոմները աւելի
խորացած էին, ու մազերը բոլորովին ճերմկած, ան
ի դուր կը փորձէր ծածկել ինձմէ արցունքները, որ
հագիւ ցամքեցուցած, նորերը կը հոսէին փոռոչա-
ցած աչքերէն:

Զիս տեսնելուն ողջագուրեց դուլսս, դողդողա-
գին համրուրեց շրթունքներէս, այտերէս այնպէս
ջերմ, այնպէս կարօտալի, որ կարծես տասնեակ
տարիներու պանդխտութենէ վերադարձած ըլլայի:
Դէմքիս վրայ կը զգայի անոր տաք տաք արցունքնե-
րու սահիլը: Քաշուեցանք մէկ կողմ: Ան ծրարը բա-
ցաւ: Իմ շատ սիրած հացով-հաւկիթ էր պատրաս-
տած նոխաճաշիս համար: Անօթի էի երկու օրէ ի
վեր: Առաջին պատառը տարի բերանս. ի դուր ծա-
մեցի, ծամեցի երկար. ինչո՞ւ այդ նոյնուած պա-
տառը կը մեծնար բերնիս մէջ, ինչո՞ւ չէի կրնար

կուլ տալ... Կը զգայի մօրս նայուածքը, որ կը շոյէր ամբողջ մարմինս, այնպէս քնքուշօրէն, մայրօրէն: Մերթ ընդ մերթ կը լսէի անոր զսպուած հեծեծանքը, ու այդ նղովուած առաջին պատառը դեռ կը մեծնար, կը մեծնար բերնիս մէջ: Սիրտս փուլի էր, ու հոգիս ցաւէն ու անդօր ցասումէն փոթորկուած, մորթուած հաւու մը պէս կը ծփծփար, կը թափթափէր մարմնոյս մէջ: Նետեցի բերնիս պատառը: Վերցուցի հայեացքս դեմնէն, ու շտկեցի ցաւէն կարծրացած գլուխս...

— Մայր...

— Չաւա'կս.

— Ալ բաւ է, մի' լար, ալ հերի'ք է...

Լռութիւնը խզուած էր. ու իրար չյուզելու արուեստական քողը պատուած: Մայր ու զաւակ, ողջադուրուեցանք. հանդէսեցուցի բարկաճայթ գլուխս մօրս կրծքին: Չկրցի պահել փենթ տղու հպարտութիւնս. սիրտս փլաւ, ու իմ արցունքները հոսեցան այնպէս առատ, այնպէս տաք, մինչ մայրս անհուն խանդաղատանքով կը շոյէր մազերս ու կ'օրօրէր գլուխս, ինչպէս երբեմն իմ մանկութեան օրերուն...:

Մայր ու զաւակ որչա՞մի մնացած էինք գիր-կընդխառնումի մէջ, չեմ գիտեր: Քէչէլլոյին կոպիտ ծայրը սթափեցուց զիս այդ անուշ ինքնամոռացութենէն.

— Կեանքովը, ընկերներդ շատոնց գործի դնացին, եթէ չես ուզեր բանտ երթալ, աճապարէ' :

Այդ նղովուած օրերուն բանտի ամենամօտիկ եւ ամենաճիշդ հոմանիշն էր մահը. այդ լաւ գիտէինք

մենք: Եւ դահլճը բաժնեց մեզ իրարմէ այնպէս, ինչպէս պիտի բաժնէր միւր ոսկորէն:

Մայրս գաղտադողի ճամբաներէ հազիւ մեր տան մօտեցած, նշմարուած էր պահակ ոստիկաններէ, որոնք իբր պատիժ՝ իր զաւակը տեսնելու յանդընդճեան, անողորմօրէն ծեծեր էին ու խառներ արդէն մեկնելու պատրաստ գաղթի՝ երրորդ կարաւանին:

Մայրս երկու փոքրիկ եղբայրներս գաղտադողի դրկած էր ինձ մօտ, այն միամիտ հաւատքով որ ինքն ալ քանի մը օրէն պիտի վերադառնայ մեր քով: Նենգ ու յճրածին ոստիկաններ այնպէս կը խաբէին բոլորը, որպէսզի անտէր գաղթականները անպատրաստի ճամբայ ձգէին, աւելի շուտ եւ անսրբաղ մեռցնելու համար:

Երբ մահը սեփական գոտեւերիս պէս անբաժան կը հետեւէր ինձ, երբ մեր օրերը համբուած էին, ի՞նչ պիտի ընէի երկու մատաղ եղբայրներս, փոքրիկը հազիւ վեց եւ մեծը ինը տարեկան...:

Աստուածավախ ու բարութեան մարմնացում մայրս, որ անգիտակցաբար մըջիւնի մը վրան կոխելուն փրտը կ'արկնէր, այժմ բաժնուած էր իր վեց տղայ զաւակներէն եւ սեւ կապած գլուխը՝ բռնած էր գաղթի ճամբան, այն աստուածային հաւատքով, որ քանի մը օրէն պիտի վերադառնայ դարձեալ ողջագուրելու իր սրտահատորները. կարելի՞ էր որ միւր ոսկորէն բաժնէին. կարելի՞ էր որ զաւակը մօրմէն զատէին. չէ', նման գաղանային արարք չի կրնար գոյութիւն ունենալ: Չէ՞ որ վերը Աստուած կայ, այլապէս իր զաւակներէն չէր բաժնըւեր, այլապէս կը մեռնէր ու իր մեռելը միայն մեր գլուխն սնմէն դուրս կրնային հանել:

Աւա՛ղ, միամիտ եւ միշտ հաւատաւոր մայրս երբե՛ք, երբե՛ք չէր տարակուսեր, որ Աստուծոյ ստեղծած թուրք ճիւղը չի կրնար նման ոճիւններ գործել: Ինք բարեմիտ էր ու միշտ ներող, նոյնը կ'ակնկալէր ուրիշներէն. չէ՞ որ աւետարանը կ'ըսէ՝ ստեղծողը մէկ է, ստեղծուածները հաւասար: Աւա՛ղ, ան չէր նախատեսեր, որ ոստիկաններու մըտ-րակի շառաչին տակ, անօթի ու ծարաւ հինգ օր-ուան ճամբայ քայլէ վերջ, Եփրատի եզերքը հիւծ-ուած ու ուժասպառ... պիտի մահանար, վեց դա-ւակներու կարօտէն աչքը բաց պիտի մահանար:

Յուլիսի վերջին օրն էր: Օդը պարզ էր ու կէս-օրուան արեւը՝ այրող: Մեր շուրջը ծառ ու ծաղիկ յղի էին ու կանաչով զարդարուն: Հաստիւրան ու յաղթանիստ թթենիներու լայնատարած ճիւղերուն մէջ շատախօս ճնճղուկները կը ճըւճըւային ոստոս-տուն, անոնք մեր անկարելի ցաւէն անհաղորդ, կարծես հարսնիք բռներ էին:

Մալաթիոյ յատուկ անուշ կուտով ծիրանները դեղներ էին, հասնելու մօտ: Մեւ, ճերմակ ու կար-միր խաղողի ողկոյզները յղի մօր ծիծերուն պէս կախուեր էին սարբինաներէն, պահու՛րտած որթա-տունկի լայն տերեւներուն տակ: Մեր քովի արտի ցորենը գրեթէ հասունցած էր, եւ հատիկներով ծան-բարեռնուած ոսկէհասկերը մանիշակներու խոնար-հութեամբ գլուխնին ծուած դետին կը նայէին կըր-կին արգասաւորելու համար, ու խսխսալով կ'օրօր-ուէին մեղմիկ հովերէն:

Ես նստած էի «Ձէքէմ խանէին» մէջ հողին վը-րայ: Երկու փոքրիկ եղբայրներս՝ Յովհաննէսը.. եւ Գրիգորը՝ նստած էին երկու քովերս, պինդ սեղմը-

ւած, կարծես ես ըլլայի մայրերնին: Տխուր, շատ տխուր էր այս մտածումը ինձ համար, հայրս ու մեծ եղբայրներս խողխողուած էին. մայրս չկար. որբ էի մնացեր. բայց ի՞նչ պիտի ընէի այս փոքրիկները: Մեր դերդաստանի նահապետական ծառը արմատա-խիլ ըրած էին, իսկ մենք շանթահարուած ճիւղերը այդ ծառին... չորնալու դատապարտուած: Գէթ փոքրիկներու աղատման ճար մը գտնելու մտածումը մղձաւանջի պէս անողորմօրէն կը տանջէր զիս: Մեր դիմացը կը ճարճատէր «Ձէքէմ խանէի» հնոցը կրակ ու բոց փսխելէն, անոր մէջ մեր չարած կղմինտները կարմրած, շիկացած էին: Բայց ծեր հնոցապետը փայտի նոր կոճղեր կը նետէր լայներախ օճախին մէջ. պէտք էր 24 ժամ անդադար վառել: Ու բոցի հրեղէն լեզուները յաղթական կամարներ կապելով օդին մէջ, բիւր կայծեր արձակելով կը բարձրանա-յին երկինք: Ա՛հ, ինչ լաւ էր մեր դահլճները նե-տէին այս հնոցին բոցերուն մէջ, մինչեւ որ այրէր մոխրանար ոճրածին բնադղը անոնց ոճրածին դան-կին մէջ...:

— Ոտքի կեցէ՛ք... չորս չորս կարգի շարուե-ցէ՛ք, գոռաց ձայն մը, յանկարծակի ցնցելով բոլոր դործաւորները:

Պաշարուած էինք ղինուած ոստիկաններով: Պաղ սարսուռ մը ելեքտրական հոսանքի արագու-թեամբ շրջան ըրաւ մեր մարմնոյն մէջ: Տարիքա-ւոր դործաւորներ շուտով դտան իրենց պաղարիւ-նը. անոնք հաշտուած էին մահուան հետ: Վերջին անգամ կը համբուրուէին, իրարու «հալալ»*) կ'ը-

*) Մոռնալ չարը եւ ներել փոխադարձա-բար:

նէին: Բոլորի շրթունքները կ'երերար, կամաց ու համբ. անոնք կ'աղօթէին լո՛ւս...: Փոքրիկ եղբայրներս վերջին անգամ համբուրելով զրկեցի մեզ հինաւուրց ծանօթ թուրքի մը տունը, պատուիրելով անոնց, որ դուրս չելլեն, եթէ նոյնիսկ յիշատեն զիրենք: Յոյս ունէի որ անոնք իրենց Բէնջալէրմերուն կը զրկեն իբր որդեգիր կամ ծառայ, եւ այսպիսով կ'ազատուին:

Ես շարունցայ կարգին մէջ: Առաջին անգամ մեզ զօրանոց տարին. ու երբ երեկոյեան մթնշաղը իջաւ առաջնորդեցին դէպի բանտ:

Թրքական ձեւակերպութիւնը յարգելու համար մեզ լեցուցին կառավարութեան սէրային մէջ, իբր թէ արձանագրութիւն կատարելու: Այս միջնարար հանգստի պահուն զանազան շշուկներ հառան դործաւորութեան: Ոմանք կ'ըսէին որ արհեստաւորները աղատ պիտի արձակուին. ու ամէն մարդ իր արհեստին մէջ կը փնտռէր փրկութիւնը: Հապա ե՞ս...:— Ես ալ, սողոսկելով կը մտնէի հոն, ուր հաւաքուողները աւելի կը պնդէին իրենց արհեստին վրայ, եւ այս պատճառ կը դառնար որ տեղ մը չկենայի: Անցած էր բաւական ժամանակ, երբ Արար Օսմանի հայ գործաւորներն ալ բերելով մեզ փառնեցին: Ալ յոգնեալ էի հոս հոն վազվզելէն, նստայ ոտաթիկանատան պատին տակ: Գանկիս մէջ հազար ու մի վատ նախազգացումներ կը վխտային: Սոված էի. բայց այդ չէր տանջեր զիս: Մահը, տարսախելի ու զգեստեսիլ մահը, չէր հեռանար աչքերուս առջեւէն: Բանտը յարակից էր կառավարատան: Փայտէ վանդակ մըն էր մեզ իրարմէ բաժնողը: Եթէ անգամ մը հոն լեցնէին մեզ, ալ ամէն ինչ վերջացած էր: Բայց ինչպէս կրնայի խոյս տալ: Մահուան

ժամերը կը մօտենային: Փախչիլ, փախչիլ, բայց ո՛ւր... ո՛ւր փախչիլ: Բոյն մը չունէի գլուխս թաքցնելու: Մեր տո՛ւնը. աւա՛ղ, այժմ հոն քալանքի բարբարոսները խրախճանքներ կը սարգէին: Լեռներն ու դաշտե՞րը. անոնք ներկուած էին հայ արիւնով: Երկինքը անողորմ էր ու անտարբեր. երկրը՝ թշնամի: Պահ մը ճարահատ կը հաշտուէի մահուան հետ. դիմադրողական ուժերս կը սպառէին. թոյլ ու մեղկ կը դդայի, այնպէս ինչպէս հեղօրէն մսադործին դանակին առջեւ պառկող ոչխարը: Արդարեւ, կ'արժէ՞ր քարշ տալ կեանքը այս դժոխքին մէջ, ուր Դամոկլեան սուրի մը պէս թուրք եւ թաղանն է կախուած բոլորի գլխին անխտիր:

Բայց կարճ դադարէ մը վերջ դարձեալ երկտասարդ արիւնս կ'եռար. կեանքի ու անքրելու տենչը կը յաղթահարէր մեռնելու տխուր ու յուսահատ ըղձացումներուս, ու ես դարձեալ կը մտածէի փախուստի մասին:

Կեանքի ու մահուան պայքարը որչափ երկար տեւեց ցաւատանջ դիտուս մէջ, չեմ գիտեր, ոստիկանատան պատին տակ, քարէ սալաշատակին վրայ քնացեր էի...:

Յանկարծ, ոստիկանի մը աքացիներէն ընդոստ վեր կեցայ. «Բեաֆիր կեալուր, մի քնանար, մէկ երկու ժամ վերջ մենք քեզ կը քնացնենք երկար քունով»:

Ու ան, կատաղած գայլի ոռնոցը շարունակելէն, ձախ ուղղուեցաւ հոն եւս քնացողները արթնցնելու համար: Տեսարանը սահմուկեցուցիչ էր: Սովինամերկ չէթէմեր գործաւորները բանտ կը լեցնէին: Կասկած չկար, նոյն գիշերը պիտի կացինահարէին բոլորը: Ինչպէս ծառի ճիւղին նստած աղաւնին յան-

կարծ որսորդի զնդակէն վերաւոր թեւերը թափ-
թափելէն կ'իյնայ գետին, նոյնպէս ալ այդ վայր-
կեանին սիրտս կը բարախէր ուժգին, ու արտակար-
գօրէն արագ: Վտանդի մօտիկութեան բնազդական
զգացումն էր այս թէ՛ այդ դարչելի տեսարանի
առթած սարսափը: Վայրկեանի յապաղում մը եւս,
ու ես արդէն բանտ-սպանդանոցին մէջ կ'ըլլայի:

Երբ ոստիկանը շնականօրէն կը շարունակէր իր
հայհոյանքները արդէն կիսամեռ դործաւորներու
գլխին, օգտուելով խաւարէն գետին փուռեցայ,
սողոսկելէն հասայ փողբիկ հայ տղաքներու խում-
բին, որոնք եկած էին Արար-Օսմանի գործարանէն
բերուած հայ դործաւորներուն հետ, եւ այժմ խմ-
բուած էին հազիւ մեզմէ տասը քայլ հեռաւորու-
թեամբ դանդաղ ոստիկանատան սանդուխին առ-
ջեւ: Պահ մը եւս, ամէն ինչ վերջացած էր. բանտ-
սպանդանոցին վանդակները շառաչով փակուեցան:

Ոստիկան մը դէպի մեզ առաջացաւ կարգի շա-
րելու համար:

Նշովուած ճակատագիրը, հազիւ խոյս տուած էի
վտանդէն, ու ահա դարձեալ չար ոգին պիտի տանէր
զիս մահուան դուռը: Հասակիս բարձրութիւնը կ'ա-
նիծէի, որ պիտի մատնէր զիս:

Ահ, այդ վայրկեանին կ'ողէի սղտի՛կ, պղղ-
տի՛է մանուկ մը դառնալ, չնճարուելու համար
ճիւղող ոստիկանի աչքերէն: խաւարը դարձեալ
փրկարար դեր կատարեց:

Ես չօքեցայ ծունկերուս վրայ. հաւասարեցայ
փողբիկներու բարձրութեան. գէմքս զիս չէր մատ-
ներ, որովհետեւ այդ նզովուած օրերուն ես ալ դեռ
տղայ էի, հազիւ տասնըջորս տարեկան. ու վերջա-
պէս խաւարին մէջ անկարելի էր նշմարել ղեմադծի

փողբիկ տարբերութիւնը, որ ունէի քովիներէս:

Վտանդը նորէն անցաւ: Մեզի դուրս հանեցին
Սէրայի մեծ դռնէն: Լուռ էինք: Խումբը ուղղուե-
ցաւ դէպի հայոց թաղերը: Դեռ շուկայի ոլոր մոլոր
փողոցներուն մէջ էինք, երբ յիշեցին որ մեր տունը
դաղթեցուցած էին, մեր տունը քանդած էին, ու-
րեմն ո՞ւր կ'երթայի....:

Փրկութիւն չկար, ուր որ երթայի մահը հազար
գլխանի հրէշի մը պէս կը ցցուէր դէմս:

Բաժնուեցայ խումբէն: Ու դողդոջուն քայլերս
զիս առաջնորդեցին դէպի Չէքէմ խանէն, մեր գոր-
ծատեղին: Ուշ գիշեր էր, երբ հասայ հոն: Լուռ
էր ու ամայի չորս կողմս: Հնոցը դեռ չէր մարած,
բայց այլեւս կրակ ու բոց չէր փսխեր իր հրավառ
արգանդէն, ու կը մխար... սրտիս պէս:

Երկինքը պարզ էր. ու սլալան աստղերը բոցա-
վառ աչքերով կը դիտէին երկրի ոճիրը: Արծաթ
լուսինը շառագունած էր: Դիմացի բարտին վրայ
թառող բուռի վու-վուն տխրօրէն կը խանդարէր գի-
շերուան լուռութիւնը, եւ կը գրգռէր վատ նախազգա-
ցումներս: Ան՝ իմ սուգի ընկերակիցս էր, բայց ա-
ւելի բախտաւոր. ան՝ իր վու-վուներով կ'երգէր իր
ցաւը աղատօրէն ու անկաշկանդ, իսկ ե՞ս... ան-
պարտիկ ցաւը սեղմած կուրծքիս տակ, դատապար-
տուած էի ձայն ծպտուն չհանելու, մարդ դադան-
ներէ չնճարուելու համար. ես դատապարտուած էի
արցունքներս կուլ տալ ու լո՛ւռ... սգալ:

Կէս գիշերուան մօտ էր. մեր գործատեղիի դու-
ռը ճոնչալէն բացուեցաւ ժանդոտած ծխնիներուն
վրայ: Սարսափը նորէն պատեց զիս. արդեօք զիս
կը հետապնդէի՞ն: Կծկուեցայ անկիւն մը ու ամբողջ

մարմնովս լսողութիւն կտրած, ականջ դրի խօսակցութեան: Պարզուեցաւ: Արհեստաւոր վարպետներն էին անոնք, որ աղատ արձակուած էին քաղաքի եւ կառավարութեան անհրաժեշտ գործերուն ծառայելու համար: Թուրքերը արհեստաւորներ չունէին:

Առանց նորեկներէն նշմարուելու, փռուեցայ հողին վրայ. կ'ուզէի քիչ մը քնանալ հանդստանալու համար: Հաղիւ աչքերս փակեր էի, ու գիշերուան խաւարին մէջէն ոտքերու դուրսն մը ականջիս հասաւ: Ընդոստ ցատկեցի տեղէս. ձայնը կուղար մեր մօտիկը դետնուող ճամբայէն, որ կը տանէր Ինտէրէի լեռները:

Մնաղմուկ, մօտեցայ ցանկապատին. առաջին անգամ աչքիս դարկաւ փայլը մերկ սուլիններու, որոնք մութին մէջ մերթ րնդ մերթ կը պսպղային: Խումբը աւելի մօտեցաւ. այժմ կարելի էր դիւրութեամբ տեսնել ամէն ինչ: Պաղ քրտինք մը պատեց մարմինս: Հաղիւ շրթունքներուս ու ակունքներուս կափկափումը արգիւլած, ամբողջ մարմինս կը դողդողար, բաց դաշտին մէջ ձմեռուան ձիւն ու բուքէն հալածական ծառի մերկ ճիւղերուն պէս: Սիրտս կը թպրտար կուրծքիս տակ՝ խելայեղօրէն դուլսը կտրուած հաւու մը պէս, ու ինձ կը թուէր թէ յանկարծ ան պիտի դադրի գործելէ, անշուր ջրաղացի մը նման: Յանկապատին առջեւ ծունկերս կ'թոտեցան, անգոր եղայ զսպելու ամբողջ մարմինս ցնցող սարսուռը. գետին չոքեցայ...:

Մահուան կարաւանը սեփական ոտքերով լո՛ւռ կը քալէր դէպի... սպանդանոց: Բոլորի հագուանները կողոպտուած էին: Անոնց մերկութիւնը, ծած-

կըւած էր շապիկ-վարտիքով մը, որ քիչ վերջ պիտի դառնար նաեւ անոնց պատանքը:

Չորս-չորս կարգի շարուած էին, դաստակները իրար շղթայուած, ու երկար պարան մը օձի դալարումներով ձգուած էր առաջին շարքէն մինչեւ վերջին չորսեակը:

Առջեւէն եւ աջ ու ձախ կողմերէն կը քալէին տասնեակ մը սուլինամերկ ոստիկաններ: Իսկ իբրեւ յետնապահ, խումբ մը չէթէներ — մասնագէտ մարդակերներ:

Մահուան կարաւանը տակաւ հեռացաւ իմ տեսողութեան սահմանէն, խրուելով Ինտէրէի ձորին մէջ, մինչ յետնապահներու մերկացուցած երկշեղփի դաշտները մահուան սարսուռը կը պտտցնէին խաւարին մէջ:

Այդ գիշեր Ինտէրէի ապառաժուտ լեռները լուռ վիշտ եղան նոյնանուն Կարլըսին մէջ խողխողուած երկու հարիւր գործաւորներու սպանդին:

Այսպէս վարձատրեց թուրք ճիւղը այն գործաւորները, որոնք ամիսներ շարունակ ծով քրտինքի մէջ լողացին. կորացած քամակներով, կ'թոտած ծունկերով հող ու քար կրեցին... Թուրք զօրանոցն ու հիւանդանոցը ջուրով օժտելու համար:

Այդ գիշեր ես բնա՛ւ, բնա՛ւ չկրցի քնանալ. հաղիւ աչքերս փակած, չար ոգիները մահուան պէս դժնեմեսիլ, կը հալածէին զիս, անողորմօրէն: Կը պահուէր ծառի մը ճիւղերուն մէջ. յետոյ թուրի մը տակ, յետոյ կը վազէի, կը փախչէի արագ ազատուելու համար, բայց նդովուած ոստիկանները առանց խիստ հեղ մը հետքս կորսնցնելու, կը հետապնդէին գիւտնադար ու չուքիս պէս անբաժան. ահա՛ կը մօտենային, պահ մը եւս, գիշատիչ մազի-

ներով պիտի բղթաէին սիրտս: Կը ճչայի ուժգին, ու ընդոստ վեր կը ցատկէի ես իմ ձայնէն սարսափահար:

Արեւուն առաջին շողերուն հետ վեր կեցայ, ազատուելու հողիս տանջող մղձաւանջէն:

Այդ օր, Նատիմ բէկ իր մեղսակիցներով նոր ու նենգ դաւ մը յղացած էր: Հրամայուած էր ոստիկաններուն որ բոլոր արհեստաւորներու ընտանիքները բռնի տեղափոխեն «Ալ մալ օղլուի պախէն»: Դաւը սարքուած էր իրադրութեւն համար երկու նպատակ:

Նախ, չեղեալ համարելով մինչեւ այդ տրուած խոստումները, սահմանափակ թուով արհեստաւորներ միայն պիտի ազատէին: Այս վերջինները որեւէ ազգական կամ դրացի ազատելու հնարաւորութիւն պիտի չունենային, որովհետեւ վերադարձը կ'արտօնուէր ըստ կառավարական արձանագրութեան տոմարին, եւ այս պատճառ կը դառնար որ ոմանց զաւակներն իսկ անվերադարձ խառնուէին դաղթի կարաւանին, նոյն տոմարին մէջ արձանագրուած չըլլալուն համար:

Յետոյ, այսպէս թուրք խուժանը տղատ ժամանակ կ'ունենար թալանելու վերադարձուելիք սահմանափակ արհեստաւորներու տուները:

Այս պատճառաւ հինգ ոստիկաններ մեր գործատեղին եկան նոյն դիչերուան ազատ արձակուած քանի մը արհեստաւոր վարպետները տանելու:

Ես դարձեալ երկմիտ էի. երթայի՞ վարպետներուն հետ թէ՞ խոյս տայի: Մտածելու, տրամաբանելու երկար ժամանակ չկար: Ու աւելի բնազդով, քան գիտակցութեամբ, փուշէ ցանկապատին վրայ կոխելով անցայ միւս կողմը գտնուող թուրքին (Հա-

չիմ բէկ) արտը, որ պահուեցայ դռամի մը յաղթ ու լայն տերեւներուն տակ:

Վարպետները կարգի շարելէ վերջ, խումբը սկսաւ քալել դէպի քաղաք: Հաղիւ տասնըհինգ քայլ հեռացած էին, երբ գործատեղիի պահակը «Թէժ-տէցի Ապպաս» սանդուխ դնելով սկսաւ իր գողօնը (գործաւորներու զգեստեղէնները եւ կերակուրի ամանները) բարձրացնել մօտիկը շինուած հացի փուռին տանիքը, անշուշտ հոն թաքցնելու համար: Հաղիւ իր բեռան տակ կ'ընէին հասած էր վերի աստիճանին, երբ Սարգիս Զաքարեան ու իր երկու ընկերները ցատկեցին վար, ու սկսան դէպի ինձ առաջանալ: Անոնք կարծեր էին որ մէկը հոն կը բարձրանար զիրենք ձերբակալելու համար:

Պահապան Ապպաս, սարսափահար, իր բեռան հետ մէկտեղ սանդուխէն վար ինկաւ, ու սկսաւ կողորդալի օգնութեան կանչել ոստիկանները:

Եթէ մնայի պահուած տեղս, պիտի կոխկռտուէի դէպի ինձ վազող Սարգիսէն ու ընկերներէն: Վեր կենալով, ընկերացայ անոնց:

Բաւական հեռացած էինք. Ապպաս մեր փախուստէն քաջալերուած, կը կրակէր մեր ետեւէն, պփռալի հայհոյանքներ արձակելով օդին մէջ: Մօտեցած էինք Հաչիմ բէկի կանանոցին (հարէմլիք): Շարունակել մեր ճամբան անկարելի էր, պէտք էր խոտորուէինք: Հայու մը՝ Մալաթիոյ ջարդարարներէն Հաչիմ բէկի կանանոցին մօտենալու մտածումն իսկ սարսափ կ'ազդէր բոլորին: Ընկերներս առանց տատանումի պատուեցին ցանկապատը, ու դարձեալ նոյն հեւ ի հեւ վազեով ուղղուեցան դէպի ինտէրէի լեռները:

Ես քանի մը վայրկեան դամուսած մնացի տեղս։ Անօթի էի երեք օրէ ի վեր։ Ընկերներուս հետեւիլ, ու մանաւանդ լեռն ի վեր մագլցիլ անկարելի կը թուէր ինձ. մտածումն ու ֆիզիքական տանջանքը ուժասպառ ըրեր էին զիս։ Եւ յետոյ, արգեօք ընկերներս պիտի ազատուէին լեռ բարձրանալով, քանի որ անդէն էին. հայ դիւղ չկար. ո՞ր պիտի ապաստանէին. չէ՞ որ այդ նղովուած օրերուն լեռ, սար ու ձոր թշնամի էին հայ փախստականին։ Մըտքիս մէջ նոր մտածում մը ծագեցաւ։— Հանդիպիլ Հաշիմ բէկի կանանոցի ծառաներուն*), եւ քիչ մը հաց ճարել որեւէ ուղղութեամբ փախչելու համար։ Գիտէի թէ ձերբակալուածս հաւասար էր մահուան։ Բայց չէ՞ որ ուշ կամ կանուխ պիտի մեռնէին։

Մօտեցայ կանանոցի յիշքը դրան, որ այդիկն վրայ կը բացուէր։ Զգոյշ, նայեցայ մղձակին ծակէն. լաւ էր, ծառաներէն տարեց հայ կին մը նըստած տաշտին առջեւ լուացք կ'ընէր։

Կամաց հրեցի դուռը ու ներս մտայ։

Իմ մուտքը սոսկում ազդեց հայ կնոջ։ Այն սեւ օրերուն ամէն ոք միայն իր կաշիին վրայ կը մտածէր։ Հազուադիւս էին անձնուրաց հոգիները։

— Մայրիկ, օգնէ՛ ինծի։ Դեռ խօսքս չէի վերջացուցած, զիս ընդմիջեց, ոտքի կենալով։

— Շո՛ւտ, շո՛ւտ դուրս ելիր այս տեղէն, հիմա աղաները կը տեսնեն ու մեր ալ կեանքին պատճառ կ'ըլլաս։

Կնոջ եղբայրը, որ Ընրֆիմի պաշտօն ունէր, վրայ եկաւ ու կրկնեց միեւնոյն խօսքերը։

*) Նախապէս գիտէի թէ կանանոցին մէջ հայ ծառաներ կային։

— «Շո՛ւտ, դո՛ւրս ելիր, մեր կորստեան պատճառ մի՛ ըլլար»։

Պաղ քրտինք մը պատեց զիս։ Այդիկ խորերէն խոստով ձայներ լսուեցան։ Ոստիկանները լսեր էին մեր փախուստը եւ որսկան շան սէս մեր հետքը կը փնտռէին անյուր հայհոյանքներով։ Դռնէն դուրս ելլելս հաւասար էր մահուան։

— Դուք հայ չէ՞ք. չէ՞ք զգար ոստիկաններու մահաշունչ ներկայութիւնը այդիկն մէջ. ձեզմէ ուրիշ բան չեմ ուզեր, քիչ մը հաց եւ անկիւն մը որ պահուիմ, մինչեւ ոստիկանները հեռանան. յետոյ կը փախչիմ լեռները ընկերներուս քով։

Քոյր եւ եղբայր անդրդուելի էին. դուռը բացին զիս վռնաեղու համար, երբ վրայ հասաւ երկրորդ կին մը։ Բարեբախտաբար իմ եղած տեղը կանանոցի այն բաժինն էր, ուր տան տիրուհիները օրուան մէջ հազուադիւս անգամ կը հանդիպէին հրահանգներ տալու համար։ Հոն՝ ծառաներու դործատեղին էր։ Երկրորդ կինը ուղիղ նայեցաւ դէմքիս։ Ես դունատ էի ու նայուածքս աղերսարկու։ Լուռ էինք, բայց այդ լուռութիւնը աւելի խօսուն էր, քան լեղուական որեւէ բացատրութիւն։

Անշնորհներուս ահանջին բան մը փափսաց, յետոյ դուռը գոցեց, իմ թեւէս բռնելով փայտանոց տարաւ, որ հազիւ հինգ քայլ հեռու էր, ու այսպէս խօսեցաւ։

— Փարատէ՛ սարսափդ ու այլեւս մի՛ վախնար. ես քեզ զաւիյս պէս կը պահեմ հոս քանի մը օր, մինչեւ ճար ու ճամբայ մը գտնենք։

— Իմ հոս մնալով դուք չէ՞ք վտանգուիր։

— Գաղտնի կը պահենք. եւ յետոյ Հաշիմ բէկի կրտսեր տղան Սայիտ բէկը նոր վերադարձած է ու

տրամադրութիւնը լաւ է, սիրտի ջանամ բարեխօսել, անոր՝ քու ազատման համար:

— Շատ երախտապարտ եմ քեզի, որ հարազատ մօր մը պէս կը հողաս զիս. բայց խնդրեմ, ըսէ ինծի թէ ո՞րտեղէն վերադարձած է Սայլտ բէկը:

Կինը արեւին նայեցաւ անդամ մը, կարծես ժամանակը դուշակելու համար, յետոյ կոճղի մը վրայ նստաւ, ու երկար պատմութիւնով մը պատասխանեց իմ հարցումին: Անոր պատմութիւնը այնքան ցաւոտ էր ու հետաքրքիր, որ ես մոռցայ անօթութիւնս, մոռցայ անհատական ցաւերս, ու պահ մը մոռցայ նոյնիսկ որ ես կը գտնուէի ջարդարարի մը կանանոցին մէջ:

— «Նախ քեզի ըսեմ որ Սայլտ բէկ իր եղբօր Մուհամմէտ բէկի հակապատկերն է, այսպէս սկըսաւ կինը իր պատմութիւնը. — Վերջինը բիրտ է, դաժան ու հայատեաց, Գուրանի ստրուկն ու գերին է, աւետարանի հալածիչը ու չար ողին, բոլորս կը սարսափինք իրմէն, բարկացած ժամանակ անոր երեսէն ինկած սատանաներն իսկ հազար կտոր կ'ըլլան. զգո՛յ՛, չհանդիպիս անոր: Սայլտ բէկ բնաւորութեամբ մեղմ է, եւրոպական կրթութիւն ունի: Իր եղբօր պէս դաժան ու արիւնարբու չէ. ան կ'ընդունի թէ աշխարհի վրայ թուրքէն զատ ուրիշ քրիստոնեայ ազգեր կան ու ապրելու իրաւունք ունին: Ամուրի է: Մայրը քանի քանի թուրք աղջիկներ ցուցուցած է, բայց ան սիրած չէ զանոնք: Լսած էր իր բարեկամներէն, որ Սամսոնի գաղթականութեան մէջ Գանլը վալիսէ (արիւնոտ մայր) կոչուած կին մը երեք աղջիկ զաւակներ ունի, որոնք երկնից հիւր մէլէֆներէն (հրեշտակ) աւելի գեղեցիկ են: Լսած էր որ անոնց աչքերը աստղերէն աւելի փայ-

լուն են, ու երկնից կապոյտին պէս խորը. լսած էր ու սիրահարած անոնց երեւակայական պատկերներուն հետ:

«Այդ կինը ունէր իր սեփական անունն ու մականունը, բայց գաղթականութեան մէջ, երբ քանի քանի անգամներ իր զաւակները բարբարոսներէն փրկելու համար վէրքեր ստացաւ ու իր արեամբ ներկեցաւ, անունը դրին Գանլը վալիսէ:

«Գաղթականութեան այդ անծայրածիր կարաւանը Քըրքիէօղէն անցած էր Փրունճի, ու հոն ալ արեան մողոքին իր տուրքը վճարելով կը բարձրանար Նալ Թէօֆէնի հողահան վերելքը: Այդ վայրերուն տէր ու տիրական քրտա աշիրէթապէտ Պէտիք աղայի եղբայրը, Զէյնալ բէկ եւս լսած էր Գանլը վալիսէի հռչակը, ու փնտռուքի ելած էր իր զոհը գտնելու հաստատ վճռականութեամբ»:

Կինը մէկէն վեր կենալով խղեց պատմութեան թելը:

— Աչքս քօրնայ, զաւակս, մոռցայ որ անօթի էիր, երթամ քեզի հաց բերեմ:

Ի զուր խնդրեցի որ հաւատա խօսքիս, թէ ես անօթութիւնս մոռցեր էի, ու կ'ուզէի որ շարունակէր պատմութիւնը:

Ան այսպատեցաւ կանանոցի սենեակներուն մէջ:

Առաջին կինը իր լուացքը լրացուցած էր. անկողնի ճերմակ սաւանները փոկեց բարկ արեւուն դիմաց ու սկսաւ բուրդ մանել ձեռքի ճախարակին վրայ: Այժմ աւելի լաւ էր. փոռած սաւանները զիս կ'արգիլէին որեւէ տեսողութենէ: Երկրորդ կինը եկաւ, թաշկինակին մէջ ծրարած էր հաց ու պանիր, ստիպեց զիս որ ուտեմ. ու ինք սկսաւ շարունակել պատմութիւնը:

— Սախտ բէկ երբ լսեց Սամսոնի դաղթականութեան անցնիլը, իր ձին թամբեց ու քանի մը ղինուած ընկերներով ճամբայ ելաւ:

Բայց, նախքան անոր հասնիլը, Զէյնալ բէկ դատած էր Գանլը Վալիտէն, անոր տուած էր առանձին վրան մը ու կը ջանար համոզել զայն իր կանանոցը փոխադրելու համար:

— Ես եմ տէրն ու տիրականը այս լեռներուն, սարերուն ու ձորերուն, կ'ըսէր Զէյնալ բէկ Գանլը Վալիտէին: Տե'ս, հեռուն, ա'յնտեղ, ուր Եփրատը օձի պէս կը գալարուի իր կողերուն վրայ, ճիշդ այն տեղերէն կը սկսին իմ իշխանութեան սահմանները ու կ'երկարին մինչեւ Խարբերդ ու հեռաւոր Տիգրանակերտ: Դուն չե'ս լսած Պէտրը Խան բէկերու հռչակը. հաղարաւոր դիւղեր ինծի հարկ կը վըճարեն. մատի մէկ շարժումովս տասնեակ հազարաւոր զոլամներ կ'ըսակ ու բոց կը տեղան թշնամիին գլխուն: Կատարէ՛ կամքս, ու ես քու աղջիկներուն Սուրթանի կեանք պիտի չնորհեմ իմ հարէմիս մէջ:

Գանլը Վալիտէն լուռ էր ու ընկղմած իր խոհերուն մէջ:

Զէյնալ բէկ լռութիւնը հաւանութիւն համարելով, կը շարունակէր իր գիրքի վառարանութիւնը աւելի ու աւելի ոգեւորուած:

— Կը տեսնե'ս հեռուն, երկնի կապոյտին մէջ խրող կանաչաւուն ու ծաղկաւէտ սարերը, հոն կ'արածին ոչխարներու ու մաքրիներու իմ անիւրջ հօտերը. կը տեսնե'ս այն ձորը՝ ուր թշնամիի ոտք չէ կոխած, հոն ազատ կը խրինջեն իմ ազնուացեղ նըժոյգներու երամակները. քու աղջիկներուն պիտի նուիրեմ անոնց մէջէն ամենէն ընտրանին, եւ յետոյ անոնց կուրծքերը մարդարտահիւս համայնիւններով

պիտի դարդարեմ, մատները դմբուտ չափիւղաներով, մաղերնուն ամէն մէկ թելէն ոսկիներ պիտի կախեմ, անոնց մարմինները պիտի օծեմ Նայիրեան խօնակ ու կնդրուկով, Եփրատեան իւղերով ու պիտի դարդարեմ Ծամ ու Հալէպի սլափուական բեհեղներով: Քու զոյգ աղանձներդ հարէմիս դարդերը պիտի ըլլան, արժանի իմ դուռանքներուս, իմ շոյանքներուս....:

Զէյնալ բէկ քրդալայել աներեսութեամբ կը խօսէր անդադար: Բայց, իր բիւր չռալլանքները ինչո՞ւ չէին արձագանդեր զոհերուն մէջ. ինչո՞ւ այդ արիւնոտ զոհերը իր ոտքերուն չէին իյնար, դոհունակութեան խօսք մըն իսկ չէին ըսեր: Քիւրտի ուղեղին համար առեղծուած մըն էր ասիկա, որ տակաւ կը դայրացնէր գինքը: Կիրքը տակաւ կը խլըրտար անոր մէջ, ու մարդ դադանը հազար գլխանի հրէջի մը պէս իր ժանիքները կը ցցէր:

Գանլը Վալիտէն նստած էր վրանին տակ իր երկու դաւակները երկու քովերը առած, ինչպէս մատակ առիւծը իր ձագուկները: Անոր նայուածքը ցաւոտ յառած էր հեռուն՝ կապոյտին. այնտեղ կը տեսնէր իր անցեալը: Լքած էր տուն տեղ ու հարստութիւն: Մահուան գերանդին անխնայ հնձած էր բոլոր սիրելիները մեծ դերդաստանին: Ու ինք մինուճար՝ երկու ձագուկներով՝ դեռ անոնց անյայտ չիրիմները չայցելած, մեծ ցաւը շղթայած կրծքին տակ, դաղթի էր հանուած դէպի անծանօթը, դէպի անյայտը: Անօթի ու ծարաւ, օրե'ր շարունակ քալած էր, քալած էր իր ցեղի բիւր մեռելներու միւսերն ու ոսկորները կոխկոտելէն, հասնելու համար վերջին հանգրուանը, ուր իր կրծքին տակ շղթայած մեծ ցաւը խաւարը ակօսող կայծակներուն պէս

աղատ պիտի արձակէր շանթերու համար բոլոր աստուածները երկնքին, որոնք այժմ անդգամ հանդիսատեսներն էին իր տառապանքին: Յետոյ անեղ անէծք մը պիտի թափէր թշնամիի գլխին, վրէժը պիտի կտակէր գալիք սերունդին ու ինք մահանար, հովին ու բուքին յանձնելով իր ածխնը, որ տանին հեռո՛ւն... հայրենի տուն:

Իսկ ա՞յժմ, այս լերան բարբարոսները ինչո՞ւ չէին թողուր որ ան շարունակէր իր արիւնոտ ճամբան: Ինչո՞ւ կ'ուզէին բաժնել զինք իր մարիներէն. չէ՞ որ անոնք իր աչքի լոյսեր էին, առանց անոնց պիտի խաւարէր աշխարհը:

Մեծ աղջիկը նստած էր աջ կողմը, պի'նդ, պի'նդ սեղմուած մօրը քղանցքին: Հաղիւ տասնը ութը տարեկան, միջահասակ ու վայելչակազմ, հագած էր սեւ ու նեղ շրջադրեւտ մը, ուրկէ կարծես դուրս կը հոսէին հարուստ ու ծնծղուն զիստերը: Հակառակ իր կամքին, մարմարեայ կուրծքէն արծաթ բաժակներու պէս դուրս ցցուեր էին զոյգ ըստինքները: Գլխին ձգած սեւ քողի տակէն գետին յառած էր վառ աչքերը, գետին յառած էր ու վեր չէր նայեր, չհանդիպելու համար դահիճ Զէյնալի տարփոտ նայուածքին: Ու վարդապետն այտերէն քրտինքը մարդարտահատիկներու նման, ցօղիկ ցօղիկ կ'իյնար իր գիրկը:

Կրտսեր աղջիկը նստած էր ձախ կողմը, գլուխը յենած մօրը թեւին: Տասնը վեց տարեկան: Ան՝ իր մեծ քրոջ փոքրիկ պատկերն էր. միայն թէ աւելի թարմ, աւելի բողբոջ: Դէմքը գծուած էր վարպետի գրիչով. բերանը՝ պղտիկ, չրթները նուրբ եւ, ակռաները ձիւնանալիտակ, համահաւասար: Այտերը

թարմ ու վառվռուն քիթը փոքր ու արծուային. աչքերը արծաթ լճակներու պէս ջինջ ու մաքուր, ու սեւ, երկար թարթիչներ իրրեւ պահապան, անոնց երազային անդորրը չվրդովելու համար: Զմրուխտի պէս սեւ, յորդ ու առատ մազերը թափուեր էին ուսերն ի վար: Ան յաճախ կը ցնցուէր դուրսէն անցնող քիւրտ հեծեալներու զոռում-զոչումէն այնպէս վախկոտօրէն, ինչպէս մեր հայրենիքի կոյս կատարներուն վրայ իր մօր կողքին արածող մատաղատի եղնիկը, արծուի թեւերու ճողփիւնէն:

Հադուստով անդարդ ու աղքատիկ, բայց բնական զեղեցիկութեամբ հարուստ զոյգ քոյրերու տեսքը այնքան հմայիչ էր ու առինքնող, որ Զէյնալ բէկ պահ մը փորձուեցաւ վաւաչոտ ձեռքերով շոյելու մեծին մազերն ու գլուխը: Բայց վերջինը սարսափով ետ մղեց զայն ուժգին ճչալով: Մայրը ցնցում մը ունեցաւ իր նստած տեղը եւ ձերբազատուելով իր մտքի խոհերէն, այսպէս խօսեցաւ.

— Դուն այս լեռներու տէրն ու տիրակա՛նը, հարուստ ես ու հզօր: Դուն կրնաս ունենալ քու ցեղի չէյիս ու բէկերդն ընտրանի աղջիկները, հաւասար քու տոհմին, արժանի քու անուան: Մենք արիւնոտ դաղթականներ ենք թշուառ ու անտէր, ի սէր Աստուծոյ, ի սէր Մարգարէին, թո՛ղ որ շարունակենք մեր ցաւոտ ճամբան:

Մերժումը անակնկալ էր ու ընդմիջեցուցիչ քիւրտ բէկին համար: Սա ռաեաները, սա հայու կրտսերները ի՞նչպէս կը յանդգնին մերժել իր կամքը, մինչ սար ու ձորեր կը դողային իր սարսափէն: Խոստումները լռեցին:

Կեղծ ժպիտները չքացան:

Դիւային մտածումներ չողացին անոր աչքերուն մէջ, որոնք թունաւոր սլաքներու պէս ուղղուած էին Գանլը Վալիտէին: Լոռութիւն արեւոյ պահ մը միջոցին մէջ, ուր ահաւոր ոճիրը կը նխթուէր: Հաստատ ու վճռողական ձայնով կանչեց թիկնապահները, որոնք որսկան շուններու պէս կը դառնային իր շուրջը: Քիւրդերէն լեզուով կարճ ու կտրուկ հրամաններ տուաւ: Վերջինները գետնաքարէ խոնարհութեամբ մեկնեցան: Ու ինք յենուած գերմանական մատուցերին, կեցաւ զոհերուն դէմ հանդիման:

Սամսնի դադթականութիւնը, Նալթօքէնի վերելքէն յոգնած ու ջարդուած մարմնով, փռուած էր ձորին մէջ: Հազարաւոր քիւրդեր զինուած բերելով, կացիններով, սուրերով ու կեռ դաշոյններով, թալանի կը սպասէին, ինչպէս քաղցած դայերը փութորկոտ գիշերին, անհովիւ հօտին վրայ յարձակելու համար: Յանկարծ, սեւ դուժկան մը շրջան ըրաւ բերնէ բերան, ու մէկէն ի մէկ ճայթող փոթորկէն ալեկոծուող ծովուն նման՝ դադթականութիւնը իրար անցաւ: Ոստիկաններ մէկիկ մէկիկ դատեցին հինգ տարեկանէն վեր բոլոր արուները, ու կեցուցին հինգ վայրկեան հեռուն սարի կողքին:

«Չարկէ՛ք», դուռաց Զէյնալը իր կեցած տեղէն: Ու մարդ-դադանները թուր-կացիներով սկսան ջարդել անմեղ զոհերը, ինչպէս մսագործը ոչխարի միսը: Այնպիսի սրտաճմլիկ ճիշ մը բարձրացաւ հազարաւոր մայրերու բերնէն, որ կարծես երկիրը դողաց իր հիմէն: Զաւակներու արիւնին ի տես՝ մայրերու արցունքը հոսեցաւ հեղեղի պէս: Ու անոնցմէ տասնեակ մը մարդերին փետտելէն, խեղադարձերու պէս, վազեցին վրանի կողմը, ոճիրներու բոյնը: Ա-

նոնց աղեխարշ ողբերը գեռ հեռուէն կ'աղերսէին Գանլը Վալիտէին:

«Զոհէ՛, զոհէ՛՜ աղջիկներդ, Աստուծոյ սիրոյն, մորթուող անմեղներու սիրոյն. մատա՛ղ, մատա՛ղ ըրէ՛ զանոնք. դադրեցուր ջարդը, դադրեցուր արիւնը»...

Մինչեւ այդ Գանլը Վալիտէն փռուած էր գետին ու կ'աղերսէր Զէյնալէն, որ դադրեցնէ մորթոտամբ հարիւրաւոր անմեղ կեանքերու: Եւ այդ էր արդէն քիւրդ բէկի փնտռածը: Հրամայեց որ դադրեցնեն կոտորածը:

Տեսարանը սարսափելի էր ու ահաղեցիկ: Փշրուած դանկեր, բղիկ բղիկ եղած մարմիններ արեան մէջ կը տապալակէին: Ու կ'իտամեռներու մահուան հանդիւնները, որպէս կարծր ու թանձրացեալ անէծք, երկինք կը բարձրանային: Քիւրդ մը մեռելներու մերկութիւնը ծածկող զբեռաները կը կողոպտէր: Ուրիշ մը, ոտքերով կտրուած գլուխ մը կ'աքացէր: Արեւը իր մայրամուտը կը թեքուէր, ու երկինքը շառագունած էր երկրի արիւնէն:

— Այժմ ճանչցա՞ր այս լեռներու տէր ու տիրական քիւրդ Զէյնալ բէկը. գիտցա՞ր թէ ինչ կը նշանակէ մերժել անոր կամքը, որ պարտադիր է ամէնո՞ւն, ամէնո՞ւն անխտիր:

Գանլը Վալիտէն, փռուած գետինը՝ լո՛ւ... կը հեճկոտար. անգոր ցասումը ողջ ողջ կը բլբլէր, կը տորկէր անոր սիրտը, ու արցունքները հալուած երկաթի պէս տաք կը հոսէին այտերն ի վար:

Խուճ մը հեծեալներու դուրիւնը դրաւեց բուրի ուշադրութիւնը: Զէյնալ բէկը դուրս ելաւ վրանէն ու զիմաւորեց նորեկները: Սայիտ բէկն էր եկողը, որ հեւ ի հեւ վազքով հաղիւ հասած էր իր

մնտաճ գաղթականութեան: Ան՝ ծանօթ լերան քիւրդերու վայրագ բնաւորութեան, իրեն ընկեր ընտրած էր հինգ մասնադէտ-մարդասպան չէթէներ, որոնց արտաքին տեսքն իսկ սարսափ կ'ազդէին տեսնողին: Բոլորն ալ հեծած էին արաբական աղ-նըւացեղ նոթլիներու վրայ: Գլուխնին ձգած էին մետաքսէ սեւ շղարչներ, որոնց շուրջ օձի պէս կը կը պլլուէին արաբական էկիլը: Կուրծքերնուն խա-չաձեւ ձգուած էր գերմանական մատուցերի թրքական փամփուշտակալները. մէջքերնին կապած էին պարսկական թանկարժէք դօտիններ, որոնցմէ կախուած երկսայրի դաշոյններու արծաթազօծ պատեանները կը փայլիլէին վերջալոյսի երկներանգ շողերուն տակ:

Սայիտ բէկ վար իջաւ ձիէն ու Զէյնալի հետ մտաւ Գանլը Վալիտէի վրանը, ընկերները ըստ նախապէս իրենց տրուած պատուէրին, ղէնքերնին պինդ բռնած ու պատրաստ, կը սպասէին դուրսը:

Սայիտ բէկ թէեւ թուրք, բայց աւելի զարգացած ու նուրբ, սոսաջին իսկ նայուածքէն տարուեցաւ կրտսեր աղջկան տեսքէն: Վերջնոյն անմեղ ու հրեշտակային զիմագծի գեղեցկութիւնը նսեմացուցած էր իր լսած պատմութիւնը: Հաւատաց որ առասպել մը չէր Գանլը Վալիտէի շուրջ խօսուածը: Թէեւ գիտէր թէ իր հայրը, մայրն ու եղբայրները հակառակ էին իր կեալուրի աղջկան հետ կենակցութեան, բայց հայ աղջկան դէմքն ու հրեշտակային նայուածքը ա'յնքան գերող էին ու առինքնող, որ ան վերջնական որոշում կայացուց իր մէջ, — ա՛մուսնանալ անոր հետ: Ու նախնական խօսակցութիւններէ վերջ, անդրդուելի վճռողականութեամբ իր միտքը յայտնեց քիւրդ աշխարհի տղային:

Այնքան անակնկալ էր յայտնութիւնը, որ, Զէյնալ բէկ հաղիւ կըցաւ բռնազրօսիկ շարժումներով քողարկել իր տհաճութիւնը: Ինք հարիւրաւոր անմեղներ մորթել տուաւ ծունկի բերելու համար դոհը, ու երբ ամէն ինչ վերջացած կը համարէր, ահա մըցորդ մը, որ կը պահանջէր բաժնել աւարը: Ո՞ր ստամանան զրկեց այս չարիքը:

Ու փորձեց համոզել զայն փաղաքշական խօսքերով, ետ կեցնելու համար զայն իր մտադրութեանէն:

— Դուք Մալաթիոյ թուրք բնակչութեան ամենէն աչքատու ներկայացուցիչն էք, եւ ազնուական տան զաւակ: Զեր հայրը Հաշիմ բէկ ծանօթ է հանուր թրքութեան, կրնայ իսթամպուլի (Կ. Պոլիս) ամենէն գեղանիները կնութեան առնել ձեզ, արժանի ձեր փառքին, ձեր տոհմին: Ինչո՞ւ պիտի պղծէք ձեր տան սրբութիւնը այս անարժան ռաեաններու մոռաքով:

Սայիտ բէկ տաքարիւն էր, յանդուգն ու անհամբեր: Յետոյ հակառակորդին չոսյլած շողմիչ խօսքերը այնքան կեղծ էին ու վրան բաց, որ իրեն համար գիւրին էր տեսնել անոնց տակ թաքնուած յետին նախառակը:

— Կը գտնուիմ տարիքի մը մէջ, ուր կրնամ, ու գիտակցութիւնը ունիմ իմ բախտը իմ սեփական ձեռքերով տնօրինելու. հայրս մեծ է ու կը յարգեմ զայն, բայց ան մեծ է իրեն համար ու իր տեղը: Յորդորներու պէտքը չունիմ: Որոշումս անզարձ է. եւ ոչ մի ուժ կը ճանչնամ որ արդիւնէ զիս զայն դուրծադրելէ:

Պատասխանը այնքան սղարդ էր ու կտրուկ, որ հարկադրեց Զէյնալ բէկը պահ մը խորհելու:

Հակառակորդը զորաւոր էր թէ՛ քաղաքի, թէ՛ կառավարութեան մէջ: Յետոյ, ան զինուած էր տասնոց ատրմանակով ու դուրսը մինչեւ ակռաները զինուած պահակներ ունէր: Կ'արժէ՞ր այս կեալու-
րի աղջիկներուն համար միւսլիմանի արիւն հոսե-
ցընել: Եւ աւելին, իր կեանքը վտանգել... Ա՛հ, ե-
թէ կարելի ըլլար դոհացնել զայն հայու արիւնով,
ան պատրաստ էր մորթելու ձորին մէջ փռուած ամ-
բողջ դաղթականութիւնը: Բայց հակառակորդը այլ
քան կը պահանջէր: Ու կը պահանջէր իր ղէնքին ու-
ժով, իր սուրին ծայրով: Խուսափում չկար: Զօրա-
ւորը իր հաւասարը միայն նկատի կ'առնէ: Ու քիւրդ
բէկը նահանջեց: Ընտրեց երկու չարեաց փոքրա-
դոյնը, փոյս տալու համար վտանգաւոր հակառա-
կորդի բախումէն:

— Մենք հաւատակիցներ ենք, ու միշտ իրարու
պէտքը ունինք. ես քեզ չեմ մերժեր կեալուրի աղջ-
կան մը համար, հրաման ըրէ՛, ու ես քու ոտքերուդ
առջեւ մատաղ ընեմ այսպէս հազարներ: Զէ՞ որ
Ալլահը ստեղծեր է զանոնք մեզի ծառայելու համար:
Ըսէ՛, քոյրերէն ո՞ր մէկը կ'ուզես, կ'իսուինք եղբօր
պէս:

Սայիտ բէկի ուղածն ալ այդ էր արդէն:

— Քանի որ ինձմէ տարիքով մեծ ես, մեծ քոյ-
րը քեզի, պղտիկը ինձի:

— Շատ լաւ, պատասխանեց քիւրդ բէկը, — հա-
պա մայրենի՞ն ու փոքրիկ քոյրերնի՞ն...

— Այդ թողունք իրենց կամքին. թո՛ղ երթան
ուր որ կ'ամենան:

Գանլը Վալիտէն հարկադրուած էր հաշտուիլ
իրականութեան հետ, ուրիշ ելք չկար: Ան դեռ կը
տեսնէր քիչ առաջուան ջարդը, ու սարսափով լեց-

ուած կ'ուզէր վերջ տալ թէ՛ իրեն կեանքին, թէ՛ դա-
ւալներուն, դաղթականութեան գլխին նոր փոր-
ձանքներ չբերելու համար: Պէտք էր ընտրել մէկը
կամ միւսը: Ան կը սարսափէր Զէյնալէն, ինչպէս
հաւատաւոր քրիստոնեան՝ դժոխքէն: Ան դիտէր որ
Սայիտն ալ թուրք էր, կ'ատէր հաւասար. բայց ա-
նոր խօսակցութենէն հասկեցած էր, որ ան զարգա-
ցած էր ու յանդուգն, եւ յետոյ քաղաք կը բնակէր.
քաղաքին մէջ, ո՛վ դիտէ, մի դուցէ՛ դիւրին կ'ըլլար
ազատիլ անոր ճանկերէն: Ու Գանլը Վալիտէն, իր
կարգին, ընտրեց երկու չարեաց փոքրադոյնը:

Վերջալոյսի շողերը կը մարէին արեամուտքի
հորիզոնէն, երբ երկու բէկերը բաժնուեցան աւարը:
Զէյնալը տարաւ մեծ քոյրը՝ Յասմիկը: Իսկ Սայիտ
բէկ տարաւ Անգինը, կրտսեր քոյրը՝ Շուշանը եւ
Գանլը Վալիտէն (Հայկուհին), որոնք այժմ հոս
են: Զե՞ս կարծեր որ անոնք քեզի օգտակար կ'ըլ-
լան...

Այսպէս վերջացուց երկրորդ կինը, — Տիկին
Աննա Գարրիէլեանը (Անգիւրեան) իր արիւնոտ
պատմութիւնը:

Վերջին խօսքը սթափեցուց զիս, յիշեցնելով ա-
հաւոր ներկան: Ու ես տխրօրէն զգացի իմ վիճակի
դառնութիւնը: Բայց դեռ վերջին յոյս մը ունէի, ու
հետեւեալ աղերսագիրը դրեցի Գանլը Վալիտէի
աղջկան:

Օրիորդ Անգին Հերեան,

Սիրելի քո՛յր,

Թէեւ անծանօթ, բայց մեր ցեղի դժբախտ ճա-
կատադրով բաժնեկից եմ ձեր ցաւ ու տառապան-

գին, ներեցէ՛ք համարձակութեանս, որ ձեզ կը կոչեմ «սիրելի քոյր»:

Նպատակս չէ ձեզի նոր ցաւ պատճառել. լսած եմ որ դուք ալ քամած էք դառնութեան բաժակը ցմրուր: Հայրս ու եղբայրս կացինահարեցին: Մայրըս տեղահանեցին: Մեր տունը քանդեցին: Անողորմա՛հը կը հալածէ զիս: Երբ այս տողերը կը դրեմ, չեմ գիտեր թէ դեռ քանի՞ ժամ պիտի ապրիմ: Ոստիկաններ դուրսը աշգիւն մէջ զիս կը փնտռեն: Այժմ հոս, կանանոցի կողմը, փայտանոցին անկիւնը պահուած եմ, դիտեմ ու կը զգամ որ խիստ վըտանդաւոր է տեղս. հոս ձերբակալուելու վատ նախադրացումն իսկ սարսափ կ'ազդէ ինծի: Կարելի չէ՞ արդեօք որ, առանց դուք ձեզ վտանգի ենթարկելու, օգնութեան ձեռք կարկառէք ինձ, աղատելու համար մահուան արիւնոտ ճիրաններէն: Կարելի չէ՞ արդեօք որ բարեխօսէք Սայիտ բէկին, որ իմ հոս մնալը արտօնէ իբր ծառայ, կամ գործաւոր, պարտէ՞զին մէջ աշխատելու համար:

Սրտատրոփ կը սպասեմ հոս ձեր պատասխանին մինչեւ ուշ գիշեր. ու երբ փրկարար խաւարի ծոցին մէջ անյայտանան զիս հալածող ոստիկանները ու ամէն ինչ լռէ, ես ալ կ'երթամ լեռները, բաժնելու համար հոն ապաստանող ընկերներու անձանօթ ճակատագիրը:

Այն ատեն այս երկտողը թող մնայ ձեզ մօտ յիշատակ, դժբախտ տղու մը, որ դեռ կեանքի բարին ու չարը չճանչնած խամրեցաւ ծաղիկ հասակին:

Մահէն հալածուող եղբայրդ՝ Գէորգ Թովալեան:

* * *

Հաղիւ ժամ մը անց, գրաբերս բերաւ հետեւեալ պատասխանը:

Սգակից եղբայր,

Որ տիրութեամբ կարգացի երկտող նամակդ: Թէեւ ես ալ քեզ անձանօթ եմ, բայց հարազատ եղբոր մը պէս կը զգամ դառնութիւնդ ու կը բաժնեմ ցաւերդ: Որովհետեւ, սեփական աչքերով տեսայ քեզ պէս տասնեակ հազարաւոր մատաղատի երկտասարդներու մորթոսումը մեր ցեղի խաչելութեան ճամբուն վրայ, ու փշրուած դանկերը՝ կաթնաթոյր մանուկներու, արիւնաշաղտի դիակները՝ դժբախտ մայրերու ու այսպէս, անվերջ, անվերջ:

Մահուան ճամբաներէն քալեցի, ու այժմ ինկայ այս դժոխքը, բայց անսասան հաւատքը ունիմ, որ հոս չէ՛ ու պիտի չըլլայ իմ վերջին հանգրուանը. չեմ ուղեր գրել այս մասին, չեմ կրնար գրել... Այսօր շատ, շատ սեւ է ու խաւար ամէն ինչ... սըրտիս պէս: Վաղը՞, ո՛վ դիտէ թէ ինչ անակնկալներ ունի թաղուած իր ծոցին մէջ:

Կարելի ուժերովս պիտի աշխատիմ աղատութեանդ համար, եւ վստահ եմ որ եթէ Սայիտին ըսեմ, չի մերժեր:

Դուն պէտք է աղատուիս: Մենք փոխադարձ օգնութեան պէտքը շատ կ'ունենանք: Ո՛վ գիտէ, թէ եւ մեր այսօրը սեւ է, բայց վաղը, ինչե՞ր կ'ըլլան:

Կարդալէդ վերջ, նամակս անպատճառ փճացուր:

Յաւակից քոյրդ՝ Անգին Հերեան

* * *

Խորունկ ցաւով, զգացումով ու վաղուան յոյսերով լի նամակը կարդալէս վերջ, ցաւէն ու հալածանքէն թմրած, խոնջած ջիւղերս տակաւ կենդանացան. վստո նախադգացումներս փարատեցան. սլառ-ռեցաւ մահուան սեւ քողը աչքերուս առջեւէն, ու ապրելու փափաքը ուժգին խօսեցաւ սրտիս մէջ:

Պարտէղի դռնէն ներս մտաւ Սայիտ բէկ, ձեռքը բռնած վարդի փուռն մը, ու արագօրէն կանանոցի սանդուխներէն վեր բարձրացաւ:

Կէս ժամ վերջ ամէն ինչ կարգադրուած էր: Ծառաները երեկոյեան ճաշի պատրաստութիւններ կը տեսնէին: Հաշիմ բէկ նստած էր ծաղկանոցին մէջ աղբիւրին մօտիկ բաղկաթոռի մը վրան: Աղբիւրը խոշոր ու հաւկթաձեւ էր. մէկ ու կէս մէթր խորը, տասնը հինգ մէթր լայնքը եւ քսան մէթր երկայնքը: Պատերը հիւսուած էին մարմար քարով, ու սալաշատակուած էր: Ամառները կը լողային անոր մէջ: Զուրը մաքուր էր ու լեռնային, կը հոսէր դէմ դիմաց դրուած քարաշէն չորս առիւծներու բերնէն: Աղբիւրի բոլորտիքը զարդարուած էր հազար ու մի տեսակ վարդ-ծաղիկներով: Անհամարաձակ քայլերով բարձրացայ քարէ սանդուխները: Պէտք էր Հաշիմ բէկին ներկայանայի. այսպէս էր կարգադրած միջնորդ սպասարարս: Բայց դեռ չմօտեցած, նոյովուած մարդուն խուզարկող ու կապարի պէս ծակող նայուածքը տապանաքարի պէս ծանր, ինկաւ վրաս, ու ես դամուած կեցայ եղած տեղս. պաղ սարսուռ մը պատեց մարմնոյս ամէն երակները, ու Տէր Զօրի անապատին մէջ մայրը կորսնցնող մանուկին պէս՝ սրբ ու մինակ, ահաւորօրէն մինակ զգացի ինքզինքս:

— Ի՞նչ կ'ուզես, ու որո՞ւն գաւակն ես, հար-

ցուց Հաշիմ բէկ նստած տեղէն խռպոտ ձայնով մը:

Ես ինչո՞ւ լուռ ֆի, ու բաց դաշտին մէջ ձմրան բուրին մինակ մնացող լերկ ծառին պէս կը սարսուռայի, չեմ դիտեր: Բոսլիկ էի ու գլխի բաց, մերկութիւնս ծածկող զպունս պատռտած էր կուրծքիս վըրայէն, ու խելայեղօրէն թարտացող սիրտս կարծես դուրս պիտի իյնար աղետեղէն:

— Անօթի՞ ես, հաց կ'ուզե՞ս, մայրդ ո՞ղջ է:

Այս վերջին հարցումը ակնթարթի մը մէջ ա'յնքան զղացումներ դրդեց մէջս, որ այլեւս չկրցի պահել տղու հպարտութիւնս. սիրտս փլաւ, ու արցունքները հալուած երկաթի պէս տաք հոսեցան աչքերէս այնպէս առատօրէն: Բոլոր ցաւ ու տարտերը խօսք մէկ ըրած փոթորկոտ ծովու յորձանքներուն պէս կը փրփրէին դանկիւս մէջ, հրեղէն լաւայի պէս տաք հոսանք մը սրտէս ծնունդ կ'առնէր, ու կը խուժէր դէպի աչքերս, չէի կրնար զսպել բորբոքած զգացումներս, ու լուռ կ'արտասուէի...

Յանկարծ, մէկը, կանանոցի սանդուխներէն աւագ արագ վար իջաւ ու կեցաւ մեր երկուքին մէջտեղը:

— Հա'յր, այս տղան մեզի ծանօթ քօնթրաթճի Յակոբին գաւակն է. թոյլ տուր իրեն որ մեր տան մէջ մնայ իրր ծառայ, եւ աղօթէ քեզ համար: Սայիտ բէկն էր որ կը միջնորդէր, ըստ եղած կարգադրութեան:

— Մենք ծառայ չատ ունինք, եւ յետոյ այդ լաւուրը դեռ գործի չի դիմանար:

— Պղտիկ ըլլալը լաւ է, որ չուտ միւսլիման կը դառնայ, եւ յետոյ եթէ դուն հրաման տաս, ես դիմեք դիւղ կը զրկեմ մեր ընչպիւրներուն քով որոշ ժամանակի մը համար:

— Շատ լաւ. դրկէ՛ եյրեւիւնքի Ալի հօճային քովը. հոն թող մնայ մինչեւ կալերը վերջանան:

Յետոյ խօսքը ինծի ուղղելով.

— Այստեղէն վերջ անունդ Ահմէտ է. եթէ կարճ ժամանակէն լաւ միւսկիւման չդառնաս, քեզ կը դըր-կեմ հօրդ քովը:

Սայիտ բէկ զիս առաջնորդեց Սէլամլըքի (այ-րանոց, այր մարդոց յատկացուած յարկարաժին) կողմը, ուր կային ուրիշ երկու հայ եւ երեք թուրք ծառաներ:

Նոյն գիշերը փախստական ընկերներս դռներու (հաց տալու համար) ջանքերս ի դուր անցան: Անոնք երեք օր անօթի ծարաւ թաքնուած էին ինտէրէի լե-րան քարանձաւներուն մէջ: Սարգիս Չաղարեան սը-նունդ ճարելու համար հաղիւ մօտեցած Ս. Լուսա-ւորչայ վանքին՝ քիւրտերու դնդակէն վիրաւորուած էր, ու անասելի տանջանքներէ վերջ մահացած: Երկու ընկերները ջուր խմելու համար էրբ մօտե-պած էին Չէօշնիկի աղբիւրին, հովիւներէն նշմար-ուելով՝ դնդակահարուած էին դեռ ջուրը չխմած:

* * *

Հազար ինը հարիւր տասնը հինգ Սեպտեմբերի սկիզբները, Մալաթիոյ գաղթականութեան առաջին կարաւանը հասած էր Ֆիւրատի եղերքը, Սամսաթ հոշուած գիւղը: Ուղիղ ճանապարհով Սամսաթ Մա-լաթիայէն 4 օրուան հեռաւորութիւն ունէր: Բայց գաղթականութիւնը հաղիւ կրցած էր հոն հասնիլ 6-7-ը շաբաթէն: Այս՝ հետեւանքն էր թուրք կառա-վարութեան սրատրաստած նենգ ու խարդախ ծրա-գրին: Անոնք կ'ընտրէին լեռնային օձապտոյտ ու անանցանելի կիրճերը, դաշտային անջրդի ու զար-

տուղի ճամբաները, որպէսզի չուտ հասնին իրենց նպատակին... դաղթականութեան փճացումին:

Այս կը պահանջէր քուրքի հայրեմախրութիւ-նը: Այսպէս կը թելադրէր Մուհամմէտի Գուրանը բոլոր մէհմէտճիկներուն: Եւ անոնք միջոցներու մէջ խտրութիւն չէին դնէր երկնից արքայութեան ար-ժանի միւսկիւմաններ դառնալու համար: «Նա՛ չէ-հիտ, եա դաղի» (կամ նահատակ, կամ յաղթական-հերոս): Եթէ ասոր վրայ բարդենք պատիւի ու բռ-նաբարձան անսահման կիրքը, թալանի անկուշտ տենչը, այն առեն կրնանք երեւակայել քաղցած դա-ղաններու վիճակը, որ քայլ առ քայլ կը հետեւէր դաղթի անտէր կարաւաններուն, Մալաթիոյ հեռա-ւոր սահմաններէն սկսեալ մինչեւ Ֆրունճիի եւ Նալ-թէօքէնի տնանցանելի բարձունքները, Ճարապու-լուսէն մինչեւ Սուրուճ, Տէր Զօրի կիզիչ անապատ-ները:

Գաղթականութեան վիճակը... զարհուրելի էր: Այդ պարզ ու հասարակ «դաղթական» բառին տակ սկստ է հասկնալ Տանդէական դժոխք մը, ուր կ'այ-բէր ու կը մրրկէր այրիացած հայութիւնը: Գաղթա-կան բառը չատ ու չատ անգոր է պատկերացնելու համար դաշտ ու ձորեր պտտող սարսափն ու չարի-քը: Եւ ո՛վ չէ ապրած այդ սարսափը, ան չի կրնար ըմբռնել այդ դոյզ բառերու ահագնութիւնը, դժ-բախտ ու ցաւատանջ գաղթականի սեւ օրերը: Երե-ւակայեցէք բազմութիւն մը կիներու, հարս-աղջիկ-ներու, կաթնկեր մանուկներու եւ ալեւոր ծեր մա-միկներու ու պապերու, չըջապատուած արիւնուշտ մարդ-դաւաճաններէ, որոնք կը կողոպտեն, կը բռնա-բարեն ու կը սպաննեն. բազմութիւն մը՝ զրկուած տունէ, տեղէ ու սիրելիներէ, մաքրութեան տարրա-

կան միջոցներէ ու դատապարտուած արեւի կիզիչ տօթին տակ քաշելու օրն ի բուն. բազմութիւն մը, որ ներքին ու հոգեկան անհուն ցաւերէ կը տառապի, կը հալի ու կը մաշի, ինչպէս բեւեռային վիթխարի սառցակոյտը՝ ովկիանոսի տաք ջուրերուն մէջ, արեւի կիզիչ շողերուն տակ: Յետոյ, ասոնց վրայ բարդեցէք հազար գլխանի հրէշի մը պէս ահաւոր ՍՈՎԸ, անբաժան տարափոխիկ հիւանդութեանց համաճարակը. այն ատեն դուցէ, դուք կ'ունենաք հայ դաղթականութիւնը ձեր աչքին առջեւ, եւ այն երկրային դժոխքը, ուր ողջակիզուեցաւ միլիոն մը հայութիւնը:

Ահա այս պայմաններու տակ, Սամաթ հասնող դաղթականութեան առաջին կարաւանը քանակով կոտորակուած էր, իսկ որակով... կ'ստամեռ:

Թուրքի եաթաղանէն մաղապուրծ ազատուողները, բոլորը անխտիր, սպառած էին ունեցած պաշարնին: Քիւրդ-թուրք բարբարոս խուժանը կողոպտած էր անոնց դրամը, գոյքերը. նոյնիսկ ցաւատանջ մայրերու մերկութիւնը ծածկող փոխնորդ զգեստը: Պատառ մը հաց ճարելու ճար ու ճամբայ չկար:

Ու մինչ թշուառները յուսալքուած էին ու ժառապաւ, սովն ու համաճարակը դաշնակցած մահ կը սփռէին անոնց նօսրացած շարքերուն մէջ:

Ու մեռելները թաղելու ոչ ժամանակ կար, ոչ ալ ուժ ու տրամադրութիւն: Դաշտ ու ձորեր մեռելներով ծածկուած էին ու «մահ կը հոտէր, մահ. Հայաստան աւերակ»:

Բայց, դժբախտ բեկորները, մորակի շառաչին տակ կեանքը քարշ տալէն, դեռ հարկադրուած էին քաշել, հասնելու համար վերջին հանգրուանը...

Գողղոթան: Եւ Տէր-էլ-Չօրի անապատը մօտ էր, ուր մարդակեր Չէչենները, դաշոյնները մերկացուցած, արիւնոտ երախնին լափլիղէին նոր զոհերու կը սպասէին, եւ ուր՝ կիզիչ ու խանձող աւազը պլտի քամէր անոնց դալուկ երակներէն արեան վերջին կաթիլը:

Աւելի ուշ, դաղթականութեան երկրորդ կարաւանը ենթարկուեցաւ նոյն սեւ ճակատագրին:

Բայց ահաւոր էր ու սարսուղի վերջաւորութիւնը երրորդ կարաւանին: Որովհետեւ անոնք դատապարտուած էին քաշելու լեռնային ճամբաներէ ու անանցանելի կիրճերէ, որոնք կ'իյնային ջարդարար Ձէյնալի սահմաններուն մէջ:

Մահուան ճիրաններէն մաղապուրծ ազատուող ընկերներէս մին արցունքով պատմեց ինծի հետեւեալ դրուագը. —

— «Այն օրը, երբ մեր կարաւանը Ծրունձի կողմէն ուսած դժոխալայրէն ճամբայ հանեցին դէպի Նալթօքէն, եւ հիւանդ էի: Սաստիկ ջերմ ունէի: Ու խոտ ուտելէն ստամոքսիս մէջ առաջացած խիթերը անողորմօրէն կը տանջէին զիս: Հազիւ 2 օր եղած էր փոքրիկ քոյս մեռնիլը: Եւ փոքրիկ քոյս շատ, շատ կը սիրէի. ան դանդուր մազեր ունէր, սեւ, խոշոր ու փայլիլուն աչքեր, երկար ամպուլի պէս թարթիչներով»:

Այստեղ, ընկերոջս ձայնը պահ մը կոկորդին մէջ խեղդուեցաւ, եւ ան ի դուր ջանաց արցունքները թաքցնել ինձմէն: Եւ միթիթարանքի խօսք չունէի, եւ ոչ ալ անոր ցաւը ամօքելու խարկանքը: Ու ան պղտիկ լուծենէ մը վերջ շարունակեց.

«Մայրս լացաւ անոր վրայ, եւ. որովհետեւ դաղթականութիւնը ճամբայ պլտի ելլէր, մեռելին

դէմքը դարձուց դէպի աղօթարան (արեւելք)․ դըլխոն տակը քար մը դրաւ բարձի տեղ, ու պինդ համրուեց չրթունքներէն։ Ես թաշկինակովս ծածկեցի պղտիկ քոջս պղտիկ ու հրեշտակային դէմքը։ Բաժնուեցանք։ Ես ետ ետ կը նայէի։ Ինծի կը թուէր թէ պտըտիկ քոյրս յանկարծ այդ խոր քունէն վեր պիտի կենար, ու յոտիկ տոտիկ պիտի վազէր իմ մօտ, որպէսզի թաթիկները աւնէի ձեռքերուս մէջ, ու դարձեալ քալէինք մեր դաժան ճամբան, ինչպէս քալեր էինք օրեր շարունակ։ Մեր կարաւանը հատ, հատ շարուած — որովհետեւ երկուքով քալելը անկարելի էր ու խիստ վտանգաւոր — օժտալտոյտ դալարումներով շուլլուած էր Նալթէօքէնի բարձունքն ի վեր։ Նղովուած լեռը ա՛յնքան բարձր էր ու սէդ, որ վարը անդունդին մէջ իրար կողքին պառկող ապառաժները հազիւ մըջիւնի չափ կ'երեւէին։ Մեր գրացի Մանուշը, որ ծանր յղի էր, կէս ճամբէն աւելի չկրցաւ բարձրանալ։ Ի դուր անցան մօրս փութաւններն ու քաջալերական խօսքերը, դա՛ն համոզելու։ Վատաբախտ կիներ երկունքի ցաւերէն այնպէս կը տառապէր ու կը ճշար, որ լսել անգամ չէր ուզեր իրեն սպառնացող վտանգի մասին։ Ու պատահեցաւ ոճիրներու ամենէն ահաւորը, որմէ երկնքի աստուածներն իսկ պիտի սարսափէին, եթէ... դոյութիւն ունէին։

«Պաղանադած ու արիւնդուշտ քիւրդեր պատուեցին դժբախտ մօր արդանդը․ մանկիկը ճշաց անոնց սուխներու ծայրէն ու... մահացաւ։

«Մենք մօտեցեր էինք լեռան կատարին։ յանկարծ կարաւանը կանգնեցուցին։ Սեւ օձ մը սողաց կարծես գաղթականութեան մէկ ծայրէն միւսը, մահուան սարսուռով պատելով բոլորի հոգիները։

Սուխնամերկ ոստիկաններ փակեր էին վերելքի նեղ անցքը․ ու մահուան սպառնալիքով փրկադին կը պահանջէին։ Ունեցողները բախտաւոր էին․ դերձ կը մնային դժոխային չարչարանքէն։ Զբաւորներ անխնայօրէն ծեծի կ'ենթարկուէին․ ու խուզարկութենէ վերջ, երբ դահիճները վստահ ըլլային թէ դու՛ն իսկապէս դրամ չունի, չաւուշը խալոտ ձայնով կը հրամայէր․

— Քանի որ դրամ չունի, ասլրելու իրաւունք ալ չունի․ դարկէ՛ք։ Բայց զարնելու կարիք չկար․ աքացի մը, ու խոնջած, ուժասպառ զոհը կը գլորէր անդունդին խորը, ջախջախուած ու բղքտուած մարմնով։ Մայրս մեր ունեցած հացի պաշարը փրկադին տուաւ, ու մենք անցանք նղովուած Նալթէօքէնը։ Բայց խոշտանդուածներու մահուան հըռնդիւնը ես ամէն օր կը լսեմ, ու անոնց երկրաստան, անպատմելի ցաւը սրտիս մէջ կը կոտորայ։

Այսպեղ լսեց ընկերս, աչքերը դետին յառած։ Ես կը լսէի անոր ակօսանքներու կճրտումը։ Եղած դիրքին մէջ անշարժ էր ան արձանի մը պէս, ու թարթիչներու ամէն մէկ թելէն արցունքներ կը կաթկըթէին։ Սիրտ չըրի խնդրելու անկէ որ շարունակէ արկւնոտ պատմութիւնը։

Այսպէս, վիթխարի լեռներու կատարներէն ու անդնդախոր ձորերէն կոտորակուած, դաղթակահութեան երրորդ կարաւանը հասաւ Սամսաթ, ապա՝ Սուրուճ, եւ ուղղուեցաւ Տէր-էլ-Զօրի կարմիր անապատները, դաժնելու համար հոն նահատակուող իր դժբախտ ցեղակիցներու ճակատադիրը։

* * *

Փաղթականութեան երեք դըլխաւոր կարաւաններու մահացումով, երբեմնի չէնչող ու կանաչնե-

բու աւագան Մալաթիան աւերակ դարձաւ: Մահ-
ուան փոթորիկը աշխարհի սահմարձակ, այնպէս կա-
տաղի գերեց տարաւ տասնը ութը հազար հայու-
թիւն: Սերունդէ սերունդ նուիրագործուած ու
տասնեակ դարերու պատմութեան մարմնացում
տուն-տեղերը քանդուեցան, կենսարաշխ կրակը մա-
րեցաւ, ու բուխերիկներու մուխը այլեւս քուլա քու-
լա երկինք չէր բարձրանար: Եկեղեցին թալլեր էին
ու դոմի վերածեր: Պորանները վառեր էին. մեծ
համուտին առջեւ, ուր տէրտէրը ամէն առաւօտ
չարական կը կարդար, այժմ կով մը չոքած կ'որո-
ծար, պիչ պիչ նայելով սրբատաշ քարերուն:

Ժամկոչին նշխար եփած խուցը քար ու քանդ
ըրեր էին, ու կիսաւեր պատին վրայ անտէր կատուն
կը մլաւէր, չէս դիտեր թէ ի՞ր ցաւը կուլար թէ
Ժամկոչին:

Հայ շինականի ուրազն ու սղոցը աւերակնե-
րուն ու ցեխին մէջ ժանդոտեր էին:

Արօրը, խոփն ու սամին որբ մնացեր էին հան-
դիպակաց ցանկապատին տակ կամ խողանին մէջ.
հայ մշակին տարտոտ երգը չէր արձագանդեր հո-
րիդոնէ հորիդոն, ու դաշտ ու ձորեր մեռելատան
վերածուեր էին:

Քայց արիւնէն ու ոճիրէն խելագարած թուրքը
դեռ կը քանդէր, կը քանդէր հրդեհուած տուներու
հիմերը, կը կողոպտէր գերեզմանոցի մեռելներու
քարերը, որպէսզի ամէն ինչ, ամէն ինչ հողին հա-
ւասար ըլլայ, որպէսզի յիշատակներն խի մահա-
նան:

ԼՐԱՅՈՒՑԻՉ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մալաթիոյ գլխաւոր ջարդարարներէն Հաշիմ
բէկի տղան Մուհամմէտ բէկ 1917-ի վերջերը գըն-

դակահար սպաննուեցաւ:

Դէպքը պատահած էր Հասիրլիք կոչուած դիւ-
ղին մէջ ձիու մը խնդրով:

Մուհամմէտ բէկ ալեւոր քիւրդ մը կ'ամբաս-
տանէ իրեւ իր ձիուն դողը, ու բանալէճի ընթաց-
քին յարձակելով կը սկսի փետտել անոր մազն ու
մօրուքը: Վրայ կը հասնի քիւրդին տղան, ու տես-
նելով իր ալեւոր հօր խղճալի վիճակը, վեցհար-
ուածի դնդակներով կը պայթեցնէ ջարդարարի գան-
կը, առանց խի դոյզն կերպով վախնալու անոր ա-
նունէն ու հռչակէն:

Ս'հ, ե՞րբ պիտի դայ այն օրը, որ «համակեր-
պութիւն ու խոհեմութիւն» քարոզող հայ բերաննե-
րը գէթ անդամ մը պարպանձին Ջաքարիային պէս,
ու մենք ալ ըլլանք յանդուգն ու խիղախ, այս քիւր-
դին պէս:

Հաշիմ բէկ ինքը, 1917-ը թուին սրտի կաթ-
ուած ունենալով, կէս մարմնով անդամալուծուե-
ցաւ: Ու մահացաւ երկու ամսուան չարչարանքներէ
վերջ:

Քէչէլօն, Ինտէրէի դործաւորներու անխիղճ
կողոպտիչը, վարակուեցաւ գաղթականութեան մէջ
սիւսող քծաւոր տիֆէն, ու մահացաւ առանց կարե-
նալ վայելելու իր անհաշիւ կողոպուտը: Ասոնց յար
եւ նման ուրիշ ջարդարարներու մահը, այն սեւ օ-
րերուն, քիչ մը յոյս ու սիւսիանք կը ներշնչէր
թուրքի եաթաղանէն մաղապուրծ բոլոր խելակնե-
րուն:

1917-ի սկիզբը Գաւլը Վալիտէն (Տիկին Հայ-
կուհի Հերեան) Սայիտ բէկի արտօնութեամբ եւ ա-
ջակցութեամբ, ու մանաւանդ, քաղաքական դէպ-
քերու նպաստաւոր դասաւորումով, հասաւ Պոլիս:

Մեն իր հետ տարաւ Յամիկը, Շուշանիկը, եւ Սաթենիկ Սոսքեւեանը: 1918-ի սկիզբը Սայիտ բէկի կիներ, Անգին Հերեան, տեղական կառավարութեան օգնութեամբ լքեց իր ամուսինը: Նոյն ատենուան միւթէսարիքը, որ նոր Պոլսէն եկած էր, վստահելի քիւրդ աղաներու հսկողութեան տակ զայն զրկեց Պոլիս, իր մօր քով, Կարապետ Գարբիէլեանի ընկերակցութեամբ:

* * *

1918-ի դարնան, վերջապէս, չարիքի աշխարհը հասաւ թէ Կիլիկիան զրաւուած է Դաշնակիցներէն եւ Արարայի հերոսական կամաւորներու գունդը կը դառնուի հոն: Հոգեհան խաւարին մէջ խարխալող դժբախտ բեկորներու աչքերը Միջերկրականի ափունքին յառեցան: Տարիներու անսահման տառապանքէն յետոյ, ծագող արշալոյսի առաջին շողերը այնպէս գիւթական էին ու առինքնող, որ պահ մը ցաւէն խորշոմած ճակատներու փոթփոթումը քակուեցաւ, մոայլ դէմքերու վրան նոր կեանքի ու ապրելու կարմիր արիւնը խաղաց. ու բոլորի խոռոչացած աչքերուն մէջ վերածնունդ հայրենիքի ու ազատութեան յոյսը շողաց:

Եւ ինչպէս որ փոթորիկէն խորտակուող նաւու ծովամօյն ճամբորդները ազատութեան փարոսին ի տես կը դատեպնդուին, դերմարդկային ճիգերով կը մաքառին վիթխարի ալիքներուն դէմ ափունք հասնելու համար, նոյնպէս ալ Տէր Զօրի կարմիր անապատներէն սկսեալ մինչեւ Մալաթիոյ սպանդանոցներու մէջ ու աւերակներուն վրայ դեգերող բոլոր, բոլոր խէակաները մահը արհամարհելով, խումբ, խումբ, մութ գիշերներուն ճամբայ ինկան դէպի

ցանկալին Կիլիկիա, ողջունելու համար հայ զինուորն ու հայ զէնքը:

* * *

Ու երբ վրայ հասաւ Հայաստանի Հանրապետութեան հռչակման կենսաբաշխ աւետիսը, պահ մը ծերն ու մանուկը, որքն ու անկարը անհուն նուիրումով ուղեցին փոխարինել՝ հայրենիքի ազատութիւնը՝ թափուած ծով արեան ու իրենց կրած տառապանքին հետ:

Ճիւղներու ետեւանէն ազատուողներու համար սեփական հայրենիքի ազատութիւնը այնպէս յուսադրիչ էր ու սփոփարար, որ, այո՛, բոլորը ուղեցին պահ մը մոռնալ, անմոռանալի ցաւը...:

Բայց, կարմիր ու ճերմակ դահիճները ձեռք ձեռքի տուած, ինչո՞ւ խոշտանդեցին այդ մանուկ ազատութիւնը իր խանձարուրին մէջ...

Ինչո՞ւ խլեցին այդ միակ սփոփանքը, յանուն ինչո՞ւ... մարեցին այդ սլալացող ճրագը, որ, հաղիւ սկսած էր լուսաւորել հայ որբի ճամբան...

ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԿՐԹԱՍԻՐԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութիւնը թէեւ արտասահմանի մէջ հիմնուած, իր քառորդ դարու տեսողութեան ընթացքին ա՛յնքան սերտօրէն կապուած է հայրենի հողին ու ա՛յնքան հարազատօրէն տարուած երկրի ցաւերով, որ անհրաժեշտ կը սեպենք այստեղ անոր համառօտ պատկերացումը տալ ընթերցողին, թէ՛ իբր յարգանք անոր քսան հինդամեայ երկարատեւ գոյութեան, եւ թէ լրացնելու համար ամբողջ Մալաթիոյ հայութեան պատկերը երկրի եւ արտասահմանի մէջ:

Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութիւնը հիմնուած է Ամերիկայի Ֆիլատեթիոյ քաղաքին մէջ 1904 Յունուար չորսին: Հիմնադիր առաջնորդները եղած են Նազարէթ Սուքիասեան, Դղիկ Սանիրոսեան, Յարութիւն Թաշճեան եւ Թորոս Թաշճեան:

Նպատակը. — Գովելի եւ միանազամայն բոլոր մալաթիացիներու սրտին մօտիկ, հիմնել՝ Մալաթիոյ մէջ բարձրագոյն վարժարան մը, դարկ տալու համար նոր սերունդի դաստիարակման յոյժ կարեւոր գործին:

Հիմնադիրները ոչ բարձր ուսում ունեցած են, ոչ ալ տիտղոսներ: Անոնք պարզ ու համեստ քաղաքացիներ, պանդխտութեան մէջ գլուխ գլխի տուած են ու նկատի առած երկրի ժողովուրդին կարիքները: Անվերապահ նուիրումով անոնք ուղած են լեց-

211

ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԿՐԹ. ԸՆԿ. ԵՐԿՍԵՆԻ ՎԱՐՃԱՐԱՆ
(Խառն)

Հիմնեալ

1923-1926

Յաւէտ կեցցէ

ԱՄԵՐ. ՄԱԼ. ԿՐԹ. ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

«Թրփակաւ հաքալանէն ազատուած խելակները»

նել պարապ մը, զոր կը զգար Մալաթիոյ հայութիւնը:

Այսպէս, հիմնադիրները, համեստ կըթուլեան տէր մարդիկ, ամենազնիւ յղացումը ունեցած են օժտել նոր սերունդը բարձր կըթուլեամբ ու լոյսով, որպէսզի յետնորդները չխաբխաւին մութին ու խաւարին մէջ:

Առաջին ժողովին մասնակցած են, բացի հիմնադիրներէն, Խաչատուր Քէշիշեան, Յովհաննէս Թայեան, Յովհաննէս Էմինեան, Գէորգ Նսայեան, Սերոր Նսայեան, Յարութիւն Սուքիասեան, Լեւոն Տ. Դաւիթեան, Մարտիրոս Բարսեղեան, Կարապետ ձերահեան, եւ Փօլ Չաքմաքճեան:

Առաջին ատենապետ ընտրուած է Յովհաննէս Թայեան եւ ատենադպիր՝ Սերոր Նսայեան: Առաջին ժողովին մէջ ընդունուած ծրագիր-կանոնադրիւրը ցարդ իր հիմնական կէտերուն մէջ որեւէ փոփոխութիւն կրած չէ:

Յաջորդական ժողովներուն մէջ, անդամներու թիւը ընդլայնելով Կըթասիրացը ամբողջ մալաթիացիներու սեփականութիւնը դարձնելու առաջաւոր մտադրութեամբ, առաջին կեդրոնական վարչութեան անդամ ընտրուած են Ստեփան Կուռապեան, Խաչատուր Պոյաճեան, Յակոբ Կիրակոսեան, Յովհաննէս Աճէմեան եւ Աւետիս Կոպըլըզեան:

Ֆիլատելֆիոյ մէջ կազմակերպուելէ վերջ, Լեւոն Տ. Դաւիթեանը ղրկուած է Նիւ Եորք, այնտեղ եւս մասնաճիւղ կազմելու համար: Եւ յետոյ Կըթասիրացը ունեցած է մասնաճիւղեր այն բոլոր քաղաքներուն մէջ, ուր կարեւոր թուով մալաթիացիներ գտնուած են:

Կըթասիրացը բեղմնաւոր եւ օգտաւատ չըջան

մը բոլորած է 1904-էն 1907 տարիներուն, երբ պաշտօնապէս ճանչցուած ու վաւերացուած է Նիւ Եորքի նահանգային կառավարութենէն, եւ նոյն տարին (1907) դնած է առաջին սեփական տունը՝ Ուէստ Հոպոդընի մէջ՝ 11,500 տոլարի:

Յետոյ, ներքին ու արտաքին անհասկացողութիւններ, անհատական ճղճիմ հաշիւներ, որոնց թուումն մասանցը ինքնին կը նսեմացնէ Կըթասիրացի անունն ու հմայքը, պատճառ դարձած են կաղացման: Եղած են որոշ տատանումներ մինչեւ 1917-1918 թուականները, երբ վերաշինացի մուտքը փրկարար պատուաւորի դերը կը կատարէ Կըթասիրացի կազմին մէջ, ու ամբողջ այդ կազմը դարձեալ կը լծուի շինարար ու ստեղծագործող աշխատանքի:

1921 թուականին ծախուած է Ուէստ Հոպոդընի Կըթասիրացի տունը 15,000 տոլարի. եւ կեդրոնական վարչութեան նախաձեռնութեամբ, Նիւ Եորքի մէջ գնուած է նոր շէնք մը, 53,000 տոլարի, որ կատարուած նորոգութիւններով ընկերութեան վրայ արժած է 60,000 տոլար:

Շէնքը տարեկան հասոյթ կը բերէ 11,000 հաւար տոլար, որմէ զուտ շահ կը մնայ Ընկերութեան 6,000 տոլար:

Կըթասիրացի աճման ու բարգաւաճման այս չըջանին անվերապահօրէն դործի լծուած ու զոհած են Էւ. Նիւթապէս եւ բարոյապէս Խոսրով Նսայեան, Ալեքսան Քէքէվեան, Յովհաննէս (Թերզի Նազուպեան (Սմոլ ձան), Յովհաննէս Թերխանեան, Համբարձում Թերխանեան, Սարգիս Տ. Շահրիկեան, Դաւիթ Սուռճեան, Խորէն Նաճարեան, Սրապիոն Անտոնեան, Պարմազեան Էդրայրներ, Մանուկ Թաչճեան, Յովհաննէս Աճէմեան, Խոսրով Պօնա-

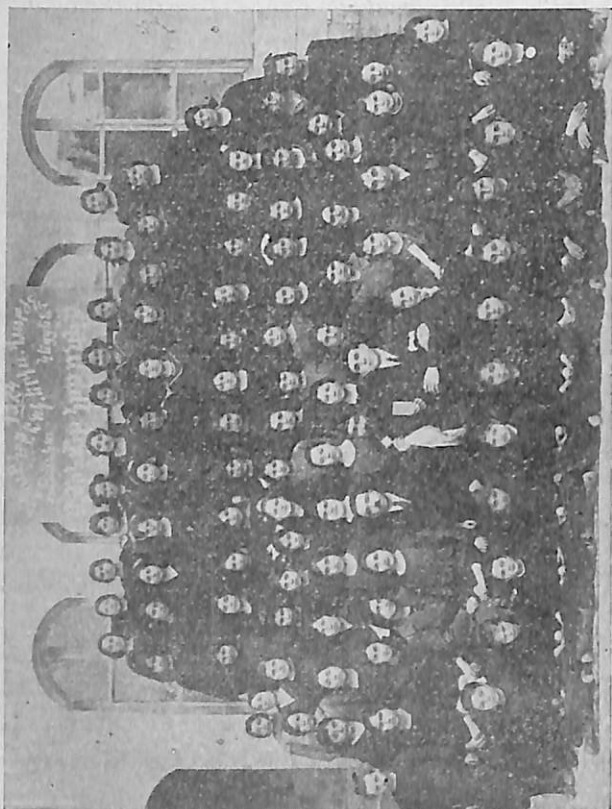
1 9 2 4

ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԿՐԹ. ԸՆԿ. ԵՐԿՍԵՌ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

(Աղջիկներ)

Յաւէտ կեցցէ

ԱՄԵՐ. ՄԱԼ. ԿՐԹ. ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

«Թրքական եաքաղանէն ազատուած խլեակները»

բարդեան, խաչատուր Պոյաճեան, նաեւ կեղերոնական վարչութիւնները իրենց կազմով եւ ընդհանրապէս բոլոր մասնաճիւղերը անխտիր:

Նիւ Եօրքի ներկայ տան արժէքը կը գնահատուի 80,000 տուարէն 100,000-ի:

Եղբակացներով, Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան 25-ամեայ գործունէութիւնը կարելի է բաժնել երեք կարեւոր շրջաններու կամ մարզերու.

Ա) Կրթասիրաց շրջան. Բ) Կարօտեալներու օգնութեան շրջան, եւ Գ) Վերաշինական:

Ա) Հիմնադրութեան սկզբնական տարիներուն եւ մինչեւ 1915 թուականը Ընկերութիւնը անչեղ հետապնդած է իր հիմնական նպատակը, այսինքն՝ Մալաթիոյ մէջ բարձրագոյն վարժարան մը հիմնելու վսեմ գործը: Այս տարիները եղած են նախապատրաստութեան եւ ինքնամփոփումի շրջան մը, երբ ընկերութիւնը դրուած է ամուր ու հաստատ հիմերու վրայ, մէկը միւսին ետեւէն կազմակերպուած են մասնաճիւղեր, եւ կազմը օժտուած էր հիմնական դրամագլուխով մը:

Թէեւ վերը յիշուեցաւ թէ Կրթասիրացի ծրագրերին մէջ հիմնական փոփոխութիւններ մտցուած չեն, բայց դժբախտաբար, գործնականին մէջ, կեանքը իր երկաթէ իրականութեամբ հարկադրեր է իր հըրամայողական սրահանջները եւ չեղեցուցած է Ընկերութիւնը իր նպատակէն: Ծրագիր կանոնադրը իրրեւ բառ ու տառ մնացած է թուղթին վրայ... անփոփոխ, եւ գործնական կեանքը գնացած է այլ շաւղով:

Եւ այստեղ կը սկսի երկրորդ շրջանը, այսինքն՝ Աղքատախնամը կամ կարօտեալներու օգնութեան շրջանը: Հայ ցաւոտ կեանքի անուղիք հարկադրանքն

է այս, որմէ չէր կրնար խուսափիլ Կրթասիրացը: Եւ արդարեւ, ի՞նչպէս կարելի էր մտածել ուսման ու կրթութեան մասին, երբ, ցեղի դոյութիւնն էր վտանգուած, երբ բարբարոսներու երկաթէ կըրունկներուն տակ կանաչներու աւազան Մալաթիան կործանուած, աւերուած էր:

Նախ եւ առաջ պէտք էր փրկել գոյութիւնը: Եւ յարգանք ու պատիւ Կրթասիրացիին, որ զիտցաւ ըմբռնել այս ճշմարտութիւնը, եւ փոխան կուտակուած դրամներու վրան թուխս նստելու, փրկարար օգնութեան ձեռք կարկառեց սպանդանոցներէն ու Տէր Զօրի անսպասաներէն ազատուող խլեակներուն, ու մայրական անհուն դուրդուրանքով սրբեց որբին արտասուքը, բալասան դրաւ այրիին ու անկարին ծով ցաւերուն:

Կրթասիրացը սեփական դրամադուլտով Կիլիկիոյ մէջ բացաւ Տուն մը, ուր ի մի հաւաքուեցան Մալաթիացի փախստական որբերը, եւ անկարողներուն սնունդ մատակարարեց:

Հալէպի մէջ բացաւ որբանոց-դպրոց մը, ուր խնամուեցան բոլոր անչափահաս որբերը, եւ անոնց հայ գիր ու հայ խօսք սորվեցուց: Պէյրութի մէջ հիմնեց իր սեփական շէնքը, ուր զլուսնին հանդէս-ցուցին բոլոր մալաթիացի պանդուխտները:

Ծնորհիւ Կրթասիրացի լայն ու առատ զոհողութեան, հայկական կամ օտար որեւէ որբանոցի մէջ մալաթիացի մէկ հատ որբ չմնաց: Ան անհուն խանդավառանքով բոլորը հաւաքեց իր թեւերուն տակ, ինչպէս հաւր իր ձագերը:

Ասկէ վերջ կը սկսի երրորդ շրջանը — Վերաշինացը: Թէեւ դեռ 1919-1920 թուականներէն սկսեալ, եւ աւելի կանուխ, Ամերիկայի մէջ գտնուող Մալա-

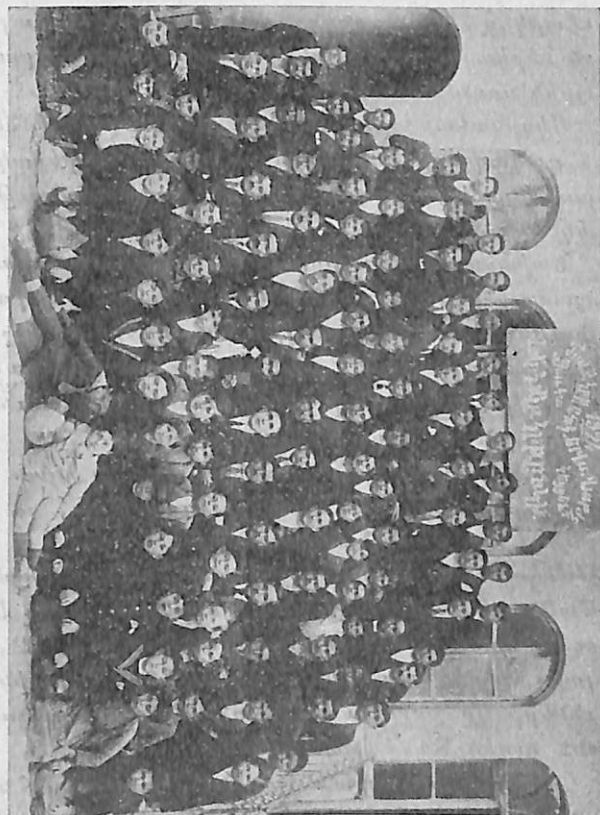
1924

ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԿՐԹ. ԸՆԿ. ԵՐԿՍԵՌՈՒ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

(Մանչեր)

Յաւէտ կեցցէ

ԱՄԵՐ. ՄԱԼ. ԿՐԹ. ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

«Թրփական Խաբաղանէն ազատուած խլեակները»

Թիացիներ ընդհանրապէս գործած ու ղոհած են Վերաշինացի անունով, բայց բուն Վերաշինացը կը սկսի 1926 թուին, երբ Ընկերութեան 24-րդ Պատգամաւորական Ժողովը սկզբունքով ընդունեց ներկայ Հայաստանի սահմաններուն մէջ Նոր Մալաթիա մը հիմնելու ծրագիրը, եւ խօսքէն դործի անցնելով, քուէարկեց 30,000 տոլարի պիւտճէ մը, ու Հայաստան ներկայացուցիչ ղրկեց առաջադրուած ծրագրի վայրին որոշման համար:

Սկզբնական շրջանին Նոր Մալաթիա հիմնելու վեհ դադափարը ողջունուեցաւ բոլոր հայրենակիցներու կողմէ անխտիր, եւ մեծ խանդավառութիւն ստեղծեց:

Նախնական ծրագիրն էր. — Նկատի ունենալով Հայաստանի տնտեսական կացութիւնը, ճարտարաբանութեամբ եւայլն, առաջին անգամ հիմնել կօչիկի գործարան մը, օժտել զայն արդիական մեքենականութեամբ, ապա անոր շուրջ կառուցանել տուներ, Նոր Մալաթիոյ բնակչութեան համար:

Բայց զանազան պատճառներ արգելք եղան կօչիկի գործարանի անմիջական կառուցման, ու յետաձգուեցաւ ժամանակաւորապէս:

Յարդ՝ Նոր Մալաթիոյ վերաշինութեան համար Կրթասիրաց Ընկերութիւնը իր ներկայացուցիչ Մըկըրտիչ Արսլանեանի միջոցով ծախսած է 32,000 տոլար. ամբողջացած են ութը տուներ: Նոր շինութիւնները կը շարունակուին դրամական առաքումներու ուղիղ համեմատութեամբ:

Կրթասիրացը պիտի կարենա՞յ գլուխ հանել սկսուած գործը. կամ, թափուած բարոյական, ֆիզիքական ու նիւթական զոհողութիւնները հաւասար են ստացուած արդիւնքին. ասոնք կարեւոր

հարցեր են, որ կը վիճաբանուին ու կը լուսաբանուին մամուլի մէջ, թէ՛ Ընկերութեան եւ թէ՛ առաջադրուած ծրագրի փոխադարձ օգտակարութեան համար:

Հայրենիքի վերաշինութիւնը ամէն մէկ Մալաթիացիի ամենամեծ նուիրական խոչալն է:

Հայաստանի ներկայ տիրողները ի՞նչ չափով որ տեսնեն ու արծարծեն պանդուխտ Մալաթիացիի սրտին խորը անթեղուած այս անմար կայծը, նոյն չափով կ'օգտուի ու կը բարդաւաճի Նոր Մալաթիան:

Գէթ այսչափ զոհողութիւն կ'ընեն հայ բոլշևիկները, յանուն աւերակուած հայրենիքի վերաշինութեան...:

(Վ Ե Ր Ձ)

The first of these is the
 fact that the system is
 not self-sufficient. It
 requires a constant
 supply of raw materials
 and energy. This is
 a major problem for
 the system, as it is
 not possible to produce
 all the materials and
 energy needed within
 the system itself.

The second problem is
 the fact that the system
 is not flexible. It is
 not able to adapt to
 changing conditions.

The third problem is
 the fact that the system
 is not sustainable. It
 is not able to maintain
 itself over the long term.

The fourth problem is
 the fact that the system
 is not equitable. It is
 not able to provide for
 the needs of all people.

The fifth problem is
 the fact that the system
 is not democratic. It is
 not able to provide for
 the participation of all
 people in the decision-
 making process.

The sixth problem is
 the fact that the system
 is not just. It is not
 able to provide for the
 fair distribution of
 resources.

The seventh problem is
 the fact that the system
 is not peaceful. It is
 not able to provide for
 the absence of war and
 conflict.

The eighth problem is
 the fact that the system
 is not healthy. It is
 not able to provide for
 the well-being of all
 people.

The ninth problem is
 the fact that the system
 is not beautiful. It is
 not able to provide for
 the beauty of the world.

The tenth problem is
 the fact that the system
 is not meaningful. It is
 not able to provide for
 the meaning of life.

The eleventh problem is
 the fact that the system
 is not true. It is not
 able to provide for the
 truth of the world.

The twelfth problem is
 the fact that the system
 is not good. It is not
 able to provide for the
 good of the world.

The thirteenth problem
 is the fact that the
 system is not great. It
 is not able to provide
 for the greatness of the
 world.

The fourteenth problem
 is the fact that the
 system is not perfect. It
 is not able to provide
 for the perfection of the
 world.

The fifteenth problem
 is the fact that the
 system is not divine. It
 is not able to provide
 for the divinity of the
 world.

500

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0765238

11

19595

ԳԻՆ ՄԷԿ ՏՈԼԱՐ